

ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ

В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ
ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
ТА КРИМІНАЛЬНОМУ
СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

 ПРАВОВА
СДІВІСЬ
НАУКОВО-ВИСЛІДНИЦЬКА
АСОЦІАЦІА
ВИДАВЦІВ

**Назар ФЕДОРЧУК
Василь НОР**

**ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ
В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ
ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
ТА КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ
УКРАЇНИ**

 **ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ**
ВСЬУКРАЇНСЬКА
АСОЦІАЦІЯ
ВИДАВЦІВ

Київ – 2009

УДК 34
ББК 67.308.13
Ф33

Рецензенти:

Л. М. Лобойко – професор кафедри кримінального процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

О. П. Кучинська – проректор Академії адвокатури України,
кандидат юридичних наук, доцент

Федорчук Н. Б., Нор В. Т.

Ф33 **Захист прав потерпілих від злочину в англо-американській
правовій системі та кримінальному судочинстві України : мо-
нографія. – К. : Правова єдність, 2009. – 192 с.**

ISBN 978-966-2183-29-0 (Алерта)

ISBN 978-966-373-530-6 (КНТ)

ISBN 978-966-364-861-3 (Центр учбової літератури)

У монографії автори зупинилися на основних механізмах, як процесуальних, так і позапроцесуальних, захисту прав потерпілих від злочину у англо-американській правовій системі на прикладі Великобританії та США. Зокрема, проаналізовано види прав потерпілих та основні тенденції у розумінні ролі потерпілих у Великобританії та США. В роботі детально досліджено механізм судових наказів про відшкодування та проведено порівняння з чинними механізмами в Україні. Значна увага присвячена інституту державної компенсації завданої злочином шкоди, а також ролі потерпілого у відновному судочинстві. За підсумками розгляду цих питань розглянуто перспективи розвитку тих чи інших правових інститутів в Україні та запропоновано відповідні найоптимальніші механізми.

УДК 34

ББК 67.308.13

ISBN 978-966-2183-29-0
ISBN 978-966-373-530-6
ISBN 978-966-364-861-3

© Федорчук Н. Б., Нор В. Т., 2009
© Всеукраїнська асоціація видавців
«Правова єдність», 2009

Зміст

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
ГЛАВА 1. ЖЕРТВА ЗЛОЧИНУ, ЇЇ РОЛЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА США	9
Історичні тенденції у розумінні місця та значення жертви злочину в кримінальному судочинстві.....	11
Роль жертви злочину в кримінальному судочинстві.....	25
ГЛАВА 2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖЕРТВ ЗЛОЧИНУ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА США	48
Правовий статус жертв злочину	48
Види прав.....	49
Напрямки розширення правового статусу.....	51
Кореспондуючі правам обов'язки держави.....	56
Хартії про права жертв як основа правового статусу.....	58
Право на компенсацію майнової, фізичної шкоди та процесуальні засоби забезпечення цих прав	70
Наказ про компенсацію.....	71
Наказ про реституцію.....	81
Наказ про репарацію.....	86
Ефективність судових наказів про відшкодування. Порівняння з відповідними інститутами у кримінальному процесі України.....	88
Право на конфіденційність	91
Суть конфіденційності.....	92
Процесуальні механізми захисту права на конфіденційність.....	96
Правові аспекти конфіденційності потерпілого в Україні.....	100

ГЛАВА 3. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОЇ КОМПЕНСАЦІЇ ЗАВДАНОЇ ЗЛОЧИНОМ ШКОДИ	102
Система державної компенсації у Великобританії та США. Історія впровадження та зміст державної компенсації.....	103
Процедура подання заяви про компенсацію; підстави та умови призначення компенсації.....	111
Суб'єкти отримання компенсації та обставини, які виключають виплату компенсації або ведуть до її зменшення.....	118
Оцінка фізичної шкоди та прийняття рішення.....	123
Перспективи інституту державної компенсації потерпілим в Україні.....	127
Деякі дискусійні питання.....	130
ГЛАВА 4. ЖЕРТВА ЗЛОЧИНУ У ВІДНОВНОМУ СУДОЧИНСТВІ	135
Становлення відновного судочинства та його роль в сучасних правових системах Великобританії і США.....	135
Походження ідеї відновного судочинства.....	136
Поняття і зміст відновного судочинства, його форми.....	140
Роль жертви у відновному судочинстві. Інтереси жертв злочину.....	150
Відновне судочинство в Україні.....	161
Історичний аспект та аналіз сучасних досягнень.....	162
Потерпілий від злочину – в центрі ВС.....	164
Проектне законодавство в сфері відновного судочинства.....	165
Розвиток системи ВС.....	168
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179

Перелік скорочень

ВС	Відновне судочинство
ДТП	Дорожньо-транспортна пригода
ЗНЗ	Заява про наслідки злочину
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінально-процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ООН	Організація Об'єднаних Націй
США	Сполучені Штати Америки
ТЗ	Транспортний засіб
ЦК	Цивільний кодекс

Вступ

«Ідея полягає у виправленні перекосу випадковостей у напрямку рівності. Це той принцип, який закликає до відшкодування незаслужених нерівностей ...»

Джон Ролз [1, с. 150]

Проблема відновлення попереднього стану тим, кому незаслужено були заподіяні страждання та шкода, є предметом наукових досліджень не лише у сфері права. Ці питання турбують й філософські кола, де вчені висувають та обґрунтовують теорії справедливості у сучасних суспільствах та її відновлення у разі настання «перекосу випадковостей». Дати однозначну відповідь, як найбільш правильно і справедливо вчинити щодо «перекосів випадковостей» до сьогодні ще нікому не вдалося, і, мабуть, однозначної відповіді на це навряд чи коли-небудь буде отримано, однак прагнути і шукати правильні та раціональні рішення має бути нашим покликанням.

На фоні нинішнього підвищення рівня злочинного посягання на права та інтереси осіб, фізичних і юридичних, становище потерпілого від злочину (далі також «потерпілий») є далеким від задовільного. Попри обраний курс нашої держави, спрямований на захист прав людини, жертви злочину залишаються поки-що за його «бортом».

Тоді як інші держави володіють розгалуженою та багаторівневою системою гарантування і захисту прав та інтересів жертв злочину^{*}, в Україні до сьогодні немає спеціального закону про захист прав та законних інтересів потерпілих, а чинні нормативні положення зводяться переважно до процесуальних. Немає і сталих стандартів поведінки правоохоронних органів з ними, фактично не існує інституту державної компенсації завданої злочином шкоди, не було з боку держави ді-

^{*} В даному дослідженні для позначення поняття «потерпілий» також вживатиметься термін «жертва злочину». Обґрунтування щодо вибору термінології див. главу 1 цієї роботи.

євих, насамперед законодавчих спроб сприяти проведенню процедур примирення потерпілого і злочинця, які максимально забезпечили б жертві поновлення її становища і задоволення легітимних інтересів, окрім рекомендацій з боку Верховного суду України ширше застосовувати інститут примирення правопорушника і потерпілого у справах приватного звинувачення [2] та Генеральної прокуратури щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню [3].

Безперечно, розшук злочинця повинен відбуватися у кожному випадку, де це можливо. Більше того, вирішення цього завдання відкриває можливість більш повного відновлення прав жертви злочину. Але «гонитва» за винуватцем (розкриття злочину) не повинна відвертати нашу увагу від жертви злочину. Зміщення акцентів у бік розкриття злочину, розшуку злочинця і його покарання було б не лише алогічним, а й несправедливим. Як доводить сучасний філософ Д. Ролз, одним з критеріїв справедливого суспільства є розумний розподіл благ, де більше отримують ті, хто опинився в найменш захищеному становищі в силу об'єктивних обставин.

Проблема захисту кримінально-процесуальними засобами прав та законних інтересів потерпілих від злочину, насамперед, відшкодування завданої їм кримінальним деліктом майнової шкоди досліджувалася науковцями ще починаючи з другої половини ХІХ ст.: Н.С. Таганцев, Д.Г. Тальберг, Б.М. Овчинніков, І.Я. Фойницький. В радянський період української державності значна увага приділялася цивільному позову в кримінальному процесі як інструменту захисту прав потерпілих від злочину. Цими та суміжними питаннями займалися Ю.Д. Адоян, В.Г. Власенко, В.Г. Даєв, А.Г. Мазалов, В.Я. Понарін та низка інших науковців.

Інтерес до потерпілих від злочину суттєво зріс у період незалежності, починаючи з 90-х років ХХ ст. Внесок у розвиток вчення про захист прав потерпілих від злочину з допомогою кримінально-процесуальних засобів зробили такі українські вчені: Т.В. Варфоломєєва, І.В. Войтюк, О.П. Кучинська, М.М. Михеєнко, О.Р. Михайленко, Н. В. Сибільова, В.П. Шибіко, М.Є. Шумило та ін. Також ґрунтовному дослідженню була піддана вченими-процесуалістами Львівської правничої школи проблема захисту майнових та інших немайнових прав потерпілих від злочину. До них входять В.Т. Нор, Н.П. Анікіна, А.М. Бойко, М.І. Гошовський, М.В. Гузела, О.В. Крикунов та інші.

Проте у науці кримінального судочинства до цього часу не досліджували досвід законодавчого врегулювання та правозастосування захисту прав та інтересів потерпілих (жертв) в англо-американській правовій системі і не було проведено порівняльного аналізу його з вітчизняним кримінальним судочинством. Втім, англо-американська правова система зуміла виробити немало правових засобів, застосування яких дає можливість ефективно захистити та відновити порушені злочином права та інтереси жертв злочину. Ознайомлення з цим досвідом було б корисним як для розробки системи захисту прав та інтересів потерпілих, так і забезпечення її функціонування шляхом внесення відповідних змін у законодавство та втілення інших заходів. Це особливо актуально в умовах, коли в Україні здійснюється судово-правова реформа та готується нове кримінально-процесуальне законодавство.

Тож мета цієї роботи – вивчення ролі жертви злочину в контексті розвитку англо-американської системи права на прикладі Великобританії та США. Наше завдання – з'ясувати правовий статус жертви, її місце і значення в кримінальному судочинстві, встановити рівень та систему захисту прав та інтересів жертви злочину, способи та юридичні механізми захисту, порівняти правові механізми захисту прав та інтересів жертв злочину в названих державах з відповідними механізмами в Україні.

Глава 1. Жертва злочину, її роль в кримінальному судочинстві Великобританії та США

Оскільки предметом нашого дослідження є законодавство і практика правозастосування в англо-американській системі права на прикладі Великобританії та США, важливо знати, які терміни для позначення поняття «особи, що потерпіла від вчинення злочину» вживають в англо-американській літературі.

Британське й американське законодавство, судові прецеденти оперують єдиним терміном для позначення «особи, що потерпіла від вчинення злочину» – *victim* – який з англійської перекладається як «жертва» [4]. Кодекс Айови в титулі 16-му параграфі 910 А.1. визначає жертву як особу, яка зазнала фізичної, емоційної або фінансової шкоди внаслідок вчинення публічного злочину; термін також включає членів сім'ї загиблої жертви або такої, що втратила дієздатність внаслідок вчинення проти неї злочину, а також тих, хто не досягнув віку 18 років на час вчинення злочину [5]. § 200Е кодексу Пенсильванії дає таку дефініцію жертви: «Це особа, проти якої було вчинено злочин, окрім тої, яка ймовірно вчинила злочин» [6]. Особа втрачає статус жертви після виправдання обвинуваченого або закриття справи з реабілітуючих підстав. Законодавство більшості штатів не визначає процедури набуття статусу «жертви». З огляду на це, розсуд поліції і прокуратури відіграє визначальну роль у встановленні, хто потерпів від злочину та у наданні особі статусу «жертви». Часто така процедура здійснюється одночасно з процедурою встановлення підозрюваного/обвинуваченого. Єдиним винятком є законодавство штату Мейн, де у параграфі 39(а)1 вказано, що жертвою є особа, яка буде встановлена такою прокурором [7]. Оскільки важливо найбільш точ-

но передати зміст досліджуваної літератури, а в англо-американській літературі немає синоніма терміну «жертва», вживання останнього в цьому дослідженні, на наш погляд, буде виправданим.

Деякі науковці могли б зауважити, що англійський термін «victim» можна паралельно перекласти як «потерпілий». Такий варіант можливий, однак термін «потерпілий» дещо вужчий за значенням, ніж «жертва». Потерпілий за Великим тлумачним словником сучасної української мови характеризується як «людина, що дістала фізичну травму, зазнала матеріальних втрат, кривди і т. ін.»; жертва визначається як «той, хто переживає, терпить різні неприємності від кого-, чого-небудь» [8, с. 903, 274].

За Кримінально-процесуальним кодексом України потерпілою є особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Щоб фізична особа була визнана потерпілою (отже, щоб набути статусу потерпілого зі всіма передбаченими законом правами) необхідно, щоб особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор або суддя виніс про це постанову, а суд – ухвалу (ст. 49 КПК України) [9]. Але, як відомо, жертвами злочину не перестають бути й ті, яким злочином заподіяно шкоду, але стосовно яких не було винесено відповідної постанови. Крім того у суспільстві завжди є високий рівень прихованої (латентної) злочинності. Тому несправедливим і недопустимим буде не зважати на тих осіб, які потерпіли від злочину, але про вчинення злочину проти них не заявили та вони не отримали статусу потерпілого в розумінні Кримінально-процесуального кодексу України.

У законодавстві України використовуються такі терміни, як «жертви голодомору» (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [10]), «жертви нацистських переслідувань» (Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» [11]), «жертви політичних репресій» (Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [12]), «жертви тероризму» (Постанова Верховної Ради України «Про встановлення у м. Нью-Йорку меморіальної дошки із зазначенням прізвищ громадян України, які стали жертвами трагедії 11 вересня 2001 року» [13]). Це свідчить про значно ширше розуміння поняття «жертва» ніж «потерпілий», оскільки тероризм, голодомор, репресії також є злочинами. Враховуючи, що в цьому дослідженні важливо охопити якомога ширше коло осіб, які постраждали від усіх злочинів, в контексті англо-американської правничої думки ми вживаємо термін «жертва».

Історичні тенденції у розумінні місця та значення жертви злочину в кримінальному судочинстві

Ранні середньовічні державні устрої, в тому числі Великобританії, не передбачали існування організованих систем кримінального судочинства. Лише після того, як постала сучасна держава, обов'язки розслідування, обвинувачення та вирішення кримінальної справи, які раніше покладалися на жертву, перейшли до компетенції державних органів. До цього жертви могли звернутися за допомогою в усуненні заподіяної їм шкоди лише до кровно споріднених або до впливових осіб громади (землевласників, феодалів). Як наслідок виникали родові ворожнечі, або «кровні помсти», основою для яких служила кровна спорідненість [14, с. 19].

Традиційно, в більшості країн світу велику вагу в розв'язанні кримінального конфлікту мала модель відновного судочинства. У вітчизняній літературі поки-що немає єдності у виборі терміну для позначення цього поняття: вживаються також «відновлювальне правосуддя», «поновлююче правосуддя». Подібна модель сягає своїм корінням у далеке минуле (більш як 2 тисячі років тому). Тоді основна увага приділялася можливостям жертви повернути своє майно – в порядку реституції – або отримати відшкодування втраченого – в порядку компенсації [15, с. 97]. Хоча, як стверджують деякі автори, втілення прав жертв в кінцевому рахунку залежало від ступеня загрози кровної помсти [16, с. 41].

Старо-римська та грецька правові системи запровадили принцип компенсації навіть за вбивство; наявність права на компенсацію також стало рисою вавилонського права та правових систем арабських держав [17, с. 8]. В Англії злочинець міг «викупити мир, який він порушив» шляхом сплати жертві або її сім'ї грошей відповідно до детального розрахунку виплат за тілесні ушкодження [18, с. 58]. Додатково злочинець повинен був здійснити плату лорду або королю, яка служила своєрідним збором за врегулювання справи шляхом переговорів. До кінця VII ст. цей збір було вписано в закони Англії з метою уникнення можливих кровних помст [19, с. 66].

У процесі зміцнення монархії англійська корона перебрала на себе функції суддівства з відповідними повноваженнями, і з початком XIII ст. інтереси держави стали домінувати над інтересами жертви. Приватне врегулювання тяжких злочинів тепер заборонялося. Церкву, яка раніше отримувала від злочинців збір на врегулювання конфлікту та брала участь в покаранні за певні злочини, тепер було усунуто від виконання подібних функцій [20, с. 13].

Середні віки ознаменувалися не раптовими, але кардинальними змінами в кримінальному судочинстві стосовно жертви злочину. Королівська влада замінила жертви і їхні родини як суб'єктів отримання компенсації. Штрафи прийшли на зміну компенсаційним виплатам, а відплата стала переважною формою кримінального покарання [21]. Посилення ролі держави у відправленні правосуддя збіглися у часі з подібними тенденціями у континентальній Європі, де значною мірою це сталося завдяки реновації римського права, яке передбачало сильну центральну владу.

Теоретичним підґрунтям розвитку права в той час було твердження про те, що «злочин, який вчинено супроти однієї особи виходить за рамки лише його сім'ї; це злочин вчинений проти всієї громади, членом якої він є, і, таким чином, злочинець є суспільним ворогом» [22, с. 39]. Такий принцип – принцип публічності – повністю відбивав реалії організації суспільства того часу, – суспільство ідентифікувалося з короною:

«Добробут всієї громади асоціюється з єдиним королем, тому він вважається законом, особисто потерпілим в результаті порушення будь-яких публічних прав, що належать громаді» [23, с. 187].

Незважаючи на те, що з XII ст. кримінальні справи про тяжкі злочини стали підвідомчі англійській короні, право висувати обвинувачення від імені короля до початку XIX ст. належало громадянам. Жертви злочину за власний кошт здійснювали розслідування злочинів та розшук злочинця, формували та висували звинувачення, хоча участь корони на етапі покарання означала, що справа більше не є винятково приватним спором двох сторін [24, с. 63]. Обвинувачення було не лише додатковим психологічним, а й фінансовим тягарем для жертви. Тому як певний вихід із ситуації в XVII ст. було запроваджено посади посередників у вирішенні кримінальної справи. Посередник сприяв жертві у проведенні розслідування, міг надати допомогу для затримання злочинця. Результатом вирішення справ за участю

посередників часто були тілесні покарання (шмагання), приниження або остракізм.

Не можна сказати, що описана система кримінального переслідування була прикладом для наслідування, однак на той час вона була дієвою. Подібні механізми реагування на злочин з обмеженим втручанням держави були характерними і для Сполучених Штатів Америки, – держави, яка з початку XVII і до кінця XVIII ст. перебувала під колоніальним впливом британської імперії. Правопорядок, який склався на території США, в принципових питаннях унаслідував британську систему. Головна подібність, яку варто відзначити, – це побудова правової системи, що ґрунтується на судових прецедентах – рішеннях вищих судів, які лягають в основу судових рішень щодо наступних подібних справ [25], що по суті означає дотримання правових принципів, обґрунтованих у рішеннях судів. Тому в контексті вивчення історичних тенденцій в розумінні місця і значення жертви в кримінальному судочинстві обох країн потрібно зазначити, що еволюційний розвиток системи кримінального судочинства США в цілому проходить паралельно з розвитком британської.

Система кримінального судочинства Великобританії довше (до XIX ст.) функціонувала без державного обвинувача (у США – до проголошення незалежності) та ефективних поліцейських сил, а тому основний тягар звинувачення лягав на плечі жертви. Допомога певних посадовців з боку держави не виключалася, але мала комерційний характер – за надання послуг вносили платню.

У США принцип домінування приватного інтересу особливо яскраво проявився протягом XVIII ст. Всі розслідування були приватними та ініціювалися іменем короля. Право і повноваження підтримувати обвинувачення і збирати докази мали громадяни країни. Для проведення арешту підозрюваного жертва злочину зверталася до мирового судді за ордером, та залучала вартового (англ. Watchman) і поліцейського для безпосереднього здійснення арешту. Жертва оплачувала послуги мирового судді та поліцейського. Розслідування також було прерогативою жертви злочину. Вона або самостійно проводила розслідування за допомогою оплачуваних інформаторів, або призначала винагороду за успішний розшук злочинця і проведення розслідування. Ні штат, ні місто не надавало жертві жодної допомоги в ідентифікації злочинця, за винятком, хіба-що, випадків проведення слідства коронерами, тобто судовими слідчими. Навіть після іден-

тифікації й арешту обвинуваченого жертва самостійно проводила розслідування. Щоб скласти обвинувальний акт остання за власний кошт наймала адвоката [26, с. 7–8].

Очевидно, основним мотиваційним рушієм для жертви було, окрім відплати або помсти, також повернення втраченого майна і відшкодування витрат – тобто реституція – яка, власне, була загально-прийнятною ціллю системи. За більшість злочинів жертва отримувала повне відшкодування. Жертва також була вправі віддати винного, який не міг за рахунок власних засобів здійснити реституцію, у найм для виконання певних робіт на час, необхідний для відпрацювання завданої жертві шкоди. Якщо жертві не вдавалося віддати в найм засудженого протягом короткого часу, жертва компенсувала державі кошти за утримання винного під вартою, а винного звільняли.

Свого часу (початок XVIII ст.) в колоніальній Америці звучали пропозиції про реформування тодішньої системи, в якій жертва була б центральною фігурою, а також створення професійних підрозділів поліції та слідчих. Однак вони не знайшли підтримки з двох причин. По-перше, колоніальна влада боялася тиранії, яка асоціювалася у них з утворенням правоохоронних органів, в тому числі слідства. По-друге, їм видавалося доцільнішим наслідувати досвід Британії у кримінальному судочинстві, де роль приватної ініціативи жертви була високою, за рахунок чого витрати держави на систему кримінального судочинства були мінімальними, а її фінансування здійснювалося тільки в необхідних випадках [20, с. 8].

Але об'єктивні обставини зумовили докорінні зміни у системі кримінального судочинства. Раніше участь правоохоронців в розслідуванні справи була можливою лише на вимогу жертви, тобто в основі обвинувачення лежала приватна засада. Такий принцип дістав назву «лові злочинця», який практично передбачав переслідування його по гарячих слідах – і не більше. Однак подібна практика виявилася неефективною у містах і центрах швидкої урбанізації, де склад громади перманентно змінювався, суспільство ставало мобільнішим, бо було змушене прилаштовуватися до нових вимог ринкових відносин. Внаслідок послаблення родинних і сусідських зв'язків, соціальна відповідальність людей відчутно знизилася.

Щоб хоч якось повернути взаємну відповідальність у суспільстві було прийнято декілька законів, які встановлювали майнову відповідальність громади перед жертвою злочину. Але значна непопу-

лярність і, звідси, неефективність таких законів змусила шукати їм більш вдалу альтернативу – систему винагород за затримання і приведення злочинця до правосуддя, яка вже згодом твердо закріпилася в системі кримінального судочинства у формі страхових компаній та приватних осіб, кожна з яких пропонувала винагороду за засудження за певні види злочинів. У Північній Америці до кінця XVIII ст. навіть утворилось своєрідне ремесло «торгівлі інформацією», в якому прості інформатори діяли як позаштатні поліцейські. Їхнє основне заняття – переслідування за нетяжкі злочини. Поряд з тим розвинулося окреме ремесло приватних поліцейських, т. зв. «ловців злодіїв» (англ. Thief-takers), які переслідували і затримували особливо небезпечних або професійних злочинців, за що отримували високі винагороди. Попри свою дієвість, така система не задовольняла інтереси постраждалих груп населення: жертва, яка постраждала від злочину, була незадоволена тягарем розслідування і дуже рідко отримувала відшкодування від злочинців; підприємці не могли попередити фінансові збитки; урядові наміри зменшити рівень злочинності були приречені на невдачу; статус і платня службовців не відповідали ні ризику, ні об'єму їхньої роботи [20, с. 9].

Тому очевидною була необхідність реформувати систему, яка, однак, не мала своєю метою якось покращити роль жертви в кримінальному судочинстві. Фактично паралельно відбувалися реформи поліції, слідства, виправного судочинства у Великобританії та США.

Великий вплив на радикальні зміни у системі кримінального судочинства мали ідеї просвітництва. Наукова праця Чезаре Беккарія (Cesare Beccaria) під назвою «Есе про злочини і покарання» була найбільш впливовою того часу. У ній теоретик обґрунтував, що оскільки судочинство виникло на основі суспільного договору, воно повинно бути на службі всього суспільства, а не лише конкретної жертви. Кримінальне покарання мало б бути спрямоване на попередження злочинця, щоб той відплатив свій борг перед суспільством, а також попереджати повторне вчинення злочинів у майбутньому. Метою покарання, як стверджував Ч. Беккарія, не могла бути компенсація шкоди, заподіяна приватній особі [27, с. 51].

Такі ідеї заклали початок зниження ролі жертви в системі кримінального судочинства – з поліцейського-прокурора до виключно інформатора і свідка. Більше того, подібні ідеї особливо апелювали до населення Америки, та, зрештою, й Великобританії, які завжди на-

голошували на принципах раціоналізму та утилітаризму, і мали значний вплив на подальший розвиток систем кримінального судочинства у XIX ст. в цих країнах. У США також потужним поштовхом до розвитку власної правової школи стало проголошення незалежності у 1776 році, прийняття законодавства і формування власних державних інституцій.

Ведучи мову про роль жертви в історичному аспекті, не можна не згадати виникнення професійної поліції, що стало одним з факторів поступової втрати раніше значущої ролі жертви в кримінальному правосудді. До початку XIX ст. ставало все більш явним, що злочинці уникали правосуддя внаслідок простої причини: відсутність у жертви коштів на провадження справи. Це стало основною причиною запровадження в Англії і в США у 1820-50-х роках професійних поліцейських сил. Посада директора державного обвинувачення (англ. Public prosecutor) в королівстві Великобританії була заснована у 1879 році [28, с. 22].

У США посада прокурора, або публічного обвинувача, з'явилася дещо раніше – невдовзі після революції. Вона вперше виникла на підставі закону штату Конектикут у 1704 році, чий приклад невдовзі унаслідували інші штати. Поштовхом до підвищення ролі прокуратури у США стала революція, коли під час 1780-х років повстанський уряд висунув низку політичних обвинувачень. Біля 30-ти років по тому відпала необхідність у політичних переслідуваннях, проте високий інтерес держави до багатьох кримінальних справ зберігся. Звичним стало покарання у вигляді важкої фізичної праці за крадіжку, що замінило собою сплату компенсації жертві. Інтерес держави у багатьох кримінальних справах суттєво зріс до 1810 року, оскільки в той час штраф і позбавлення волі як вид покарання могли призначатися за всі види злочину.

Дату заснування поліції встановити складно, оскільки така по суті існувала, але у зовсім відмінній формі ніж звикли собі уявляти до цього. До середини XVIII ст. офіцери поліції фінансувалися приватно і працювали «за угодою», тобто коли того вимагав громадянин, що вносив плату за послуги. Така система не давала необхідної віддачі, не забезпечувала надійності результату навіть при узгодженій оплаті послуг. Система винагород за розшук і затримання злочинців вичерпала себе, бо все рідше знаходила позитивний відгук у тих, хто йменував себе «ловцями злодіїв». Жертви, які могли дозволити собі

оплатити дорожчі послуги ніж інші, вимагали до себе непропорційно високої уваги. Якщо інтерес жертви був насамперед у поверненні втраченого майна, то це мало стимулювало офіцера змусити злочинця постати перед судом. Більше того, корупція підірвала довіру до приватно фінансованих поліцейських, які вступали у змову зі злочинцями ще до того, як злочин було вчинено. Нефективність такої системи захисту прав жертв злочинів підсилювалася й об'єктивними факторами. Уже згадувана урбанізація і ріст міського населення, дедалі частіша відмова громадян допомагати офіцерам здійснювати арешти наводили на думку про невідповідність тодішньої системи вимогам часу. На цьому фоні досить привабливо виглядала перспектива запровадження для поліцейських постійної заробітної плати з бюджетних фондів. Тоді й виникла професійна поліція.

Вододілом у розвитку кримінального права та карної політики було запровадження тюремного ув'язнення як основного виду кримінального покарання. Серед причин цього явища була невпинна індустріалізація, покращення транспортних зв'язків, зокрема Британії та Америки; також у суспільствах існувала стурбованість щодо підвищення рівня злочинності і страх перед можливим руйнуванням усталених соціальних норм і правил співжиття [29, с. 101]. У цьому контексті тюрма розглядалася як важливий засіб для виправлення злочинців. Джеремі Бентам (Jeremy Bentham) (1748–1832), засновник англійського утилітаризму, був чи не найвпливовішою фігурою того часу щодо перегляду цілей покарання. Однією з найвідоміших його ідей було впровадження моделі «Паноптикум»: тюрма, в якій ув'язнених утримували під постійним наглядом з центральної вартової башти [30, с. 137-143]. «Паноптикум» ніколи не було збудовано в точній відповідності з планами Бентама. Але існували модифіковані варіанти запропонованої моделі, які спрямовувались головно на виправлення і перевиховання ув'язнених, і забезпечили перехід від розуміння покарання як тілесного впливу до його розуміння як обмеження свободи – через відбування покарання в карцері.

Попри орієнтованість більшості класичних теорій ХІХ ст. на те, щоб злочинці несли повну відповідальність за вчинений злочин, Д. Бентам, обґрунтовуючи ретрибутивну, відплатну модель покарання, стверджував, що при визначенні адекватного покарання в кожному випадку повинні враховуватися суб'єктивні та об'єктивні обставини вчинення злочину. Зокрема, треба брати до уваги пом'якшуючі об-

ставини, такі як неповноліття винного, вчинення злочину душевно хворим. Не менш прогресивними свого часу були ідеї вченого про обов'язкову грошову реституцію у злочинах проти власності, запровадження державної схеми компенсації жертвам злочинців, які не були притягнуті до відповідальності, або таких, що не в змозі компенсувати заподіяну шкоду.

У системі кримінального судочинства XIX ст. широко застосовувались як штрафи, так і зобов'язання про невчинення злочину повторно, навіть неформальні накази про реституцію, які мали вагомий вплив на винного поряд з тюремним ув'язненням. Недаремно зниження кількості засуджених до позбавлення волі пов'язували насамперед з успішністю тюремних інституцій, хоч, не в останню чергу, цьому сприяло економічне зростання в країні і зниження загального рівня злочинності.

В останні роки XIX ст. було здійснено кілька кроків, спрямованих на надання жертві певного значення в кримінальному правосудді. У вигляді пропозицій про зміну законодавства було запропоновано призначати засудженим покарання у вигляді робіт на державу замість позбавлення волі, щоб отримана заробітна плата відраховувалася у спеціальний фонд компенсації шкоди жертвам. Пропонувалося також, щоб засуджений під час перебування у в'язниці виконував послуги/роботу, спрямовані на компенсацію державі, проте залишався ув'язненим допоки не провів реституцію потерпілому. На міжнародному рівні потрібно згадати Конгрес міжнародної пенітенціарної комісії в Парижі у 1885 р., на якому делегати обговорили юридичні гарантії захисту прав жертв злочинів і визнали неадекватність засобів, що забезпечують їм компенсацію. На Брюссельській конференції в 1900 р. делегати дали дослідити і розширити питання про забезпечення усунення шкоди, заподіяної злочинцями. Так, Вільям Таллак, секретар Асоціації Говарда погодився, що для досягнення ефективності схем відшкодування і забезпечення відшкодування виплати повинні проводитися за коштів платників податків через державу [28, с. 104].

Немало із запропонованого закріпилося в законодавстві Великобританії. Наприклад, за Законом 1861 року «Про умисне заподіяння шкоди», власник пошкодженого/знищеного майна вправі був отримати відшкодування. Закон 1886 року «Про заподіяну шкоду внаслідок бунтів» впроваджував принцип, за яким місцеві громади зобов'язувались відшкодувати збитки, завдані діями заколотників

і бунтарів. Законом «Про умовне покарання злочинців» 1907 року було запроваджено положення про здійснення компенсаційних виплат у справах про заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжки і знищення майна. Закон уповноважував суди видавати накази про сплату умовно-засудженими або такими, що визнали свою вину, відшкодування в сумі не більше 10 фунтів стерлінгів (далі в роботі – фунтів). Закон «Про поліцію (власність)» уповноважував поліцейських повертати викрадене майно його очевидним власникам, а Закон «Про відправлення правосуддя» запроваджував принцип відшкодування втраченого або пошкодженого майна. Якщо жорстоке поводження з тваринами призводило до нанесення ушкоджень тварині або будь-якій особі чи її власності, за статтею 4 Закону «Про захист тварин» потерпілі могли отримати компенсацію [24, с. 104–105]. Звичайно, положення про репарацію, які містилися в законодавстві Великобританії в кінці XIX – на початку XX століть, були вкрай нерозвинутими у порівнянні зі змінами останньої третини XX ст.

Однак беззаперечним був факт підвищення ролі *держави* в кримінальному процесі: цьому сприяло, насамперед, розширення прав і збільшення впливовості поліції та органів прокуратури в суспільстві та посилення обвинувальної функції держави у процесі. Такі тенденції мали місце у всіх країнах, що унаслідували британські традиції юриспруденції, а разом з тим кримінальний процес, в якому роль жертви – попри поодинокі спроби відновити її значимість – була фактично знівельована [31]. Жертва стала просто ще одним свідком. До початку XX ст. жертва уже не мала жодного суттєвого значення для органів кримінального судочинства в цілому.

Остання третина XX ст. ознаменувалася важливими змінами, внаслідок чого було започатковано якісно новий статус потерпілого від злочину в кримінальному судочинстві. «Вся система кримінального судочинства – від поліції до установ дострокового звільнення ув'язнених – ігнорує жертву за винятком, хіба-що, використання її як джерела доказової інформації проти злочинця... не надає необхідної інформації жертві, яка заслужила щонайменше на певну сатисфакцію від знання того, що було докладено зусиль до ідентифікації і затримання злочинця...» [32, с. 16] – приблизно так стали оцінювати «досягнення» тодішньої системи кримінального судочинства в той час.

Ведучи мову про цей період важливо наголосити на кількох моментах.

По-перше, у США у 1960-х, а слідом і в Британії на початку 1970-х років вперше було проведено пробні опитування, які відкрили раніше невідомий високий «тіньовий» рівень злочинності. Головне дослідження, проведене в Лондоні в 1977 році Спарксом, Дженном і Доддом, яке мало своїм завданням встановити природу і ступінь латентної злочинності, виявити сирійняття жертвою злочинів та ставлення до системи кримінального судочинства, дало можливість сформулювати завдання на наступні опитування й дослідження [33, с. 422].

У Великобританії опитування жертв на національному рівні фінансувало і проводило Міністерство внутрішніх справ. Перше опитування такого роду, проведене у 1983 році, мало на меті вивчення не лише самого злочину, а й факторів, що підвищували віктимність осіб, вплив злочинів на жертви, страх перед злочином, досвід спілкування жертв з поліцією і подібне. Наступні послідовно проведені дослідження в Британії (1985, 1989, 1993, 1994, 1996, 1998 і 2001 роках) були близькими за своїм змістом. Невдовзі після перших спроб подібні дослідження почали проводитися на решті території королівства Великобританії, наприклад, у 1983 році в Шотландії, а згодом ця ініціатива була підхоплена низкою інших країн Європи і світу – Нідерландами, Швейцарією, США, Австралією, Канадою [33, с. 422–423]. Великомасштабні дослідження мали за мету отримати кращу та реалістичнішу картину віктимізації ніж та, що пропонувалася поліцією раніше, та ідентифікувати економічні і соціальні характеристики жертв як окремої соціальної групи. Хоч і вивчення згаданих питань знаходилося в рамках предмету наук соціології права та кримінології, отримані в процесі опитувань дані здійснили і здійснюють надалі суттєвий вплив на політику кримінального судочинства в цілому, в тому числі кримінального процесу, забезпечуючи інформацією про необхідні напрямки його реформування.

Отримані в результаті проведених опитувань і вивчень громадської думки дані знайшли своє відображення в багатьох наукових дослідженнях, що вийшли друком як у Великобританії, так і в США. Вони донесли населенню інформацію про високий рівень латентної злочинності і невинувато низький рівень уваги і допомоги жертвам. Г. Готтфредсон (G. Gottfredson), для прикладу, так резюмував

негативні наслідки, які відчувала на собі жертва у зв'язку з її участю в кримінальному процесі: «Незручність, неуважність, зустрічі і дії, що провокують стан тривоги і страху, затримка у поверненні власності (доказів), нездатність привести в дію статус жертви як особи, що постраждала, та брак інформації про перебіг справи» [34, с. 210]. Інші автори вказували на такі незручності як важкі допити поліцією і адвокатами, неефективний захист від принижень, зайві подорожі до суду і поліції, затяжні очікування в судових інстанціях [35, с. 454–5].

Згадані дослідження не проходили ізольовано від соціальних і демографічних процесів початку 70-х років ХХ ст.. Як видається, саме вони стали основним рушієм, а пізніше і об'єктом впливу згаданих опитувань і досліджень про мізерну роль жертви в кримінальному судочинстві. Тому важливо наголосити на громадському русі, який став стержнем у боротьбі за права жертв, і в подальшому зумовив суттєву переоцінку цінностей кримінального судочинства.

Англійське й американське суспільства, які завжди з повагою ставилися до потреб та інтересів тих чи інших груп населення, і які традиційно покладалися в своєму розвитку на наукові досягнення (в силу технократичної спрямованості), стали благодатним ґрунтом для реалізації нових ідей, спрямованих на підвищення ролі жертви в кримінальному судочинстві. На хвилі боротьби за права жінок, наприклад, знайшли захист жертви зґвалтувань, а згодом і жінки-жертви домашнього насильства. Велике число правозахисних організацій миттєво відреагували на вимоги часу і предметом їх діяльності поряд з основною (такою як захист прав дітей, осіб з особливими потребами, чорношкірих тощо) став захист потерпілих від злочину.

Варто згадати жіночий рух за надання притулку, який надає допомогу жертвам домашнього насильства. Він бере свій початок з жіночого руху кінця 1960-х, який сприяв жінкам-жертвам побоїв у наданні притулку. Організація починала свою діяльність як невеликий притулок для жінок, які змушені були залишати домівки, втікаючи від агресивних чоловіків, і виконувала виключно функцію надання притулку в екстрених випадках. Сьогодні в країні працює близько двісті п'ятдесяти проєктів, які допомагають жінкам не лише притулком (в країні нараховується біля чотирьохсот домівок-притулків), а й підтримкою та порадою, наданням інформації, допомогою в юридичних і фінансових питаннях. Останні дані вказують на відносну популярність подібної допомоги. У 2000 році було надано притулок 54

тисячам жінок і дітей, 145 тисяч їх сконтактувалося з організацією для отримання допомоги, і більш як 35 тисяч зв'язалися по телефону для отримання поради і підтримки [33, с. 216].

Кризові центри для жертв зґвалтування стали ще одним відгалуженням феміністичного руху, що знову виник в 1970-х роках. Перший кризовий центр такого типу було відкрито в Лондоні у 1976 році, за ним у 1979 році в Бірмінгемі. Оскільки ідея відповідала потребам суспільства того часу, вона справедливо здобула підтримку. До 1988 року по всій Великобританії нараховувалося уже 40 кризових центрів для жертв зґвалтування, які надавали медичну і юридичну допомогу, конфіденційну емоційну підтримку і психологічні консультації.

Важливо, що попри цільовий характер допомоги таких центрів, вони спрямовували свої ідеї і до ширшої аудиторії, громадськості. Ідейники центрів вважали, що коректнішим буде використовувати щодо жертв зґвалтування термін «ті, що вижили» замість «жертва». «Використання терміну жертва для позначення жінок забирає у нас владу і підсилює ідею, що це природно і правильно для чоловіків «молитися» на нас» – стверджували вони [36, с. 6]. Вважають, що використання терміну «ті, що вижили» було умисним прийомом, щоб диференціювати себе від решти руху за права жертви. Однак будучи багато в чому особливим, цей рух зумів пройти випробування часом. Зараз функціонує Федерація, заснована в Лондоні у 1996 р., яка об'єднує під своїм крилом місцеві осередки кризових центрів, надає, зазвичай, послуги інформаційно-відсилкового і рекомендаційного характеру, проводить навчання для активістів місцевих груп та загальноосвітню роботу серед громадськості.

Глибоко розгалужена система громадських організацій різного спрямування не могла замінити однієї організації, яка б цілеспрямовано виступала повноцінним представником (в широкому розумінні) потерпілих від злочинів як окремої групи соціуму. Важливо пам'ятати, що вони представляли лише інтереси вузьких прошарків суспільства в силу природи діяльності, яку вони провадили: чи то захист прав жінок, чи сімей померлих насильницькою смертю.

Тому в цьому контексті важливим є третій момент – створення і діяльність Організації «Підтримка жертв». Це громадська організація (надалі – Підтримка жертв), яка була заснована завдяки місцевій ініціативі жителів Бристоль (Англія) у 1974 році [37]. На початко-

вому етапі діяльність організації була зосереджена здебільшого на «звичайних» жертвах грабежів, крадіжок і розбійних нападів, – злочинів, що, як правило, вчиняються незнайомими для жертви людьми. Пізніше об'єктом діяльності стали жертви статевих і насильницьких злочинів, які нерідко знайомі з нападником, а також сім'ї осіб, потерпілих від насильницької смерті [27, с. 432–433]. Зрозуміло, що допомога жертвам, які знайомі з нападником, дещо відрізняється за своєю природою від загальної схеми надання допомоги, оскільки передбачають довгострокову психологічну та емоційну підтримку (кризові інтервенції), що надаються спеціально підготовленими волонтерами кілька місяців, а то й кілька років поспіль.

Будучи ефективною, Підтримка жертв відчутно посилювала свій вплив у країні і надалі. Головний акцент в роботі організації робиться на залученні волонтерів, потенційних меценатів і донорів. Патруновані нею програми і схеми, що працюють тепер на території всієї країни, акумулюють роботу більш як 17 тисяч волонтерів. Допомогу надають більш як мільйону жертв злочинів на рік [38]. «Формально благочинна діяльність організації сьогодні спрямована на потерпілих усіх видів злочинів: на практиці потрібно знаходити баланс між цим ідеалом і спрямуванням обмежених ресурсів організації тим потерпілим, які найбільше їх потребують», – переконана доктор Люція Цеднер (Lucia Zedner) [32, с. 425]. Щоб зберегти статус благої організації Підтримка жертв завжди намагалася перебувати осторонь політики, уникаючи прямого політичного лобювання, натомість своєю роботою з жертвами, поліцією і судом стимулювала покращення захисту жертви з боку органів юстиції.

Чітка і злагоджена робота Підтримки жертв змусила повірити в себе не тільки громадян, а й звернути у свій бік увагу держави, яка фактично визнала потребу у діяльності такої організації. Доказом того, як видається, можуть свідчити факти системного фінансування Підтримки жертв. Для прикладу, в двадцятирічний період Міністерство внутрішніх справ Великобританії збільшило допомогу Підтримці жертв більш як у 3 тисячі разів: з 5-ти тисяч фунтів у 1979 році до 17-ти мільйонів у 2000 році.

Від недавнього часу організація зайняла більш активну позицію у пропагуванні прав жертв. Базовою в обґрунтуванні необхідності надання жертві більше прав була теза про те, що вона у порівнянні з обвинуваченим, права якого чітко виписані в законі, є дуже слабо за-

хищеною. Підтримка жертв вимагала, щоб потерпілим було надано право бути поінформованими про рух «їхньої» справи, право надавати органам, що ведуть процес, інформацію про наслідки, що мав злочин для них, право на захист правоохоронними органами, на отримання компенсації, на «повагу, визнання і підтримку» [39, с. 35].

На сьогоднішньому етапі суспільного розвитку можна переконливо стверджувати, що жертва злочину у Великобританії і США отримала не лише визнання і повагу, чого роками добивалися неурядові і громадські організації, а й суттєву підтримку з боку держави, і насамперед на законодавчому рівні. Було істотно розширено правовий статус жертв злочину, запроваджено механізми у правове поле держав для утвердження жертви у кримінальному процесі (про це детальніше у питанні про Роль жертви злочину у кримінальному судочинстві та главі 2 цієї роботи).

Процес розширення прав жертв та підвищення рівня їх захисту триває. У програмах своєї діяльності уряди країн закладають плани на послідовне вдосконалення інститутів захисту жертв. Ще у 1990 році Генеральним прокурором, Лордом-канцлером і Міністерством внутрішніх справ Великобританії було прийнято Хартію прав жертв злочинів, яка пізніше підлягала неодноразовим змінам і доповненням та стала, по суті, основним підручним документом у роботі органів юстиції і громадських організацій з жертвами [40]. Аналогічні документи було прийнято у США. Одними з останніх пропозицій Міністерства внутрішніх справ Великобританії було підвищити штрафні санкції для порушників правил дорожнього руху з тим, щоб вилучену різницю спрямувати на фінансування державного фонду компенсації жертвам насильницьких злочинів⁹. Із 1997-го року також було представлено низку заходів на підтримку жертв, наприклад, внесено зміни в законодавство, якими заборонено проводити перехресний допит жертви згвалтування обвинуваченим, надано гранти громадським організаціям для покращення надання допомоги жертвам. Велика робота, що проводиться з метою визнання жертви ключо-

⁹ Фонд компенсації жертвам насильницьких злочинів є джерелом державних виплат жертвам насильницьких злочинів відповідно до Схеми компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочиним. Його було засновано у 1964 році письмовою парламентською відозвою; реформовано у 1995 р. та закріплено Законом Англії «Про компенсацію кримінальних тілесних ушкоджень». (Про дану Схему детальніше йтиметься в підглаві про Право на державну компенсацію завданої злочиним шкоди).

човою фігурою в кримінальному судочинстві доповнюється неодноразовими ініціативами щодо покращення законодавства нормами, які б зобов'язували органи кримінальної юстиції надавати відповідні послуги і допомогу жертвам злочинів на усіх стадіях процесу.

Процес заповнення у суспільстві потреб потерпілих від злочинів триває. Продовжують з'являтися нові громадські організації, що працюють в напрямку захисту жертв злочинів. У середині 90-х засновано такі організації: Підтримка після загибелі і вбивств (англ. Support After Murder and Manslaughter), Справедливість жертвам (англ. Justice for Victims), основний напрямок діяльності яких – підтримка і допомога сім'ям померлих насильницькою смертю; Траст імені Зіто (Zito Trust) для захисту прав потерпілих від злочинців з психічними розладами.

Розмаїття згаданих громадських організацій, хоч і часто ідеологічно протилежних за своїми переконаннями, мало у підсумку велетенський вплив на суспільну свідомість і спричинило переосмислення базових цінностей кримінального судочинства та правового статусу потерпілого у ньому.

Роль жертви злочину в кримінальному судочинстві

Для з'ясування ролі, яка належить жертві злочину в англо-американській системі правосуддя нам необхідно дослідити:

- внутрішнє законодавство, що регулює кримінальне судочинство у Великобританії і США;
- міжнародне законодавство, яке регулює статус жертви в усіх суспільних відносинах, у тому числі і в кримінальному судочинстві;
- наукові доробки вчених у цій галузі;
- ініціативи громадських організацій у питаннях захисту прав та інтересів жертв злочинів.

Їхнє вивчення дасть можливість отримати узагальнені дані про відносини жертви з державними інститутами, суб'єктами кримінального процесу, громадськими організаціями, іншими можливими суб'єктами права, щоб визначити її місце у кримінальному судочинстві і поза ним.

Розгляд питання історичної еволюції ролі жертви у кримінальному судочинстві англо-американської системи права дає нам можливість краще зрозуміти місце і роль жертви уже в сучасному законодавстві кримінального процесу, зрозуміти логіку розвитку цього явища. Насамперед, проаналізуємо наукові погляди вчених про роль жертви у кримінальному судочинстві.

В англо-американській науці права деякі вчені переконані, що стан, за якого жертва є лише ще одним свідком у справі, є історичним непорозумінням, а не цілеспрямованою політикою законодавця. Зокрема А. Голдстейн (A. Goldstein) [41] вказує, що «монополія» прокурора в кримінальному переслідуванні не є виправданою. В часи становлення системи публічного обвинувачення більшість законів *уповноважували* прокурора здійснювати кримінальне переслідування у справах, але ніяким чином не відбирали права жертви здійснювати це самостійно.

Вчені вдалися до аналізу повноважень прокурора з точки зору його колишньої (за часів колоніальної Америки) підпорядкованості Генеральному прокурору Англії, чий рішення не могли бути переглянуті судами. За історичною аналогією суди зробили висновок про те, що рішення районних прокурорів США також не підлягають перегляду. Однак такий висновок був помилковим, оскільки він не враховував того, що Генеральний прокурор Англії у XVIII ст. не був публічним обвинувачем у розумінні американського права. Він не порушував кримінальних справ, за винятком хіба-що обмеженої категорії, – такі повноваження залишилися за жертвою і поліцією як членами суспільства. Права прокурора стосувалися тільки можливості продовжити розслідування у справах, порушених сторонами, та здійснення нагляду за справами приватного обвинувачення.

Внаслідок «американської історичної помилки» було «поплутано повноваження втручатися і брати до свого провадження справи, що вже порушені сторонами приватно, з винятковим правом вирішувати, чи порушувати справи взагалі» – стверджує А. Голдстейн. В результаті, публічний інтерес на другорядній стадії – стадії нагляду – став виправданням для запровадження повного контролю на початковій стадії процесу [36, с. 53].

Подібна теорія, як видається, має повне право на існування, адже тільки з XIX ст. прокурор став публічним обвинувачем, де на першому місці був інтерес держави у розв'язанні соціального конфлікту

(злочину) і боротьбі з його наслідками – до цього часу жертва була головною «дійовою особою» у кримінальному процесі. Звичайно, правові системи, де жертва відігравала центральну роль у розслідуванні справи та підтриманні обвинувачення і була її основним рушієм, були дещо несправедливими: не всі могли дозволити собі провести власні розслідування. Але в той же час жертва як головний постраждалий від злочинного діяння мала можливість реалізувати своє природне бажання на отримання відшкодування.

Сьогодні внаслідок повної узурпації державою всіх повноважень щодо розслідування, розкриття злочинів і покарання винних – що знайшло відображення у кримінально-процесуальному принципі публічності – жертва і її потреби відійшли на задній план. Вона перетворилася на ще одного свідка, а її бажання порушити чи брати участь у «своїй» кримінальній справі вважається приватним інтересом потерпілого і опозиціонується публічному. Як бачимо, настільки радикальний відхід від вагомій ролі жертви в кримінальному процесі явно випадає з історичного контексту. Більше того, останні дослідження показують, що жертва вкрай незадоволена тим, яку роль їй відведено в кримінальному судочинстві, а її інтереси лежать у площині отримання ширших повноважень. На це вказують у своїх дослідженнях низка авторів, зокрема: Д. Шапланд, М. Магір, Д. Хасан, але про це детальніше нижче.

Наступна теорія передбачала обґрунтування обмеження ролі жертви в прагматичних цілях. Таке обмеження було здійснено на основі порівняння цінностей кримінального і цивільного права. В одному із своїх есе Г. Херіот (G. Heriot) пропонує як критерій обрати фундаментальні цінності цивільної і кримінальної галузей права [42, с. 14–15]. «У цивільному – це компенсація, у кримінальному, відповідно, покарання. По-перше, в цивільному судочинстві маємо справу з ситуацією, коли суд визначає, хто повинен понести відшкодування за заподіяну втрату. Цивільний суд не призначає покарання. З іншого боку кримінальний суд завдає шкоди/втрат, які раніше не існували, з тою метою, щоб покарати винну особу». По-друге, компенсація завжди вимагає наявності позивача, якому заподіяно шкоду або нанесено тілесні ушкодження. Наявність же такої особи в кримінальному процесі є необов'язковою; більше того, велика кількість вчинюваних злочинів не мають потерпілих, такі як розкрадання державного майна, зберігання, розповсюдження наркотичних

речовин та ін. По-третє, для здійснення компенсації не вимагається встановлення того, хто заподіяв шкоду, на що також вказує відсутність у цивільному процесі інституту розшуку винного у завданні шкоди. У кримінальному судочинстві обов'язковою є ідентифікація правопорушника – до цього зобов'язує каральна ціль кримінального права [46, с. 15].

Отже, «жертва» (позивач) є ключовою фігурою для цивільного процесу (без позивача, чії інтереси порушено, немає процесу), але не для кримінального. Висновок напрашується сам по собі: усунення жертви від кримінального процесу пояснюється мотивами *практичності*, що й стало підґрунтям для теорії мінімізації ролі жертви в кримінальному процесі.

Багато вчених, зокрема, М. Бард, Д. Белуф, Р. Еліас виділяють ще комплекс обставин, які призвели до ігнорування прав жертви. Оскільки метою судових процесів у кримінальних справах є встановлення вини особи, логічним виглядає усунення жертви від будь-якої ролі окрім ролі свідка вчинення злочину. Встановлення вини особи не може бути упередженим, тому задля збереження справедливості стосовно обвинуваченого держава бере на себе обов'язок представлення доказів і доведення вини обвинуваченого перед судом, а не делегує його жертві. Активна участь потерпілого в процесі надає йому яскравого емоційного забарвлення, відплати за нанесену шкоду, що могло б призвести до небажаної втрати упередженості в оцінці дій і вини обвинуваченого та при призначенні покарання. Саме тому участь спеціально уповноважених законом державних органів для розслідування і встановлення винуватості у вчиненні злочину покликані забезпечувати об'єктивність у ставленні до обвинуваченого в кримінальному процесі.

Причини обмеження ролі жертви у кримінальному судочинстві виділяють також в галузі культурної, індивідуальної та інституційної динаміки життя країн. Значною мірою такі причини пов'язані з особистим психологічним сприйняттям жертв злочину як простими громадянами, так і працівниками правоохоронних органів. Не є голосливими твердження про те, що жертвами переважно стають особи/групи людей, які є менш здатними уникати віктимізації, є вразливішими в силу своєї незахищеності. Дані досліджень, проведених у США підтверджують сказане: потерпілими є переважно 1) особи з низькими доходами. Відповідно рівень особистої віктимізації падає,

коли зростає рівень доходів; 2) молодь. Пік віктимізації припадає на вікову групу від 16 до 19 років; 3) чорношкірі. Вони є жертвами грабежів в 4 рази частіше, ніж білі, частіше стають жертвами вбивств [43]. І це ще не всі бар'єри, які не дозволяють людям оцінити справжній рівень проблем жертви. У свідомості людей закріпилися стереотипи т.зв. соціального Дарвінізму – постійні проблеми і незручності відчують на собі природно соціально і біологічно нижчі люди.

«Більшість людей хочуть вірити, що добро нагороджується, а зло карається», – вважає М. Лернер [44]. Вдаючись до людської природи, спостереження показують, що інстинктивно людина схильна уникати стану жертви. Біль і роздратування, які виникають у потерпілого, не знаходять розуміння і підтримки в оточуючих, зайвий раз віддаючи жертву від тих, хто в змозі надати їй необхідну допомогу.

Довгий час соціальна свідомість була відмежована від потреб жертви, оскільки основна увага приділялася обвинуваченому. Наукою аналізувалися його злочинні дії і мотиви їх вчинення, вина або невинність у вчиненні злочину, вид і міра покарання за злочин та справедливість призначеного покарання і подібне. Більшість засобів масової інформації присвячують свою тематику злочинцям і правоохоронним органам. Щось подібне спостерігаємо і в Україні.

Комплекс психологічних і соціальних причин підсилюється ще й конкуренцією публічного і приватного інтересів у кримінальному процесі, що на практиці виливається у протистояння між слідчим та потерпілим. Навіть в тих випадках, коли їхні інтереси повинні збігатися, цього не відбувається. Працівники правоохоронних структур не отримують жодної винагороди за вияв уваги до жертви. Інтереси потерпілого для державних органів є другорядними. Потерпілих можуть розглядати як потенційних порушників кримінального процесу, які не сприяють ефективності та результативності проведенню слідства у справі [45, с. 173].

«Службовці розглядають потерпілих функціонально, як можливі доповнення для більш успішного ведення справи або як посередників у публічних діалогах поліції і громадськості, але ніколи як людей, у яких є власна мета та інтерес, які не збігаються з тими, що є в слідчого», – продовжує Р. Еліас. Правоохоронці часто ігнорують цілі категорії жертв. Багато тих, хто реально потерпають від злочину, залишаються поза увагою держави через вузьку інтерпретацію поняття потерпілого. Навіть між тими, що офіційно визнані потерпіли-

ми, службові особи на власний розсуд обирають тих, кому приділяти більше уваги, ігноруючи таким чином інших, часто більш вразливих жертв: жінок, бідних, представників меншин; деяких рутинно виключають з категорії жертв: жертв злочинності «білих комірців» та корпоративних злочинців [45, с. 174].

Проте на противагу мінімізації ролі жертви у кримінальному процесі в останні кілька десятиріч сильного розвитку набули теорії, що обґрунтовують важливість розширення ролі жертви у кримінальному процесі. Висвітлення обґрунтувань на користь розширення статусу жертви у кримінальному процесі слід розпочати з більш очевидних аргументів.

В американській та англійській системах кримінального судочинства стороною в кримінальному процесі, в широкому розумінні, є держава, яка, як прийнято вважати, постраждала від вчинення злочину. В Україні це обґрунтовується наявністю значного ступеня суспільної небезпеки, що відрізняє злочин від інших правопорушень – інститут державного обвинувачення є яскравим цьому підтвердженням. Таке трактування виключає визнання жертви стороною, натомість її роль обмежується статусом особи, що потерпіла від злочину, якій злочином завдано матеріальну, фізичну, моральну шкоду.

Але завдане фізичне і психічне травмування, яке супроводжується вчиненням злочину, може мати надзвичайний ефект на жертву. Він може проявитися, окрім тілесних страждань, у зруйнованих зв'язках чи відносинах потерпілого з сім'єю, друзями, знайомими. У свідомості людей жертва є тією особою, яка безпосередньо перенесла на собі горе злочину. Факт, що жертвою є особа, якій злочином заподіяно шкоду, дає підстави дискутувати про *несправедливість* виключення потерпілого з кримінального судочинства або визнання за ним незначної ролі у ньому.

Відомо, що однією з головних цілей кримінального судочинства – судового розгляду і вирішення кримінальної справи як центральної стадії – є встановлення об'єктивної *істини* у справі і таким способом встановлення вини або невинуватості підсудного у вчиненні злочину. Проте не всі вважають таке трактування виправданим.

Джордж Флетчер, автор роботи «З правосуддям до декого: захист прав жертв у судах при розгляді кримінальних справ», обрав більш радикальний підхід задля покращення ролі жертви у кримінальному процесі. На його думку, щоб досягти справедливості у кримінально-

му процесі – а така вона не повинна бути вибірковою і стосуватися лише обвинуваченого, підсудного – потрібно переглянути мету судового розгляду і вирішення кримінальної справи. Держава, яка декларує «справедливу правову систему, повинна стати на захист жертв». Намагаючись покарати винних, запобігти вчиненню нових злочинів, або виправити засуджених важко досягти справедливості. «Не можна кидати напризволяще невинних, котрі потерпають, якщо ми шукаємо справедливості не лише для винних, а для всіх нас», – підсумовує Д. Флетчер [46, с. 19]. Автор робить висновок, що подолати таку несправедливість стосовно жертви стане можливим, якщо метою судового розгляду і вирішення кримінальної справи буде підтримка і захист жертви.

Однак, як нам видається, підміна понять, яка лягла в основу такого бачення проблеми, не дала можливості дійти правильного висновку. Судовий розгляд, який є частиною загального кримінального процесу, виконує поряд з іншими ширше завдання, а саме, встановлення об'єктивної істини. Тільки встановлення істини дасть можливість побачити реальну картину скоєного та правдиво оцінити судом та громадськістю ступінь завданої жертві болю і шкоди. Якщо ж за мету ставити підтримку жертви, то первинними в такому випадку мають стати бажання та інтереси жертви. Відповідно, треба розуміти, судовий розгляд перетвориться не у з'ясування правдивої картини того, що відбулося, а у намагання суду знайти таке рішення у справі, яке б задовольнило жертву. Такий підхід відсуне мету кримінального судочинства – встановити істину – на другий план і, в результаті, зашкодить принципу справедливості: притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Тому правильніше було б поставити, серед інших, завдання підтримки жертв для *всього* кримінального процесу, а не лише судового розгляду справи, де підтримку жертвам могли надавати працівники правоохоронних структур або органів слідства, або спеціально створені державні органи для надання допомоги жертвам злочинів.

Несприйняття радикального реформування судового розгляду підкріплюється й позицією Верховного Суду США, який неодноразово зауважував, що завдання встановлення правди (істини) повинно бути чи не *єдиним* головним завданням судового процесу у кримінальній справі. На це звертають увагу й інші автори [47, с. 20].

Беззаперечним є факт існування «повторної віктимізації», який також змусив вести мову про підсилення ролі жертви у кримінальному судочинстві (англ. *Secondary victimization*). Про це явище почали говорити уже в кінці 70-х років минулого сторіччя, коли в розпалі був Рух за права жертви. Уже тоді професор М. Бард писав: «Порушення ... важко назвати позитивним досвідом, але воно дає нагоду змінити це (повторну віктимізацію – автори). Трапитись може одне з двох: або жертва повернеться у своє «русло», або її негативний досвід стане приводом для дальшого розладу з довготривалими наслідками» [48, с. 47–48].

Майже безсумнівним є і факт, що повторна віктимізація стаєтьс я внаслідок спілкування з правоохоронними органами при розслідуванні справи – вперше, і при розгляді справи в суді – вдруге, де згадування до найменших деталей про вчинюваний проти жертви злочин або зустріч із злочинцем веде до заподіяння психічної травми. Про явище повторної віктимізації і його негативні наслідки тепер говорять і в Україні (М. Гошовський, В. Маляренко, І. Войтюк). Тому задля уникнення повторної віктимізації в американській та англійській літературі не раз наголошувалося на необхідності розширення статусу жертви, надання їй більшого значення і прав у кримінальному процесі (Е. Ешворт, Д. Кілпатрік, Х. Стренг).

Одна з ключових тез, покладених в основу Руху за права жертв, про що згадувалося вище, це подолання *дистанціювання*, відчуженості жертви від системи кримінального судочинства. Національні опитування і статистичні дослідження поряд з іншим показали, що часто жертви не заявляють в правоохоронні органи про вчинені проти них злочини. З усієї сукупності вчинених злочинів у поліцію зголошуються: біля 36% віктимних щодо усіх злочинів; 32% при зґвалтуваннях і нападах, що поєднані з посяганням на статеву свободу особи; трохи менше 40% у злочинах проти власності, 41,2% у злочинах проти особи. Це дані Департаменту юстиції США [49, с. 25].

Як показують дослідження Л. Воіт та У. Торнтон, певний відсоток жертв навіть якщо заявлять у поліцію про злочин, пізніше відмовляються давати показання. Внаслідок цього звинувачення проти злочинця або пом'якшують, або знімають взагалі. І навпаки: жертв в правоохоронних органах часто зустрічають небажанням порушувати чи розслідувати справи про вчинені проти них злочини [50, с. 84]. Тож ефект дистанціювання жертви від системи кримінального судочинства

чинства подвоюється ще й тим, що працівники правоохоронних органів часто відмовляються порушувати або розслідувати певні справи. Це відбувається в силу безперспективності, не пріоритетності чи інших факторів: наприклад, крадіжка автомобіля або домашнє насильство. Все це веде до негативних наслідків, в тому числі недосягнення цілей кримінального судочинства, втрата довіри до правоохоронних органів і системи юстиції в цілому.

На тлі дистанціювання жертви від кримінального судочинства розпочався пошук необхідних рішень, що могли б покращити співпрацю жертви з правоохоронцями і навпаки. Вже згадувані раніше вчені, такі як А. Голдстейн і Д. Гітлер, вбачають *соціальний інтерес* у зменшенні дистанціювання від жертви. «Можна стверджувати, що участь жертви повинна бути розширена з тим, щоб покращити її співпрацю з поліцією при виявленні злочинів, а також при кримінальному переслідуванні злочинців», – вважає Д. Гітлер [51, с. 21]. Надання жертві більших можливостей для здійснення свого внеску в кримінальний процес або навіть для контролю за ним підвищує її заохочення до повідомлення про вчинені злочини і до співпраці з правоохоронцями, оскільки передбачає більший ступінь задоволення від участі в процесі [51, с. 21].

Тут важливо наголосити на досвіді британських та американських недержавних громадських організацій, що працюють у сфері надання допомоги і захисту прав жертв злочинів. По-перше, сам факт існування розгалуженої системи таких організацій говорить про глибину і тривалу відчуженість жертви від державних органів юстиції, заради подолання якого і створювалися подібні інституції. По-друге, велика кількість письмових і усних повідомлень від жертв, отриманих згаданими організаціями, вказують на невдоволення потерпілих станом відносин і спілкуванням – в широкому розумінні – з державними органами юстиції. Негативний досвід взаємних відносин призвів до негативного ставлення з боку жертв до системи судочинства [51, с. 24].

Однак, якщо визначити ступінь і характер відчуженості жертви від державних органів юстиції та кримінального судочинства в цілому видається складним, і системних досліджень цих проблем не було, то проблему ролі жертви у кримінальному судочинстві описано в багатьох публікаціях. Більшість з них спрямовано на вивчення думки жертв злочинів про надання їм більших прав та можливостей

у кримінальному судочинстві. Такі дослідження було проведено у 80 -х і 90 -х роках паралельно у двох країнах – Великобританії та США – і отримано подібні результати. Як з'ясувалось, жертви злочинів зацікавлені у менш формальному процесі, більшому обсязі інформації про рух і кінцевий результат у справі, безпосередній участі у справі, справедливому та гідному ставленні до них, матеріальному відшкодуванні та емоційному відновленні [52, с. 8–24].

Очевидно, відчуженість жертви була доволі сталою. Це видно з тих оцінок, які дають жертви власній ролі у кримінальному судочинстві, і які відобразилися у згаданих дослідженнях про перспективи покращення процесуальної участі жертв.

Розуміння ролі жертви в контексті прав, які передбачені в законодавстві, має суттєве значення, бо наділення формальними, законними правами дає можливість жертвам захищати і домагатися дотримання їх у відповідних інстанціях: правоохоронних органах, судах, інших державних інституціях. Нижченаведена таблиця 1 «Механізми захисту прав жертви злочину в Об'єднаному Королівстві» дає загальне бачення можливостей жертви у Великобританії щодо захисту своїх прав та інтересів. Важливо розмежувати жертв злочинів, вчинених злочинцями і жертв злочинних, неправомірних чи помилкових дій правоохоронних органів та органів суду. Від цього залежить, які способи захисту своїх прав може обрати жертва. (При складанні таблиці використано неопубліковані матеріали лектора Оксфордського університету Р. Бегшо (R. Bagshaw)).

Механізми захисту прав жертви злочину в Об'єднаному Королівстві

Жертва злочину (внаслідок незаконних дій будь-якої особи – за винятком працівників правоохоронних органів або суду)		Жертва злочину – підозрюваний (обвинувачений) (внаслідок незаконних дій правоохоронних органів або суду)					
1		2	3	4	5	6	
Позови про відшкодування шкоди (через цивільні суди)		Схема державної компенсації за тілесні ушкодження, завдані злочином (через Раду компенсації)	Накази про відшкодування, про реституцію, про репарацію (через кримінальні суди)	Схема «Ex gratia» та схема за законом про кримінальне судочинство 1988 року (через Міністерство внутрішніх справ)	Позови про реагування на зловживання процесом (через судові інстанції)	Позови про відшкодування шкоди (через цивільні суди)	
Проти правопорушника	Проти держави					проти	держави
Згідно деліктного права	Згідно Європейської конвенції про права людини					Згідно деліктного права	Згідно Закону про права людини

Різний правовий статус залежить від того, жертвою чийх протиправних дій вона стала. Відділивши жертв від злочинної поведінки – підозрюваних (обвинувачених) в окрему категорію, вдається повніше розкрити можливі механізми захисту прав жертв усіх видів злочинів. Наведена таблиця не включає ті можливості жертв, які не приносять їм матеріальної чи фінансової сатисфакції: право на подання заяви про наслідки злочину, право на послуги від громадських неприбуткових організацій, право на спеціальну медичну і психологічну допомогу.

Отже, законодавство і прецедентне право Англії усім жертвам забезпечують можливість насамперед відшкодування завданої злочином шкоди в судовому порядку через подання цивільного позову (перша колонка таблиці 1). Подібна схема функціонує в країнах прецедентної системи права. В Україні ж цивільний позов «інтегровано» в кримінальний процес. Одночасно жертва може позиватися не тільки до злочинця за спричинену шкоду, а й до держави згідно з Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (1950) (далі в абзаці – Конвенція) [53], яка у Великобританії у 1998 р. була введена в національне законодавство Законом «Про права людини» [54]. Цей закон встановлює позитивне зобов'язання держави Велика Британія дотримуватись прав, закріплених у Конвенції; дії або рішення публічних органів влади, які суперечать вимогам Конвенції, вважаються незаконними (п. 6 Закону про права людини). Закон встановлює, що будь-яка особа, яка стала жертвою незаконних дій публічних органів влади вправі подати позов на такі органи влади у відповідний суд для отримання компенсації та посилатися на норми Конвенції у будь-якому процесі (п. 7, 8 Закону про права людини).

Аналіз таблиці показує, що деякі з гарантій жертв можуть бути реалізовані тільки при активній позиції держави щодо захисту жертви та відшкодування їй шкоди (друга колонка таблиці 1). Яскравим прикладом є існування у Великобританії і США інституту державної компенсації за заподіяні злочином тілесні ушкодження. Подібна схема сьогодні існує в багатьох країнах світу. Перші кроки було зроблено в Україні з прийняттям Цивільного кодексу 2001 року, де стаття 1207 встановлює обов'язок держави відшкодувати потерпілим від злочину шкоду, завдану здоров'ю⁶.

⁶ Це відшкодування здійснюється у передбачених законом випадках, але такий закон ще не прийнято.

Для реалізації права жертв на державні компенсаційні виплати у Великобританії працює «Схема компенсації за шкоду здоров'ю, завдану злочином», яка включає в себе законодавчі напрацювання – Закон «Про компенсацію тілесних ушкоджень, завданих злочином» від 1995 р. (англ. Criminal Injuries Compensation Act 1995); акти уряду Великої Британії і Міністерства внутрішніх справ – Схема компенсації за тілесні ушкодження, завдані злочином і Тариф тілесних ушкоджень (англ. Criminal injuries Compensation Scheme and Tariff of Injuries); роботу Ради з компенсації (англ. Compensation Board) та ін. [55, с. 1–2]. Основним суб'єктом відносин компенсації шкоди виступає Міністерство внутрішніх справ. Ключовими принципами державної компенсації у Великобританії є делегування права призначати компенсацію спеціально створеному органу – Раді з компенсації, і позбавлення судів цих повноважень; покладення в основу відшкодування тарифу, згідно якого оцінка шкоди має фіксований характер у кожному випадку заподіяння злочинної шкоди (про це детальніше у питанні про Державну компенсацію завданої злочином шкоди).

Одним з головних способів захисту і поновлення прав потерпілих від злочину є накази суду про компенсацію, реституцію, репарацію. Всі вони іменуються як допоміжні накази (англ. Ancillary orders) (колонка 3 таблиці 1). Перелічені накази є рішеннями у справах і можуть прийматися англійськими судами, які розглядають кримінальну справу, замість постановлення вироку. Одним з найпоширеніших наказів, що використовується зараз у британській системі кримінального судочинства, є наказ про компенсацію. Його ввів у дію Закон «Про кримінальне судочинство» на початку 70-х років минулого сторіччя, але в остаточній формі він знайшов своє закріплення у Законі «Про повноваження кримінальних судів» від 2000 р., секції 130 [56]. Судовий наказ про компенсацію є своєрідною заміною штрафу компенсацією і передбачає одноразову або поетапну, тобто шляхом часткових платежів, виплату жертві грошової компенсації за спричинену їй злочином шкоду, хоч і з врахуванням матеріальних можливостей підсудного до сплати компенсації. Видається, що такий підхід демонструє більш високий рівень турботи про жертву, суттєво посилює статус жертви на стадії судового розгляду справи і

* «Секція» у законодавстві США та Об'єднаного Королівства є приблизним змістовим відповідником «статті» у законодавстві України.

в кримінальному процесі загалом. Крім того, вивівши призначення компенсації в суді в ранг обов'язків через необхідність суду в кожній кримінальній справі наводити мотивовані пояснення відмови у призначенні компенсації, законодавець відчутно підвищив роль жертви у кримінальному судочинстві та захист її прав.

У справах про крадіжки власності чи інше незаконне позбавлення власників їх майна шляхом обману, шантажу, вимагання чи через інше недобросовісне заволодіння суд може призначити *реституцію*. Реституція – примусове повернення майна потерпілому від злочину з незаконного володіння злочинця, його співучасника, відновлення такого майна, ремонт або виплата суми, яка відповідає вартості втраченого майна, але не більшої за вартість втрачених речей. Англійський законодавець пішов на більш рішучий крок для гарантування отримання реституції і розширив можливості жертв на цій стадії процесу: він уповноважив потерпілих на одержання речей, які є прямими чи непрямыми доходами, отриманими злочинцями в результаті реалізації вкрадених речей, а також на отримання реституції за рахунок грошей, вилучених у злочинця під час його арешту/затримання [56].

Допоміжні накази це також накази про *репарацію*, які повинні виноситися у всіх випадках, коли суд уповноважений законом на їх винесення. Основна особливість цього виду наказу – застосування його щодо неповнолітніх обвинувачених та у вигляді виконання певних робіт безпосередньо на користь жертви злочину чи іншої особи, яка постраждала від злочину.

При цьому слід наголосити ще й на тому, що компенсація, реституція та репарація, як судові механізми захисту прав та інтересів потерпілого, істотно сприяють відновленню гідності та самоповаги жертви, її добробуту, допомагають загладити біль, завданий злочинцем. Угода про суму відшкодування може бути досягнута в результаті медіацій «жертва-злочинець», що проводяться в межах Державних схем репарації у Великобританії, і в підсумку суд виносить відповідний наказ. Останнє фактично підтверджує прагнення держави визнати цінність участі жертви в кримінальному судочинстві як особи, яка потерпіла від злочину і має власний інтерес у справі, а не заради використання її як ще одного свідка.

Коротко згадаємо жертв-підозрюваних, обвинувачених, про механізми захисту яких зазначено у колонці 4 таблиці 1. Такі особи – підозрювані, обвинувачені у кримінальній справі – є потерпілими

внаслідок протиправних або помилкових дій представників влади, а стороною у справі, проти якої виступатиме жертва, буде держава. Вже ця обставина вимагає повністю змінити підхід до розгляду можливого відшкодування жертві завданих збитків. Винесення обвинувального вироку проти невинної особи або засудження особи на основі сфальсифікованих доказів отримало назву «помилка правосуддя» (англ. *Miscarriage of justice*) (колонка 4 таблиці 1). Відшкодування жертвам помилки правосуддя існувало з початку 70-х рр. XX ст. У 1977 році у відповідь на парламентський запит про те, яким чином функціонує схема виплат «*Ex Gratia*», Міністр внутрішніх справ повідомив:

«У виняткових випадках ... Міністр внутрішніх справ може провести виплату *ex gratia* з державного бюджету, що, зазвичай, не здійснюють доки не буде встановлено факт протиправної поведінки або недбалості поліції або іншого державного органу ...» [57, колонка 835].

Таку схему парламентарі критикували через відсутність прозорої процедури проведення виплати. На практиці відшкодування виплачували дуже рідко, в деяких випадках при відмові призначити виплату не наводили навіть причини.

Тому у 1988 році британський парламент прийняв Закон «Про кримінальне судочинство», в якому секція 133 встановлювала так звану «законну схему» компенсації. Метою цього кроку було надання жертві реального права отримати компенсацію за помилку правосуддя, вчинену щодо них. Ця схема не замінила схеми «*Ex gratia*», – остання продовжує функціонувати паралельно. Згаданий Закон був не тільки кроком назустріч жертвам помилки правосуддя, а й проявом бажання держави визнати «свої» помилки і захистити таких жертв від свавілля власних органів.

На нашу думку, подібні схеми винятково вдало і яскраво демонструють волю держави до турботи про жертв злочинів і, щонайменше, свідчать про визнання і гарантування права не тільки потерпілим від ординарних злочинів, тобто всіх, окрім тих, які вчинили представники влади щодо затриманих/обвинувачених/підсудних на компенсацію, а й тим, які стали жертвами помилкового засудження або протиправної поведінки з боку представників органів правосуддя. Проте оскільки дана проблематика виходить за межі нашого дослідження, в подальшому згадані в цьому абзаці механізми захисту предметом нашого розгляду не будуть.

Доволі неоднозначним поняттям, яким оперують в британському праві, є «зловживання процесом» (англ. Abuse of process). Наслідком зловживання процесом є позбавлення юридичних прав, воно може включати незаконне підслуховування, записування телефонних розмов, спостереження, заманювання в «пастку» через влаштування умов для вчинення злочину або провокація злочину, незаконна екстрадиція.

Проаналізуємо декілька прецедентів. У справах *R v Looseley, Brannan v Peek, Smurthwaite and Gill* [58], суди виявили застосування до підсудного методу «пастки», коли офіцер поліції особисто вчиняє злочин або провокує його вчинення з метою, щоб роздобути докази проти певної особи. Поширеними були випадки незаконної екстрадиції, які в подальшому призвели до прецедентів. У справі Маллен суд встановив, що правоохоронні органи використали таємну змову проти підсудного з метою його викрадення, і їхня поведінка була неправною. Апеляційний суд підтримав такі формулювання, підкресливши, що суд повинен виконувати функцію контролю за всім кримінальним процесом, а не лише за стадією судового розгляду справи. Таким чином, британські суди в більшості випадків встановлення факту зловживання процесом застосовують процесуальні форми реагування, наприклад, закриття справи, визнання доказів такими, що незаконно отримані, а, отже, недопустимими. Альтернативно, у випадках фіксування фактів серйозного зловживання процесом суд вправі зменшити суворість покарання або призначити компенсацію.

Вагома частка відшкодувань, насамперед фінансових, виплачується внаслідок рішень про компенсацію, які виносяться судами Англії в порядку відшкодування за вчинені делікти (колонка 6 Таблиці 1). Позови про відшкодування шкоди подаються, як правило, після вирішення кримінальних справ. Такі відшкодування присуджуються в загальному порядку (деліктне право – внаслідок заподіяння шкоди) або в порядку Закону «Про права людини» 1998 року. Хоч цей інститут і не належить до кримінального судочинства, проте допомагає зрозуміти правовий статус і, відповідно, роль жертви злочину у тій чи іншій юрисдикції.

В окрему категорію прав жертв можна віднести право жертви на *допомогу*. Комплекс прав, який охоплює це поняття в англо-американській правовій літературі, є широким. За звичай він включає права на послуги «кризової інтервенції», наприклад, невідкладна

фізична і психологічна допомога, тимчасове забезпечення житлом, надання інформації і порад, на психологічну підтримку, медичні послуги. Рідше існують можливості отримати також послуги транспортування до суду, короткотермінового догляду за дітьми, забезпечення житла системами безпеки; допомоги для участі у кримінальному судочинстві; оплати витрат на судово-медичний огляд жертви злочину та ін. Більшість послуг надають громадські неприбуткові або благодійні організації, лікарні та клініки в межах спеціально створених програм захисту жертв злочинів.

Неприбуткові громадські, благодійні організації та фонди, які стали рушієм багатьох законодавчих змін в США і Великобританії, і зараз надають чи не найбільшу різноманітність послуг постраждалим від тих чи інших злочинів. Їм належить велика роль у захисті й відновленні справедливості стосовно жертв. Представники організацій та волонтери, тісно співпрацюють з поліцією і мають можливість отримати безпосередній і швидкий вихід на потерпілих від злочину, надати їм комплекс необхідних послуг, допомогти з вирішенням практичних питань. Тут розуміємо, що громадянські суспільства розвинутих країн і кожна людина зокрема є свідомими проблем жертв, співчують їм і своїм обов'язком вважають допомогти потерпілим від злочину. Тому суспільство через згадані важелі та на рівні територіальних громад надає відчутну підтримку жертвам. Це істотно зміцнює вагомість їхньої ролі в суспільстві, де вона не почувається покинутою на призволяще або ізольованою.

Стосовно можливості отримати захист жертвам злочину в США, доречним буде навести узагальнення щодо механізмів отримання відшкодування, а не конкретні механізми в силу їх розмаїтості у різних штатах країни. Можливості жертви вкладаються в 5 тез, що їх виділив віктимолог Роберт Еліас [59, с. 18], хоч ними не обмежуються:

- компенсація,
- реституція,
- відшкодування шкоди цивільними судами,
- страхові відшкодування,
- послуги в рамках програм допомоги жертвам/свідкам.

Більшість програм компенсації покривають втрати жертв злочинів за рахунок державних фондів. Їхньою метою є покращення ставлення жертв до системи кримінального судочинства та уряду і збільшити їхнє бажання співпрацювати. Усі програми, окрім ма-

сачусетської, яка функціонує через суди, існують відокремлено від системи кримінального судочинства та фінансуються за кошт щорічних бюджетних відрахувань та штрафів, стягнутих в порядку виконання кримінальних покарань [58, с. 27]. Потрібно зауважити, що в абсолютній більшості випадків програми компенсації з державного бюджету не передбачають відшкодування матеріальної шкоди, спричиненої злочином.

Програми реституції вимагають від винних відшкодувати жертвам втрати за рахунок власних коштів. У штатах Мінесота, Айова, Джорджія, Каліфорнія та Меріленд виплати можуть мати форму грошей, або виконаної роботи на користь жертви. Аналогічно з англійським механізмом, реституція може бути призначена наказом суду на користь жертви. Функціонують спеціалізовані програми, які допомагають засудженим у пошуку роботи, щоб уможливити виплату ними відшкодування або відпрацювання їхніх обов'язків. Більшість з програм реституції діють в межах кримінального судочинства за рахунок особистих коштів засудженого [59, с. 29].

Будь-яка особа, якій нанесено шкоду, вправі звернутися до суду за захистом свого права і для відшкодування завданої шкоди. Цивільні суди, до компетенції яких входить вирішення подібних справ у США, зазвичай, присуджують відшкодування шкоди поряд з отриманням відшкодувань по інших програмах і після завершення кримінальної справи і винесення обвинувального вироку. Жертви злочину мають також право звернутися з позовом проти третіх осіб, яких може бути визнано винними у невідверненні заподіяння злочинної шкоди. У великій мірі чималі витрати на ведення цивільної справи покривають позивачі (жертви), або ті, хто програв справу. Приймаючи рішення, суди не враховують матеріального стану потерпілого, відповідно жертва має можливість отримати реальну вартість нанесеної шкоди. Випадки подання позову, однак, можуть і не виправдати ціль: засуджений не завжди володіє достатніми коштами для сплати присудженої судом компенсації. Тому більш реалістичним для «пересічних» жертв видається використання механізму судових наказів про компенсацію та реституцію в межах кримінального процесу.

У розвинутих країнах, якими безумовно є Великобританія і США, поширеним є страхування свого здоров'я та майна від злочинних посягань. Відповідно суттєвим полегшенням для жертв можуть бути страхові відшкодування, здійснені внаслідок приватного

або державного (в рамках соціального) страхування. У США акцент роблять на заохочення придбання приватних страхових полісів, які згідно укладених договорів можуть передбачати виплати за різноманітні види заподіяної злочином шкоди. У США страхування не має прямого стосунку до кримінального судочинства, хоч у деяких країнах прецедентної системи права, як у Новій Зеландії, здійснюють соціальне страхування від заподіяння шкоди злочином [51, с. 28].

Послуги, які надають в межах спеціально створених програм допомоги жертвам/свідкам, полягають в інформуванні жертв про їхню роль і права в кримінальному судочинстві; наданні допомоги в явці до суду і у пошуку кімнати для очікування; у функціонуванні системи нагадування про судові засідання та інформування про відкладені судові засідання; також у забезпеченні жертв прохолодними напоями, чаєм, кавою та легкою їжею. Такі програми супроводжують жертв протягом всього кримінального процесу, заохочують їх до участі в процесі.

Деякі програми передбачають надання жертві представника – адвоката жертви (англ. Victim advocate), які проводять більш активну політику захисту і відстоювання інтересів жертви в кримінальному судочинстві. Вони мають тісніший контакт із жертвою, здійснюють контроль жертви у кримінальному процесі та обстоюють їх права на всіх стадіях процесу. Більшість програм розробляють в поліцейських відділках та в прокуратурі, отримуючи фінансування з федерального бюджету [45]. Їхнє функціонування тісно пов'язане з роботою органів кримінального правосуддя, тому їх можна вважати складовою частиною системи кримінального судочинства США.

Громадські рухи за права жертв злочинів у багатьох країнах стимулювали розробку на міжнародному рівні базових принципів поводження з жертвами. 29 листопада 1985 року на 96-му пленарному засіданні Організації Об'єднаних Націй було прийнято Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою (далі – Декларація) [60]. Оскільки жертви зазнають несправедливих втрат та шкоди, а так само можуть зазнавати труднощів при наданні допомоги правосуддю, було визнано необхідним прийняття національних законів і міжнародних актів, спрямованих на забезпечення універсального та ефективного визнання і поваги до прав жертв злочинів та зловживання владою. Прогрес країн у досягненні таких цілей не повинен здійснюватися за рахунок прав обвинуваченого чи ущемлення його статусу (п. 2 Декларації).

Декларація має структурний поділ на два розділи – «А» та «В» – які, відповідно, присвячені жертвам злочинів та жертвам зловживання владою. Перший розділ виділяє такі заголовки: доступ до правосуддя та справедливе поводження; реституція; компенсація; допомога. Вони відповідають пріоритетним напрямкам, які обрала Організація об'єднаних націй для захисту прав та інтересів жертв. Перший напрямок – доступ до правосуддя та справедливе поводження – передбачає важливість трактування жертв зі співчуттям та повагою до їхньої гідності. Вони уповноважені на доступ до механізмів правосуддя та швидкого відшкодування шкоди, яку вони зазнали, відповідно до національних законів. Декларація заохочує створення різних, в т.ч. позасудових механізмів для отримання жертвами відшкодування, які повинні бути легко доступними, недорогими та справедливими. До них належать судові й адміністративні механізми, формальні – через державні інституції, – і неформальні – з використанням примирювальних процедур, посередництва, вирішення спорів з укладенням угод про відшкодування жертві шкоди (п. 7 Декларації). Важливо, щоб жертви були проінформовані про їхні права на отримання відшкодування через згадані механізми.

Право жертви на інформацію виведено Декларацією ООН в ранг найсуттєвіших. Якщо жертва знає про свої права, то вона може зробити свідомий вибір і реалізувати їх або утриматись від їх реалізації; незнання про них не приносить жертві жодної користі. Логічно, що декларація пропонує перелік цінностей, спрямованих на розширення правового статусу і посилення ролі жертви у кримінальному процесі. Йдеться про інформування жертв про їхні права і роль у процесі, про рух справи, дату, строки її розгляду; надання жертві змоги висловити свої погляди і заявити про свої інтереси на відповідних стадіях процесу; надання жертвам допомоги протягом всього процесу; вжиття заходів з метою мінімізації незручностей для жертв, захисту конфіденційності і особистого життя жертви, забезпечення особисто їй, а за потреби – її сім'ї, безпеки; уникнення непотрібного затягування вирішення справи та виконання судових рішень, якими проводиться відшкодування жертвам шкоди.

При відповідних обставинах правопорушники або треті особи, які несуть відповідальність за їх поведінку, повинні надавати справедливую реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманцям. Така реституція повинна включати повернення предметів власності або випла-

ту за нанесені збитки чи шкоду, відшкодування витрат, понесених в результаті віктимізації, надання послуг і відновлення в правах (п. 8 Декларації). Пункт 9 Декларації закликає уряди розглянути можливість включення реституції в свої закони і практику як одне з покарань у кримінальних справах в доповнення до інших. У Декларації також наголошено на необхідності захисту жертв від рішень і дій державних органів або посадових осіб. Таким жертвам повинна бути забезпечена ефективна схема реституції завданої шкоди.

Розділ «Компенсація» заохочує країни наділяти жертв правом отримання державної компенсації, якщо остання не може бути отримана від правопорушника. Головний наголос зроблено на отриманні компенсації жертвами, які в результаті тяжких злочинів отримали тілесні ушкодження або суттєво підірвали своє психічне здоров'я, а також сім'ям та утриманцям жертв, які загинули або стали недієздатними внаслідок кримінального посягання. Країни вправі передбачати надання компенсації і за матеріальну шкоду, однак останнє не є пріоритетом. На національних рівнях заохочується створення спеціальних фондів компенсації шкоди жертвам злочинів.

Допомога жертвам у розумінні пункту 14 Декларації повинна передбачати надання жертвам матеріальної, медичної, психологічної і соціальної допомоги урядовими, добровільними, громадськими і місцевими каналами. Вони повинні бути поінформовані про наявність медичних і соціальних послуг та іншої відповідної допомоги та забезпечені можливістю скористатися ними. Важливо, щоб працівники правоохоронних органів, системи правосуддя, охорони здоров'я та інший відповідний персонал проходив тренінги, які б дозволяли забезпечити розуміння ними потреб жертв і основних принципів надання належної оперативної допомоги (п. п. 15, 16 Декларації).

Восьмий конгрес ООН з превенції злочинності та поведження з обвинуваченими у своїх Рекомендаціях щодо ролі прокуратури у демократичному суспільстві також звертається до проблем жертви. Так, прокурор під час виконання своїх обов'язків повинен захищати публічний інтерес, діяти з належною об'єктивністю, брати до уваги позиції підозрюваного і жертви, враховувати думку жертв, коли їхні інтереси зачіпаються, та забезпечувати поінформованість жертв про їхні права відповідно до уже згадуваної Декларації ООН.

На регіональному – Європейському – рівні майже одночасно з Декларацією ООН було підписано Європейську конвенцію з відшко-

дування шкоди жертвам насильницьких злочинів (далі – Конвенція) [61]. У ній було визначено керівні засади відшкодування державами шкоди жертвам насильницьких злочинів, внаслідок яких було завдано шкоди здоров'ю громадян. Великобританія підписала цю Конвенцію, і з 1990 року цей документ набрав для неї чинності. Представники України цей документ поки-що не підписали.

Конвенція наголошує на необхідності забезпечити компенсацію жертві завданої злочином шкоди, і, насамперед, фізичної. Норма Конвенції про компенсацію такої шкоди є імперативною і передбачає обов'язок держави покрити шкоду жертві, завдану їй здоров'ю умисними насильницькими злочинами, а також утриманням жертви, якщо відшкодування шкоди неможливо здійснити з інших джерел, наприклад, із страхових фондів. Відшкодування в таких випадках здійснюють навіть коли злочинець не може бути підданий кримінальному переслідуванню або покараній. За загальним правилом, отримати компенсацію з державних фондів можуть громадяни країни, на території якої вони потерпіли від злочину, та особи, які постійно проживають в цій країні. Компенсацію жертвам проводять щонайменше за такі види шкоди: витрати на ліки і госпіталізацію, втрачений заробіток, похоронні витрати, а стосовно утриманців загиблої жертви – утримання.

Рада Європи також не залишилася байдужою до інтересів жертв злочину. Рекомендації комітету міністрів країнам-членам щодо кримінально-правової політики в Європі передбачають, що однією з фундаментальних функцій кримінального судочинства повинно бути гарантування інтересів жертв злочину. В цьому аспекті важливо як утверджувати впевненість жертви у належній системі кримінального судочинства, так і не залишати поза увагою заподіяну їм злочинном фізичну, психологічну, матеріальну та соціальну шкоду.

Очевидно, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН Декларація і згадані Рекомендації, підписана і ратифікована провідними країнами Європи Конвенція були закономірною реакцією на громадський рух за права жертви, що досягнув свого піку на початку 80-х років минулого століття. Водночас ці міжнародно-правові документи були досягненнями цього руху. Можна впевнено стверджувати, що з їх прийняттям відбулося офіційне визнання жертви злочину та її потреб на міжнародному рівні, визнання необхідності захисту жертви та надання їй широких прав, розширення і укріплення її ролі в кримінальному судочинстві.

У підсумку відзначимо, що у XXI ст. Великобританія і США увійшли з якісно новими підходами до статусу потерпілого від злочину в кримінальному судочинстві, а також до питань покарання та виправлення злочинців. Є підстави говорити про наявність у кримінальних судочинствах досліджуваних країн багаторівневої системи захисту прав та інтересів жертви злочину. Суттєвим елементом системи захисту виступає також підтримка жертв, що надається недержавними громадськими організаціями, діяльність яких підтримується державою.

Глава 2. Правовий статус жертв злочину у Великобританії та США

Правовий статус жертв злочину

Британський вчений Д. Ньюбауер (D. Newbauer), намагаючись лаконічно підсумувати, що лежить в основі кримінального права в широкому розумінні, дійшов висновку, що підґрунтям кримінального права є «людський конфлікт» [67, с.7]. Інші науковці також наголошують на конфліктному характері всього кримінального процесу і визначають останній як боротьбу двох опонуючих сил: обвинувачення і захисту. У світлі реального становища, в якому опиняється жертва після вчинення проти неї злочину, статус жертви як просто ще одного свідка в процесі є, без сумніву, недостатнім. Враховуючи також змагальність англо-американського судового процесу в кримінальних справах, важливо, щоб жертва мала належний рівень захисту і гарантій реалізації її прав, і щоб її процесуальний статус відповідав рівню статусу, що має обвинувачений, підсудний.

Встановлення процесуального статусу жертви злочину має безпосередній стосунок до питання захисту, який вона може отримати після вчинення проти неї злочину. Як було з'ясовано у попередньому викладі, починаючи з 70-х років минулого сторіччя розпочалося поступове розширення правового статусу жертв злочину і, насамперед, її прав, прийняття низки важливих законів та актів уряду, спрямованих на захист прав та інтересів жертв злочину. Внаслідок цього тривалого процесу, сьогодні в арсеналі жертви у досліджуваних державах є багато можливостей, реалізація яких у кримінальному процесі та поряд з ним може принести їй максимально повне відновлення порушених злочином прав, відшкодування завданої шкоди, покращення здоров'я.

Отже, логічно доходимо необхідності вивчення прав жертв злочинів, якими вона наділена відповідно до законодавства досліджуваних країн. Принагідно зазначимо, що проблеми правового статусу жертв злочинів, механізми захисту цих прав досліджують Е. Ешворт, Л. Цеднер, Р. Янг (Великобританія), Д. Брейтуейт (Австралія), Д. Белуф, Е. Кармен (США) та багато інших. Розвиток законодавства у напрямку розширення прав жертв злочинів продовжується і зараз, однак, як стисло зазначив доктор права Е. Кармен (A. Carmen), важливо, щоб жертв злочину було наділено «конкретними юридичними механізмами захисту і покращення своїх прав без погіршення конституційних прав обвинуваченого» [63, с. 75].

Види прав

Права, якими володіють жертви злочину у Великобританії та США, є доволі схожими, тому їх усіх, незалежно від юрисдикційної приналежності, можна класифікувати за кількома критеріями.

Важливим критерієм є поділ прав залежно від стадій їх реалізації. Відповідно ці права можна поділити на:

1. Судові – ті, що належать жертві на стадії судового розгляду справи та при винесенні у ній рішення. До них, власне, зараховуємо право на реституцію, компенсацію, репарацію, про кожне з яких виноситься відповідний судовий наказ.
2. Позасудові. Це, зокрема: а) права, що належать жертві на стадії досудового розслідування. У цьому випадку мова йде, насамперед, про право на інформацію від слідчого/прокурора про власні права; б) права, які належать жертві незалежно від органів кримінальної юстиції. До останніх слід зараховувати право на підтримку та допомогу, яке найчастіше надають громадські неурядові та благодійні організації, медичні заклади та клініки.

Залежно від характеру порушених прав жертви їх можна поділити на:

1. Матеріальні – право на компенсацію, яке доречно поділити на а) право на компенсацію, реституцію або репарацію за судовим наказом, б) право на державну компенсацію;

2. Процесуальні – право на письмову заяву жертви про наслідки, які викликав злочин для неї; право алокуції⁴ в суді перед винесенням вироку; право на конфіденційність інформації про жертву.

Е. Ешворт в окрему категорію виділяє (1) права жертв на підтримку і послуги та (2) процесуальні права жертв, які вони отримують на різних стадіях кримінального процесу [64, с. 127].

До першої категорії належить право жертв на підтримку, яке полягає в інформуванні жертв про спосіб отримання компенсації за заподіяну злочином шкоду, емоційну підтримку чи консультацію психолога. Право на підтримку найбільш повно реалізується в суді, де жертвам надається всіляка допомога: психологічна, яка необхідна під час давання показань у справі, інформаційна – їм показують кімнату для відпочинку, ізольовану від сторонніх осіб, в тому числі від підсудного, релаксивну – роз'яснюється право отримати прохолоджувальні напої, чай або каву, тощо.

До прав на підтримку і послуги Е. Ешворт зараховує право на інформацію – надання інформації жертві про хід і результати розслідування у справі; право на захист – інформування жертви про звільнення обвинуваченого з-під варті, встановлення жертві додаткових засобів безпеки; право на компенсацію – від злочинця та від держави [64]. Необхідно зазначити, що подібний поділ є досить схематичним. Тут не враховано права на реституцію як повернення вкраденого або відновлення пошкодженого майна та права на репарацію як здійснення певної роботи на користь жертви.

Процесуальні права, на думку вченого, включають насамперед право на заяву жертви про наслідки злочину (англ. Victim impact statement), яке широко застосовується в усіх країнах прецедентної системи права і вважається основним правом жертви під час всього кримінального процесу [65].

⁴ Ми вводимо цей термін в правничу терміносистему вперше і далі будемо послуговуватися ним із наступним значенням: заява жертви з рекомендацією щодо виду і міри покарання, яке суд повинен, на її думку, призначити винному. В Україні цей термін в кримінальному судочинстві не вживається, проте його значення може реалізуватися у судових дебатах, у яких вправі брати участь потерпілий, висловивши при цьому свою думку щодо виду та міри покарання. До речі, таке право пропонують надати потерпілому автори проекту КПК від Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права [152].

Наступним процесуальним правом за Ешвортом можна назвати право на алокуцію, яке полягає у здійсненні звернення до суду перед винесенням вироку. Це право є новим, у Великобританії його покищо не застосовують через доволі неоднозначну оцінку в юридичних колах.

Презюмується, що звернення жертви повинно вплинути на суддю і, таким чином, на суворість вироку чи вибір покарання. Але чи повинні брати до уваги думку жертви, якщо в одному випадку вона буде схильна прощати злочинця (необґрунтовано милосердна), а в іншому – надмірно жорстока і прагнути помсти (мстива)? – запитує Е. Ерез [66].

Дискусії в наукових колах з приводу необхідності надання жертві цього права тривають. Загалом деякі вчені, зокрема Е. Сандерс, піддали критиці наукову обґрунтованість поділу прав на послуги і процесуальні права, оскільки такий поділ, як вони вважають, не узгоджується з практикою [67, с. 206].

Напрямки розширення правового статусу

Розширення прав жертв розглядають в літературі як напрямок розвитку кримінального судочинства або підхід. Цей підхід в чистій формі означав би максимально повне уповноваження жертви у кримінальному процесі, де вони б визначали прийняття усіх рішень по справі. Роль правоохоронних органів у більшості справ про злочини, у яких є жертва, зводилась би до асистування їй, зокрема, у збиранні доказів, складанні процесуальних документів. Мстиві жертви наплягали б на провадженні слідства, коли доказів у справі немає, або вимагали б непропорційного тяжкості злочину покарання. Певними обмеженнями могли б бути міжнародні зобов'язання держави, але це забезпечило б лише частковий захист. Така невідповідність та дискримінація привели б до несправедливості. Тому концепція розширення прав жертв в чистій формі не тільки не відповідає реальності, а й фактично не має своїх прихильників.

Прибічники цього підходу розглядають розширення прав жертв завжди у сукупності з іншими підходами. М. Кавадіно (M. Cavadino) і Д. Дігнан (J. Dignan) пропагують надання жертві прав не у традиційному кримінальному судочинстві, яка функціонує сьогодні, а

за допомогою системи, створеної на основі відновного судочинства [68]. На думку цих авторів, теорія прав людини забезпечує основу для принципового компромісу між ретрибуцією* (ключовою цінністю традиційної системи кримінального судочинства) та репарацією* (ключовою цінністю відновного судочинства). При цьому свою позицію названі вчені аргументують в такий спосіб. Одним з найбільш важливих і фундаментальних прав людини є рівне право усіх людей на «позитивну свободу», суть якої полягає у можливості здійснити ефективний вибір щодо власного способу життя. Теорія прав людини допускає обмеження прав людей у певних випадках, якщо такі обмеження є виправданими і здійснені на користь інших – конкуруючих – прав людей. Жертви злочину відчують зменшення їхньої «позитивної свободи» діяти вільно через їхні фізичний або психологічний біль чи травми. Вони обмежені в праві обирати, яким чином використовувати або розпоряджатися своєю власністю, і це є спеціальна шкода, яка уповноважує жертву на репарацію за рахунок злочинців, хоч і їхня (винних осіб) «позитивна свобода» цим буде порушена.

Злочинна шкода, як відомо, знаходить своє вираження не лише у психологічних травмах або втраті майна, а й у емоційному розладі, шкоді стосункам з іншими людьми. Це наслідки, які також впливають на зменшення «позитивної свободи» жертв злочинів. Найбільш ефективним способом відновлення жертвам їхньої автономії, «позитивної свободи», буде, на думку авторів, запрошення їх до участі у визначенні шляхів покриття і виправлення шкоди, завданої їм злочинцем.

Зустрічі повинні відбуватися з участю посередників у формі конференції, за результатами якої приймаються відповідні угоди між сторонами про компенсацію чи іншу форму усунення завданої злочинцем шкоди. У конференціях відновного судочинства жертва як повноцінна сторона у справі наділяється всією сукупністю прав, необхідних для захисту своїх інтересів та відновлення порушених прав, зокрема: може розповісти злочинцю про заподіяну їй шкоду; вправі дебатувати з приводу суми відшкодування; доводити і переконувати, ставити злочинцю питання; за результатами зустрічі вправі укласти угоду про відновлення порушених прав.

* Ретрибуція, в перекладі з англійського слова Retribution – відплата.

* Репарація, в перекладі з англійського слова Reparation – відшкодування [100].

Однак автори залишаються обережними щодо уповноважень жертви і ставлять кілька проблемних питань: до якої межі кожна досягнута угода про репарацію повинна впливати на/або визначати остаточне рішення у справі; яка верхня/нижня межі повинні застосовуватися при визначенні суми репарації та/або при призначенні покарання; чи можуть репарація та покарання існувати паралельно?

Щодо першого питання, прагнення вчених збалансувати публічний та приватний інтереси в контексті уповноваження жертви видається розумним. Відповідно, на переконання М. Кавадіно і Д. Дігнана, якщо всі умови репарації узгоджені, виконуються обома сторонами, відсутні докази вчинення подібних злочинів винним раніше, факт, що винний проявив бажання усунути заподіяне, повинен вважатися доказом поновлення у ньому поваги до інших, то ж при відсутності публічного елементу у справі додаткове покарання у ній буде зайвим [69, с. 162]. Але щоб гарантувати публічний інтерес, а саме права інших людей, окрім жертви і злочинця остаточне слово повинно бути не за сторонами, а за прокурором або судом.

Щодо другого запитання, то слід погодитися з авторами, що заради дотримання принципу справедливості і пропорційності покарання застосування верхньої та нижньої меж повинно мати місце. Принцип «ретрибутивного максимуму»^{*} є важливим з огляду на ризик «подвійного покарання» і повинен застосовуватися при визначенні суми репарації і призначенні покарання. Останнє при вчиненні винним тяжкого злочину може призначатися на користь жертви поряд з вимогою провести репарацію [67, с. 234].

Репарація самостійно – без призначення покарання – повинна бути достатньою при нетяжких злочинах. Але навіть коли репарація є єдиним остаточним наслідком у справі, то повинна існувати верхня межа при визначенні суми репарації. Нарешті, якщо злочинець відмовився пристати на умови здійснення репарації, суворість покарання повинна бути збільшена, щоб адекватно відреагувати на відмову злочинця виправити заподіяну шкоду. Навпаки, якщо жертва безпідставно відмовилася від проведення репарації в її користь, суворість покарання може бути зменшена, беручи до уваги відновлення у винного поваги до прав жертви [67, с. 234–235].

^{*} Ретрибутивний максимум, в перекладі з англійського словосполучення Retributive maximum – максимальна міра покарання, обрана засудженому.

Отже, попри відстоювання надання жертвам прав через конфесії відновного судочинства, у наведених випадках – при визначенні міри впливу домовленостей на остаточне рішення по справі та при застосуванні верхньої і нижньої меж репарації і покарання – ми погоджуємося з необхідністю встановлення певних рамок правового статусу жертв для гарантування дотримання фундаментальних прав обвинуваченого/ підсудного.

Деяко інший підхід щодо прав жертв обрав американський вчений Дуглас Белуф (Douglas Belouf). Його підхід, або як він його іменує, «модель участі жертви» передбачає «забезпечення жертві досягнення її інтересів у справі» [70, с. 36–40]. На відміну від М. Кавадіно і Д. Дігнана, Д. Белуф пропонує модель участі жертви з певними правами в традиційній системі кримінального судочинства. Концепція Д. Белуфа передбачає органічне доповнення двох чинних моделей в кримінальному судочинстві третьою – моделлю участі жертви.

Суть першої моделі контролю злочинності зводиться до необхідної діяльності, спрямованої на розкриття злочинів і переслідування злочинців з поділом такої діяльності на відповідні етапи (стадії). Наступна – модель належного процесу. Найбільш вдалою аналогією цьому поняттю в українському праві є кримінально-процесуальна форма. Вона зобов'язує органи розслідування, прокуратури і суд діяти відповідно до передбачених законом правил, що забезпечить дотримання базових принципів кримінального процесу, серед яких, насамперед, покарання винних і недопущення покарання невинних. Третя модель – модель участі жертви.

Виділення окремої моделі, в якій би жертва була центральною фігурою процесу, вчений обґрунтовує кількома тезами. По-перше, оскільки в суспільстві є юридичний консенсус стосовно того, що цінності, засади, які лежать в основі ролі жертви, існують, вони є істотними (це підтверджується правами жертв злочинів, якими вони наділені відповідно до місцевих законів штатів та федерального законодавства США), то це дає підставу говорити про необхідність і важливість розвивати модель участі жертви у кримінальному процесі. По-друге, законодавство усіх п'ятдесяти штатів та федеральне законодавство охоплює такі засади: 1) справедливість стосовно жертви; 2) повага до жертви; 3) гідність жертви. Двадцять штатів закріпили щонайменше дві з перелічених засад у відповідних доповненнях до Конституцій. Окрема група з восьми штатів закріпила хоча б одну з

наведених цінностей у спеціальних законах про права жертв. Це, зокрема, Масачусетс, Меріленд, Нью-Йорк, Вашингтон, Каліфорнія, Пенсильванія та ін. Федеральний закон також розглядає гідність жертви як цінність. Отже, здійснено легітимізацію поняття гідності жертви, і надалі воно знаходить свій вияв у природі наданих їй прав. У найзагальніших рисах ці права є процесуальними і передбачають право на інформування, право на участь у справі та можливість «бути почутим» [70, с. 38].

По-третє, кримінологічні дослідження показують, що злочин заподіює жертві два типи шкоди. Перший тип – первинна шкода, що є безпосереднім наслідком вчинення злочину проти жертви. Вторинну шкоду заподіюють жертві органи правосуддя та їх представники. Разом первинна і вторинна шкоди слугують аргументом для впровадження моделі участі жертви у кримінальному судочинстві.

Первинна шкода виправдовує участь жертви так само, як і участь будь-якої іншої особи в процесі проти тих, хто відповідальний за заподіяння шкоди, – тут спрацьовує аналогія інституту відповідальності за заподіяння шкоди. Вторинна шкода виправдовує надання жертві поряд з процесуальними цивільних прав проти державних органів (згідно п. 7, 8 Закону Об'єднаного Королівства «Про права людини»). При цьому суттєво, що модель участі жертви передбачає встановлення істини у справі як центральний інтерес жертви [70, с. 39]. Це є важливим скеровуючим елементом для жертви, бо, по суті, модель зберігає базовий принцип кримінального процесу про необхідність встановлення істини у справі, який визначає спрямованість діяльності державних органів та рамки реалізації жертвою своїх прав.

Як виявляється, обидва підходи щодо розширення правового статусу жертв злочинів заслуговують на увагу. Пропозиція імплементації «сильної» ролі жертви у традиційну систему кримінального судочинства, очевидно, більше пристосована до сьогодишніх реалій, тому є більш реалістичною в короткій перспективі. Однак надання широких прав жертві більш органічно виглядає у поєднанні з відновним судочинством – приципово іншою моделлю судочинства. Саме конференції відновного судочинства спрямовані на відновлення прав жертви і її попереднього стану. Оскільки сфера застосування конференцій відносно вузька – а це злочини, у яких є жертва, вона встановлена і дала згоду на участь у конференції, а також є злочинець, який добровільно погодився на участь у конференції, – то є достатні під-

стави вважати, що обидва підходи при певній корекції можуть бути реалізовані та існувати паралельно, доповнюючи один одного.

Крім того, потрібно зазначити, що в країнах прецедентної системи права традиційний підхід до розуміння публічного інтересу, зокрема де є абсолютне домінування публічного – давно неактуальний. Умовна лінія, яку проводять між публічним та приватним інтересами у кримінальному судочинстві суттєво змістилася на користь приватного та за рахунок публічного, оскільки важливо, щоб між ними був розумний баланс, а не радикальне прийняття одного і заперечення як шкідливого іншого.

Обидва описані вище підходи було піддано критиці британським вченим Е. Сандерсом (A. Sanders). І перший, і другий підходи, за висновком Е. Сандерса, є аналітично «не вичищені» [71, с.205]. На думку автора вони, по-перше, нечіткі. Жоден із запропонованих підходів не дає відповідь на питання: чий думці надається перевага, коли у питанні – чи здійснювати розслідування по справі – думка прокурора і жертви не збігаються. По-друге, «оскільки зазначені підходи не враховують інтересів жертви, то хіба реалістично говорити про те, що вони дійсно спрямовані на задоволення інтересів жертви?» [71, с. 205] Ці міркування вченого підтримав криминолог Ф. Петі (P. Pettit). На його думку, кожен з підходів потребує кращої аргументації, розробки і втілення в уже чинну систему заходів та механізмів захисту жертви, які, проте, значною мірою не досягають поставленої мети [72, с. 319].

Кореспондуючі правам обов'язки держави

Правам людини завжди кореспондують відповідні обов'язки. Тільки тоді ці права є реальними, коли з'являється можливість вимагати дотримання і захищати їх. Оскільки держава виступає головним «гравцем» у кримінальному процесі будь-якої системи права, то наділяючи жертву правами, вона повинна зі свого боку гарантувати можливість їх реалізації – взяти на себе відповідні обов'язки.

Рівз (H. Reeves) та Маллей (K. Mulley) запропонували згрупувати такі обов'язки держави за п'ятьма принципами захисту прав та інтересів жертв злочину, якими керуються органи кримінального правосуддя Великої Британії [73, с.129–130]. Отже, кореспондуючі правам жертв *обов'язки держави* лежать у сфері:

1. *Компенсації.* Жертви повинні бути уповноважені на отримання компенсації для відновлення попереднього фінансового/майнового стану до рівня того, в якому вони знаходилися до вчинення злочину.

2. *Захисту.* Жертви і свідки повинні бути захищені так, як це необхідно. Беручи участь у кримінальному судочинстві, жертви можуть піддаватися приниженням або зловживанням, особливо у справах, де вони виступають ключовими свідками. Наприклад, дослідження, яке проводила у 1996 році організація на підтримку жертв, показало, що кожна третя жертва зґвалтування, яка заявила про приниження і домагання (харасмент⁴) після повідомлення про злочин, вказала, що її нападник торкався до неї. Одна з цих жертв загинула від рук ґвалтівника після вчинення злочину. Допоки жертвам і свідкам не буде забезпечено захист та безпеку, важко розраховувати на їхню співпрацю з правоохоронними органами. Поряд із фізичною безпекою має бути надано певний рівень психологічної безпеки, зокрема, право конфіденційності.

3. *Послуг.* Жертви повинні отримувати повагу і підтримку: вони та свідки мають право на отримання послуг від організацій, які працюють з жертвами злочинів. Проте такі послуги хоч і можуть становити значний вклад у відновлення попереднього стану жертви, одних їх не достатньо. Важливо, щоб повага і підтримка підкріплювалися усіма професійними працівниками, які в своїй роботі стикаються з жертвами, і втілювалася шляхом інформування про права, вживання заходів безпеки, залучення до програм державної компенсації завданої злочином шкоди, конфіденційності та ін., надання допомоги у поданні заяви про наслідки злочину тощо. Довіра до системи кримінального судочинства вирішальною мірою залежить від того, як обходяться з її учасниками на різних етапах процесу.

4. *Інформування.* Жертви мають бути уповноважені отримувати чітку інформацію про рух їхньої справи, процедури, що виконуються у них, про їхню роль у справі та права, що можуть їм належати. Вони також повинні отримувати пояснення стосовно усіх рішень, що приймаються у справі, і найкраще від осіб, відповідальних за прийняття такого рішення. Найчастіше жертви скаржаться саме на відсутність

⁴ Харасмент, в перекладі з англійського терміну Harassment – домагання, настирливе залицяння; переслідування [100][8].

або брак інформації і це відбивається на їх задоволенні від участі в процесі. Істотним є право жертви на заяву в суді, зроблену в довільній формі, про фінансові втрати, фізичну та емоційну шкоду, завдану їм злочином, про їхній страх перед можливою помстою. Таку заяву треба враховувати при винесенні усіх рішень у справі, включно з попередженням та звільненням під заставу.

5. *Відповідальності*. На тверде переконання Підтримки жертв, тягар прийняття рішення щодо злочинця повинен лежати на державі і не перекладатися на плечі жертви. На думку Г. Рівз і К. Маллей, основна відповідальність у відносинах «державна – жертва» лежить на державі, зводячи у такий спосіб обов'язки жертви лише до надання повної та правдивої інформації у справі. У посередництвах «жертва – злочинець» перша не може зобов'язуватися, а повинна мати право брати участь у таких посередництвах, щоб здійснити позитивний внесок у справу. Однак її участь не повинна заміняти відповідальність держави за вирішення долі злочинця [73, с. 130].

Хартії про права жертв як основа правового статусу

Реальним рушієм поліпшення правового статусу жертви у Великобританії став вихід у 1996 році першої хартії «Прав жертв злочинів», в якій було викладено ряд найбільш традиційних проблем статусу жертви та шляхів їх вирішення. Поступово права, які ідентифікувалися як такі, що належать усім жертвам злочинів, були визнані та втілені на практиці. Найбільш помітними актами, прийнятими у Великобританії та США паралельно, стали *«Хартії про права жертв»*, Хартії про жертв, – вживаються різні найменування (далі – Хартія).

У Великобританії, як уже згадувалося, Хартія вперше була обнародована у 1990 році Міністерством внутрішніх справ. Одночасно окремі штати США також почали приймати відповідні Хартії. Прийняття їх мало за мету викласти права і стандарти послуг, які жертви злочинів вправі очікувати. Те, що ці Хартії не були прийняті у Великобританії на законодавчому рівні ніяк не применшує їх ваги – вони в силу свого статусу закріплювали більш сміливі цілі і прагнення до високоякісної роботи правоохоронних органів з жертвами, стали

практичним втіленням кращих наукових здобутків в галузі захисту жертв злочинів. В подальшому Хартії вплинули на розвиток законодавства і прецедентного права Великобританії.

Хартія, прийнята у Великобританії у 1996 році, вигідно відрізнялася від попередньої розширенням правового статусу жертви [74]. Усього в ній містилося 27 стандартів послуг, які могла отримати жертва злочину. Велика увага в Хартії приділялася праву жертви на інформацію, що відображалася у покладенні обов'язку на поліцію забезпечувати жертв інформацією на кожній стадії процесу. Це право знайшло практичне втілення через поширення інформаційних пакетів та брошур, надання жертвам нових прав у суді. Уперше було погоджено, що свідки вправі провести ознайомчі відвідини будівлі суду перед початком судового засідання, отримувати допомогу в суді, а також очікувати свого виклику для дачі показань окремо від обвинуваченого [73, с. 4].

Важливим досягненням британської Хартії стало започаткування двох пілотних проектів, якими було передбачено нові можливості для жертви в кримінальному процесі. Мета першого – щоб поліція інформувала жертву про рух справи, назва проекту – «One Stop Shop». Жертви, добровільно обираючи можливість взяти участь в програмі, інформувалися поліцією про рух справи та про прийняття основних рішень у справі, про затримання підозрюваного або пред'явлення йому обвинувачення, про зміну обвинувачення, про дату судового засідання і винесення вироку.

Другий проект, який мав назву «Заяви жертв» (англ. Victim Statements), ініціював запровадження права жертви подати поліції заяву про фізичну, фінансову, соціальну або психічну шкоду, заподіяну їй або її сім'ї вчиненим злочином. У США дещо раніше було започатковано майже ідентичний проект. Деякі відмінності, однак, стосуються як назви, так і змісту заяви. Зокрема, у США така заява проголошується стосовно покарання, яке, на думку жертви, повинен понести винний за вчинений злочин, тоді як жертви злочинів, вчинених на території Великобританії, можуть подати заяву про наслідки злочину (далі також ЗНЗ) на початковій стадії процесу – безпосередньо поліції – і виключно щодо наслідків, які мав злочин для жертви. Якщо жертва або її родичі висловлюють у них свою думку про вид і міру покарання, ці міркування судом до уваги не беруться. ЗНЗ в обох країнах мають доказову силу і беруться судом до уваги при вирішенні питання про вину особи та винесенні вироку [33, с. 438].

На сьогодні чинна британська Хартія підлягає перегляду. У 2001 році Міністерство внутрішніх справ, Генеральний прокурор та Лорд Канцлер Великобританії переглянули Хартію, і як результат прийняли відповідний документ – Перегляд Хартії про жертв злочину (*A Review of a Victim's Charter*). Він започаткував консультативний процес стосовно можливих шляхів вдосконалення правового статусу жертви, підвищення її ролі у кримінальному судочинстві. Зокрема, в цьому документі запропоновано відповіді на такі запитання: чи повинна нова Хартія включати дорожньо-транспортні пригоди? Чи є інші принципи та заходи, які повинні бути враховані у Хартії? Яким чином вдосконалити структуру Хартії? Чи слід вести мову про *стандарти послуг* для жертв чи законодавчо закріпити *права* жертв? [75, с.4–11].

Документ пропонує нову редакцію Хартії, суттєво змінює її структуру та наповнює зміст новими стандартами послуг. У Хартії виділено сім головних напрямків, відповідно до яких проведено поділ усіх послуг на відповідні види. «*Точне і вчасне інформування жертв*» та «*Обов'язки органів кримінальної юстиції*» можна вважати найбільш суттєвими її напрямками. Вони поряд з такими базовими тезами як «*Ставлення до жертв з гідністю і повагою*», «*Забезпечення захисту*», «*Надання допомоги і підтримки*», «*Забезпечення компенсацією та репарацією*», «*Забезпечення можливістю висловити, які наслідки для жертви мав злочин*», мають значно більший обсяг, оскільки закріплюють за відповідними державними органами та посадовими особами, які функціонують у кримінальному процесі, низку процесуальних обов'язків.

Інформування жертв на кожному з етапів кримінального процесу розділено залежно від руху справи по кримінально-процесуальній «драбині» між 1) органами поліції, 2) Службою розслідування корони, 3) Службою ув'язнення 4) Національною службою пробації.

Одразу після вчинення злочину жертву ясно і стисло інформують про систему кримінального судочинства та запитують, чи бажає вона надалі отримувати інформацію у справі. Якщо відповідь позитивна, її інформують:

1) поліція про: а) арешт підозрюваного; б) пред'явлення йому обвинувачення; в) звільнення підозрюваного/обвинуваченого під заставу та умови такого звільнення (якщо вони є); г) дату судового слухання; г) результат судового слухання або розгляду; д) якщо підсудного визнано винним, то чи подано апеляцію; е) дату розгляду справи за

апеляцією. Також в 4-денний термін після заявлення про вчинений злочин поліція вручає жертві буклет з відповідною інформацією для неї.

2) Служба розслідування корони про відповідну зміну або зняття обвинувачень з підозрюваного;

3) Служба ув'язнення, на прохання жертви, про мінімальний строк відбування покарання (у справах довічного позбавлення волі);

4) Національна служба пробачії (у справах про насильницькі та статеві злочини) про: а) відбування покарання в місцях позбавлення волі та процедуру відбування покарання засудженим; б) звільнення ув'язненого та можливі умови такого звільнення [74, с. 13–14].

Хартія наголошує на тому, щоб жертва отримувала інформацію від зазначених органів «з перших уст» і бажано раніше, ніж з інших джерел. Для детальнішої інформації про допомогу, що доступна жертвам, в Хартії наводяться інтернет сторінки та телефони підтримки Міністерства внутрішніх справ, Служби розслідування корони, організації «Підтримка жертв».

Коли йдеться про розширення правового статусу жертви злочину в розумінні положень Хартії, то йдеться, насамперед, про обов'язки інформувати жертву практично про всі рішення по справі, які можуть певним чином торкатися її інтересів. Серед державних органів, за якими пропонується закріпити такі обов'язки в наступній редакції Хартії, є поліція, Служба розслідування корони (окремий слідчий орган), кримінальні суди усіх інстанцій, Національна служба пробачії (здійснює нагляд за умовно звільненими), Орган державної компенсації заподіяних тілесних ушкоджень (здійснює державну компенсацію завданої злочином фізичної шкоди) та Рада по апеляціях (здійснює перегляд рішень згаданого Органу), Міністерство внутрішніх справ. На загально-національну громадську організацію Підтримка жертв, яка здійснює тісне співробітництво із зазначеними державними органами, також покладається низка обов'язків з метою розширення правового статусу жертв.

В цілому, у Хартії так закріплено обов'язки відповідних органів:

1. *Поліція*, згідно рекомендацій уряду, відіграє одну з ключових ролей при реалізації основних положень Хартії, оскільки вступає у безпосередній контакт з жертвою злочину одразу після його вчинення. На цьому етапі жертва потребує найбільш суттєвої підтримки різними можливими способами і засобами.

Поліція зобов'язана надавати жертвам інформаційні пакети, брошури; знайомити жертв з Хартією; усно інформувати про затримання або пред'явлення обвинувачення; дату слухань у справі та винесення вироку. До обов'язків, не пов'язаних із наданням інформації, можна зарахувати обов'язок встановлювати в кожному окремому випадку, чи потрібен жертві захист від потенційних загроз або приниження; закріпити за сім'єю померлої жертви представника для проведення консультацій з органами поліції. На поліцію покладено спеціальний обов'язок провести запис зробленої жертвою Заяви про наслідки злочину, надіслати громадській організації Підтримка жертв дані про жертву, щоб остання могла надати необхідну підтримку та практичні поради, відадресувати до відповідних клінік або закладів для отримання кваліфікованої допомоги.

2. *Служба розслідування корони* повідомляє про зміну або зняття обвинувачення; прикріплює до справи ЗНЗ; пересвідчується, що жертви/свідки, які потребують особливого захисту (через вік, стать, неповносправність), подали заяви до суду про те, що вжито заходи безпеки, про відповідні умови звільнення під заставу або взяття під варту; роз'яснює жертвам причини будь-якої можливої затримки з боку Служби розслідування; оплачує протягом 10 днів з дня подачі заповненої форми витрати жертви на транспорт або інші витрати, які вона понесла, щоб з'явитися до суду для давання показів.

3. *Організація «Підтримка жертв»*, отримавши від поліції дані про жертву, пропонує жертвам та членам їх сімей практичну інформацію та емоційну підтримку; допомогу при поданні жертвою заяви для отримання державної компенсації за тілесні ушкодження; здійснює співпрацю з відповідною службою допомоги свідкам, щоб забезпечити жертві надання безперервної підтримки в суді; забезпечує функціонування «телефону довіри» для надання психологічної і практичної підтримки жертвам; надає відсилкову інформацію до інших (місцевих) джерел отримання допомоги [74, с. 16–17].

4. Низку обов'язків закріплено за *судами*, зокрема: надання ефективного консультування з поліцією і органами розслідування для врахування інтересів жертви у справі; забезпечення жертв відокремленими кімнатами для очікування давання показань; обмеження часу очікування не більше 2-х годин; забезпечення при необхідності спеціальними засобами жертв (відеотрансляція, виведення зображення на екран); пріоритетність розгляду справ за участю неповно-

літніх жертв; недопустити проведення перехресного допиту жертв згвалтувань; обмежити з'ясування обставин вчинення згвалтувань або інших статевих злочинів; забезпечити встановлення інформаційних вказівників у приміщенні суду; забезпечити функціонування відділу інформації для надання необхідних довідок жертвам.

5. *Національна служба пробації* надає послуги лише за умови, що злочин вчинено із застосуванням насильства, і якщо покарання передбачає більш як 12-ти місячне позбавлення волі. У такому випадку служба надає інформацію про процедуру відбуття покарання в місцях позбавлення волі та, за згоди жертви, інформує її про основні стадії кримінального процесу; інформує про звільнення ув'язненого; пропонує жертві вносити пропозиції про умови або вимоги щодо звільнення ув'язненого; забезпечити жертву інформацією про будь-які інші обставини справи.

6. *Обов'язки, віднесені до Органу державної компенсації за заподіяні тілесні ушкодження та Ради по апеляціях* висувають високі вимоги щодо строків розгляду справ про державну компенсацію жертвам злочинів. У 85% справ про відшкодування жертви повинні отримати рішення в межах 12 місяців з дня подання заяви; щонайменше 80% апеляцій повинні бути розглянуті в 6-місячний строк; давати відповіді на кореспонденцію в межах 4 тижнів; супроводжувати кожне прийняте рішення обґрунтованим роз'ясненням.

7. *Обов'язки Міністерства внутрішніх справ* є моніторингового характеру і передбачають збирання та узагальнення інформації про жертв злочинів; проведення досліджень щодо ступеня їхнього задоволення від участі в кримінальному процесі; вироблення практичних рекомендацій, керівних роз'яснень та політики стосовно правового статусу і ролі жертви; здійснення загального моніторингу дотримання прав жертв [74, с. 18–19].

Вочевидь, деякі з проектних положень носять дискусивний характер і при умові запровадження можуть вступати в конкуренцію з принципами кримінального судочинства. Наприклад, пропозиція про обмеження судами встановлення обставин вчинення згвалтувань може йти на шкоду встановленню істини у справі. Видається, такі обмеження повинні бути розумними, не звужувати предмет доказування і стосуватися лише інтимних подробиць вчинення згвалтування, що можуть викликати повторну віктимізацію жертви.

Доволі важливим можна вважати положення, яке пропонує уповноважити жертву вносити пропозиції про умови і вимоги щодо звільнення ув'язненого. Такі пропозиції хоч і носитимуть дорадчий характер, в той же час забезпечуватимуть посадових осіб, що ведуть процес, думкою особи, безпеки якої звільнення ув'язненого може торкнутися безпосередньо, і, таким чином, дасть їм можливість прийняти найбільш виважене і справедливе рішення.

У 1996 році відбулося майже одночасне – в США та Великій Британії – визнання прав жертв на суттєву інформацію та покращення умов для давання показань. У 1997 році ці права доповнилися правом на захист, яке знайшло своє відображення у актах парламенту Об'єднаного королівства та конгресу США.

У Великобританії Закон «Про захист від домагань (харассменту)» мав на меті побороти проблему домагань (в тому числі статевих) та залякування. Він встановив два нові злочини: спричинення домагань, тривоги та переживань, а також спричинення страху перед насильством. Диспозиції статей стосуються сис.ематичних діянь, кожне з яких окремо хоч і є малозначним, однак в сукупності можуть зробити життя нестерпним. Такі діяння властиві домашнім зловживанням, расовим дискримінаціям, сусідським конфліктам, які ігнорувалися попереднім кримінальним законодавством. Жертві ж часто доводилося чекати порушення тим, хто посягає, громадського порядку або вчинення проти них більш серйозного проступку перед тим, як вони могли претендувати на захист. Закон також передбачив можливість реагування на харассмент одночасно в цивільно та кримінально-правовому порядку, що суттєво посилило захист жертви.

Закон 1998-го року «Про злочинність та безпорядки» також передбачив серйозні покращення статусу жертви [76]. Закон було спрямовано на зменшення рівня злочинності та сприяння безпеці громад і основним об'єктом змін стала система підліткового правосуддя. Зміни передбачали обов'язкове повідомлення жертв на кожній стадії процесу, винесення попереджень як кримінальних санкцій замінили впровадженням системи зауважень і остаточних попереджень. Впроваджено механізм призначення наказів про репарацію, згідно яких злочинець зобов'язаний здійснити репарацію (принести вибачення або виконати певну роботу) на користь жертви, або, в разі якщо остання відмовиться, – на користь громади (статті 22 А, 23, 32 даного Закону).

Широкий спектр рекомендацій щодо підвищення ступеня участі жертви у кримінальному судочинстві було запропоновано у звіті міжвідомчої групи при Міністерстві внутрішніх справ Великобританії з участю волонтерів організації Підтримка жертв. Рекомендації стосувалися, передусім, малозахищених верств, які потерпіли від вчинення злочину, як от: діти; особи з психічними розладами чи душевними захворюваннями, щоб надати їм можливість заявляти про вчинений злочин та повноцінно давати показання в суді.

Окрему увагу приділено свідкам та жертвам, які дають покази в суді. Було визнано, що вони потребують захисту як до, так і після звернення до суду. Дорослі свідки при певних обставинах повинні мати можливість давати показання поза залом суду з використанням телетрансляції «наживо» або з попереднім відео- або аудіо-записом показань. Особлива увага надавалась жертвам статевих злочинів. Під час проведення перехресного допиту в суді інші учасники повинні ставитися до них з розумінням і повагою; запропоновано переглянути законодавство, щоб чіткіше сформулювати позицію стосовно можливості чи неможливості озвучувати деталі статевого життя жертви до вчинення злочину та про допуск цієї інформації до справи як доказової.

Висвітлюючи питання покращення правового статусу жертви злочину потрібно згадати про звіт Служби розслідування корони від 1998 року. Службі розслідування корони рекомендовано взяти на себе основну відповідальність за інформування жертви і, на її вимогу, роз'яснення всіх прийнятих у справі рішень; форма повідомлень – письмова, з пропозицією зустрітися і обговорити не зрозумілі для жертви питання з юристом Служби розслідування корони. Такі положення створюють конкуренцію з положеннями Хартії про започаткування програми інформування жертви впродовж всього кримінального процесу поліцією як єдиним джерелом інформації, проте надають можливість отримати відповідні роз'яснення органу, який прийняв рішення по справі.

Деяко іншою є регламентація правового статусу жертви у США. Для комплексного розуміння регулювання правового статусу жертви в США було проведено аналіз як федерального законодавства, так і законодавства окремих штатів.

На федеральному рівні законодавче закріплення правового статусу жертви відбулося у 1993 році з прийняттям Білля про права жертв

злочинів (Crime Victims' Bill of Rights Act) [77]. Фактично його було прийнято шляхом внесення змін у Федеральні правила кримінального процесу, до Законів «Про жертв злочину», «Про контроль злочинності та безпечні вулиці», а також закріплення певних обов'язків за прокурорами щодо жертв злочинів.

Більш розділено на чотири основні розділи. Перший встановлює право жертви на заяву про наслідки злочину в справах про федеральні злочини та надавати інформацію стосовно засудження. За клопотанням жертви суд може заслухати заяву через відео зв'язок (п. 4 розділу 2 Білля про права жертв злочинів). Наступний розділ наділяє жертв правом бути швидко поінформованими у всіх справах про злочини штату про існування програм компенсації чи інших програм допомоги жертвам злочину, в яких вони вправі брати участь. Розділ 4 покладає на державу обов'язок: а) забезпечити жертв під час участі в судовому розгляді програмами, які б дозволили фізично та візуально ізолювати її від підсудного при очікуванні на давання показів; б) заздалегідь надсилати жертві повідомлення про судові засідання, на які вона вправі або зобов'язана з'явитися; в) надати можливість жертві зробити заяву про наслідки злочину. Генеральний прокурор та підпорядковані йому прокурори повинні переконатися, що наведені вище права жертві забезпечено (розділ 5 Білля про права жертв злочинів) [77].

Федеральний закон визначив цілі, яким повинні відповідати Закони про права жертв злочину: до жертв злочину необхідно ставитись із співчуттям, повагою та гідністю упродовж всього кримінального процесу; їх необхідно розумно захистити від обвинуваченого; жертви злочинів повинні мати право надання рекомендацій у вирішенні питань стороною державного обвинувачення; жертва злочину повинна мати право бути присутньою на всіх стадіях процесу щодо злочину, вчиненого проти неї; жертви злочину повинні мати право бути поінформованими про встановлення судом вини підсудного, засудження або ув'язнення особи, яка вчинила злочин проти них; шкода, заподіяна жертвам, повинна бути відшкодована їм у найбільш повному можливому обсязі особою, визнаною винною у вчиненні злочину; жертва ніколи не повинна бути змушена емоційно та фізично знову пережити наслідки злочину.

Відповідно до затверджених цілей, законодавець США у секції 10606 глави 112 розділу 42 Кодексу США встановлює такі права жертви злочину:

- 1) на поведження з жертвою справедливо та з повагою до гідності та конфіденційності;
- 2) на розумний захист від обвинуваченого;
- 3) бути повідомленим про судові засідання;
- 4) бути присутнім на всіх публічних судових засіданнях стосовно злочину, крім випадків коли суд визнає, що свідчення жертви будуть спотворені під впливом інших показів, почутих нею на судовому процесі;
- 5) радитися з юристом, призначеним державою;
- 6) на реституцію;
- 7) на компенсацію;
- 8) на інформацію про засудження, ув'язнення та звільнення злочинця;
- 9) бути присутнім та спостерігати судові засідання;
- 10) додаткові права неповнолітніх жертв, жертв тероризму та масового насильства;
- 11) інші права, передбачені законом.

Наголошуємо на основній особливості правового статусу потерпілого за американським законодавством – це широка дія *засади диспозитивності* та яскравий прояв *приватного інтересу* [78, с. 466]. Ми виходимо з того, що «засада диспозитивності характеризує стан, коли фізична або юридична особа вирішує на власний розсуд, як їй розпоряджатися суб'єктивним правом, – реалізувати його чи утриматись». Відповідно, розширення дії принципу диспозитивності «свідчить про прояв поваги держави до прав та інтересів особи (потерпілої особи), про визнання державою переваги особистого інтересу перед конкуруючим державним інтересом» [79, с. 536].

Проаналізувавши Федеральне законодавство і, для прикладу, законодавство штату Каліфорнія, можна дійти висновку, що засада диспозитивності глибоко втілена в сфері кримінального судочинства у США не лише на рівні Федерації, а й на рівні штатів. Так, відповідно до секції 679.02 Кримінального кодексу Каліфорнії [80], лише на прохання жертви остання отримує право: на повідомлення від прокурора, що веде справу, про закриття кримінальної справи; на повідомлення від Ради по строках засудження про день судового засідання щодо звільнення підсудного у зв'язку з обранням запобіжного заходу у вигляді особистої поруки або поруки організації; брати участь у судовому засіданні та адекватно висловити свої погляди на злочин

та винну за його вчинення особу; на повідомлення в письмовій формі про втечу злочинця; на повідомлення від шерифа про умовне звільнення засудженого та дату його звільнення.

Зараз парламенти кожного штату або прийняли Білл про права жертв злочину окремим законом, або внесли зміни та доповнення у законодавство, якими наділили жертв низкою прав у діючому кримінальному процесі. Так, Кримінально-процедурний кодекс штату Коннектикут у секції 54–202 передбачає створення посад Уповноважених щодо проведення компенсації жертвам. Ці посадові особи, призначені главою уряду штату на 4 роки, проводять слухання та вирішують справи про державну компенсацію у випадках заподіяння злочином тілесних ушкоджень відповідно до правил, встановлених законом [81]. Секцією 54–203 згаданого кодексу в юридичному департаменті штату засновано «Офіс послуг жертвам» (далі в абзаці – Офіс) з надзвичайно широкими повноваженнями і обов'язками у сфері надання послуг жертвам, зокрема, таких як: інформування жертв про їхні права; забезпечення функціонування програм надання жертвам послуг – скерування на медичний огляд, призначення жертвам адвокатів; заснування Центру допомоги жертвам; забезпечення функціонування телефону довіри; при необхідності залучення послуг приватних осіб та громадських організацій для ефективнішого виконання поставлених завдань.

Парламент Каліфорнії надав права жертві злочину шляхом внесення змін до різних кодексів штату. Особливу увагу приділено правам жертви бути поінформованою практично на всіх стадіях процесу про рух справи та рішення у справі як щодо них, так і щодо обвинуваченого (підсудного, засудженого). Жертва має право на швидке вирішення кримінальної справи, вправі мати призначеного їй Адвоката жертви (англ. Victim advocate) – для надання на безплатній основі юридичної допомоги, та володіє низкою інших процесуальних прав. Разом з тим, жертва злочину повинна «повністю і добровільно співпрацювати з правоохоронними органами і прокуратурою» (секція 679 Кримінального кодексу Каліфорнії) [79].

Порівнюючи британський і американський досвіди врегулювання проблеми правового статусу жертви необхідно зауважити, що незважаючи на подібність у стратегії розвитку науки права і законодавства щодо питання, яке розглядаємо, деякі відмінності на практиці все ж можна виділити. Суттєвою відмінністю є факт створення

у США організації допомоги жертвам («Офісу послуг жертвам») у межах державної системи влади – як державної структури. Це особливо контрастує з британською організацією Підтримка жертв, яка працює на засадах благочинності та волонтерства, і не підпорядковується у своїй діяльності органам державної влади.

Інший приклад – питання процесуальних прав жертв: право на алокуцію, право на заяву про наслідки злочину. У цьому питанні, як стверджує Е. Ешворт, юридична наука та практика США суттєво випередили Великобританію, надаючи жертві право робити заяви в суді на різних стадіях процесу та в різноманітних формах. Прикладом відмінності врегулювання питань правового статусу жертви може також слугувати прийняття «Хартії жертви» з участю недержавної організації Підтримка жертв, в якій були перелічені права жертв злочину, а також у значній мірі – прагнення щодо тих прав, які в законодавстві ще не закріплено та орієнтири в питанні укріплення правового статусу жертви злочину. У США такої Хартії прийнято не було, а права жертв були максимально втілені в американське законодавство. Остання ознака – законодавча імплементація прав жертв – демонструє певну схожість американського підходу до розширення правового статусу жертв злочину з підходом, обраним державами континентальної системи права.

Право на компенсацію майнової, фізичної шкоди та процесуальні засоби забезпечення цих прав

Право матеріальної компенсації є універсальним і давнім. У певний момент його перейняла від жертви держава (детальніше про це у підглаві про історичні тенденції у розумінні місця і значення жертви злочину у кримінальному судочинстві). Досить критично про цей факт висловився норвезький професор Нільс Крісті (Nils Christie), охарактеризувавши «перетворення» державою компенсації у штраф як крадіжку з боку держави. Залишаючи за жертвою право звернутися до цивільного суду з позовом про компенсацію, держава поставила жертву в програшне становище, коли остання залежить, по-перше, від успішного вирішення кримінальної справи в суді, по-друге, достатніх коштів у засудженого на сплату в майбутньому компенсації та, по-третє, можливостей у жертви сплатити судовий збір за цивільний позов та оплатити юридичні послуги [82, с. 7].

Низка науковців у досліджуваних державах визнають за компенсацією та реституцією в кримінальному судочинстві ряд переваг у порівнянні з таким видом покарання як штраф. У своїй роботі 1977 року Р. Барнет (R. Barnett) зазначив, що реституція має достатній потенціал, щоб скинути покарання з домінуючих в кримінальному процесі позицій. Описуючи ідею реституції, він впритул підійшов до ідей відновного судочинства: «Злочин – це посягання особи на права іншої особи. Жертва понесла збитки. ... Те, що колись розглядалося як посягання на суспільство, тепер розцінюється як посягання на особу жертви ... Отже, борг є не перед суспільством, а перед жертвою» [83, с. 251].

Інші спираються на теорію «Суспільного договору» Джона Лока, яка передбачає моральний обов'язок суспільства компенсувати жертві за неспроможність гарантувати безпеку [70]. Оскільки держава усунула поняття реституції із звичної концепції покарання та ствердила монополію на застосування щодо злочинця фізичної сили (фізичних обмежень), можна говорити про обов'язок держави забезпечити альтернативну форму відшкодування жертві.

Як зазначалося раніше, право на відшкодування завданої злочинною шкоди може бути реалізовано жертвою з допомогою відповідних процесуальних засобів – судових наказів про компенсацію, реституцію та репарацію. Механізм наказів на сьогодні є одним з головних способів захисту і поновлення прав жертв злочину у державах прецедентної системи права [84].

Наказ про компенсацію

Можливість відшкодування через суд заподіяної злочином майнової та фізичної – у майновому відношенні – шкоди існує у британській та американській системах кримінального судочинства починаючи з 70-х років минулого сторіччя. Судовий механізм реалізації цього права отримав назву допоміжних наказів (англ. Ancillary orders), серед яких основним є *наказ про компенсацію*. Допоміжні накази можна окреслити як додаткові рішення у кримінальних справах, які суди уповноважені законом приймати замість або поряд з винесенням вироку. Наказ про компенсацію був уперше передбачений у кримінальному процесі Великобританії Законом «Про кримінальне судочинство». Ідея виявилась вдалою і невдовзі знайшла своє втілення і в американському законодавстві. Саме британський механізм наказів буде предметом подальшого аналізу.

Основною *метою* винесення цього наказу є забезпечення жертв зручним і швидким методом отримання відшкодування та уникнення витрат звернення до цивільного судочинства, коли є чіткі докази, що злочинець володіє необхідними матеріальними (фінансовими) засобами до сплати компенсації [85].

У Великобританії компенсація може бути призначена за «будь-яке тілесне ушкодження, втрату або шкоду», що є наслідком злочину [86]. При цьому важливими є два фактори: ступінь, до якого порушуються інтереси жертви та фінансові можливості підсудного для сплати компенсації.

Одним із принципів призначення компенсації є пріоритетність компенсації перед покаранням. Коли суд вважає за доречне призначення підсудному за вчинення злочину компенсацію та штраф, але його майнових засобів недостатньо для сплати обидвох стягнень, суд зобов'язаний надати перевагу компенсації. Таким чином, не допускається зменшення розміру компенсації у зв'язку з недостатністю у

підсудного майнових/фінансових засобів. Коли компенсація і штраф не можуть бути призначені одночасно, а інша форма покарання не є необхідною, компенсація може бути призначена як покарання «як саме по собі право» [87, с. 74]. Але у поєднанні з іншим видом покарання компенсація вважається допоміжним наказом.

Суть наказу зводиться до того, що суд, коли встановить вину підсудного у вчиненні злочину, у всіх випадках розглядає можливість призначення компенсації за заподіяну жертві фізичну та майнову шкоду, про що й виносить відповідний наказ.

Дані щодо характеру і розміру заподіяної злочином шкоди можуть міститися у заяві про наслідки злочину, що її подає жертва злочину. З цього приводу Лорд – Головний суддя Великобританії видав практичні вказівки судам щодо застосування заяв жертв про наслідки злочину. Згідно цих вказівок, жертва злочину складає і подає поліції ЗНЗ, в якій описує наслідки, які сталися від злочину, та має право надалі доповнювати ЗНЗ про можливі наслідки, які стануть їй відомі в подальшій перспективі: страхи, психологічні захворювання тощо. Якщо цей документ подадуть до суду, він, як й інші докази, які мають значення для справи, повинні ним враховуватися.

До інших доказів підтвердження характеру і розміру злочинної шкоди належать висновки експертів, довідки медиків, показання свідків. Практичні вказівки передбачають: «Суддя, який виносить вирок, не повинен робити висновків, що не підтверджені доказами про наслідки злочину для жертви... Суд повинен винести відповідний вирок, беручи до уваги обставини злочину і відомості про підсудного та враховуючи – до тої міри, до якої суд вважатиме за належне – наслідки, що мав злочин для жертви. Думки жертви або її близьких родичів щодо виду і міри покарання не повинні братися судом до уваги, навіть якщо такі міркування включені до ЗНЗ ... Суд на власний розсуд вирішує чи бажано на етапі засудження посылатися на докази, надані жертвою.» [87, с. 74].

До категорії справ, за які суд може призначити компенсацію, належать справи про злочини, у яких є жертва злочину та внаслідок вчинення яких їй заподіяно тілесні ушкодження, втрату або пошкодження майна. Накази виносяться в справах про злочини, в результаті яких жертва загинула. Але варто при цьому застерегти, що винесення наказів можливе лише у нескладних справах, де розмір заподіяної шкоди може бути встановлено без ускладнень. До таких

справ зараховують умисне або необережне знищення чи пошкодження майна, шахрайство, насильство проти особи та злочини проти ставової свободи і недоторканності особи [88, с. 246].

Компенсацію призначають також у справах про скоєння дорожньо-транспортної пригоди (далі – ДТП), однак тут є певні особливості. При призначенні компенсації за шкоду, заподіяну внаслідок ДТП, наказ може бути винесено при заподіянні тілесних ушкоджень, втрат або шкоди за таких умов: (1) якщо причиною такої ДТП став автомобіль, який було викрадено та за його допомогою вчинено злочин відповідно до кримінального законодавства держави, (2) якщо цивільна відповідальність винного не була належно застрахована, (3) якщо в силу певних обставин компенсація страховиком не може бути виплачена [88, с. 247].

Таким чином, наказ про компенсацію є популярним у згаданих справах, але він не знаходить свого частого застосування у решті категорій справ. У випадках, коли розмір заподіяної шкоди потребує доведення і детального встановлення, жертва або її представник вправі подати позов у цивільний суд.

Певне теоретичне значення має з'ясування *каральної ролі* компенсаційних наказів, як і, зрештою, наказів про реституцію та репарацію, про які йтиметься нижче. Щодо норм законів, які зобов'язують суди надавати перевагу компенсації перед штрафом, професор Е. Ешворт висловився так: «буде реалістично вважати наказ про компенсацію каральним у своєму впливі на обвинуваченого/підсудного, так само як компенсаційним стосовно жертви у справах, де наказ про компенсацію залишається єдиним рішенням у справі» [89, с. 118].

Однак деякі вчені притримуються протилежної точки зору. М. Уосік (М. Wasik) стверджує, що наказ про компенсацію «не повинен вважатися покаранням», оскільки такий підхід дозволить обвинуваченому, по суті, «відкупитися» від вироку з призначенням покарання у вигляді ув'язнення [87, с. 246]. Аргументи проф. Е. Ешворта видаються більш переконливими з огляду на те, що визначення базується на аналізі сучасного стану реалізації права, що відображено в положеннях судових прецедентів Англії. Слід додати, що застосування компенсації перед штрафом демонструє вищий рівень турботи про жертв з боку держави і суспільства. Більше того, за своїми наслідками для підсудного штраф та компенсація не відрізняються, оскільки це форма примусового платежу, проте адресатом сплати коштів виступає потерпілий, а не абстрактний суб'єкт держава.

Процесуальний бік призначення компенсації має свої особливості, які знаходять вияв за певних *вимог та умов*. Серед них, зокрема, вимога про призначення компенсації за тілесні ушкодження, втрату або шкоду майну особи, про дотримання правил про розмір компенсації та низку інших. Зупинимось на них детальніше.

Однією з важливих умов отримання компенсації за рішенням суду є доведення наявності *тілесних ушкоджень, втрат або шкоди* як результату вчиненого злочину. Тілесні ушкодження, втрати або шкода ліберально тлумачилися судами, однак декілька важливих принципів щодо цього впливають зі судових прецедентів. Перше, хоч і накази спрямовані на спрощення процедури отримання жертвою відшкодування і позбавлення її необхідності звертатися до цивільного позову, справа Чаппелл (Chappell, 1984) встановила, що можливість бути позивачем у цивільному процесі не є обов'язковою передумовою призначення компенсації. Друге, тілесні ушкодження та майнові втрати включають страждання, тривогу та ментальний шок – тобто шкоду, завдану психологічному здоров'ю людини. Ці поняття, як відомо, в розумінні українського права є складовими моральної шкоди. Так, у справі Бонд 1983 року жертві-домогосподарці було присуджено 25 фунтів стерлінгів компенсації за переляк, який вона зазнала внаслідок влучання підсудним каменем у вікно будинку [90].

Іншою справою було встановлено, що компенсацію в кримінальному процесі вправі застосовувати тільки тоді, коли є тверде переконання про причинний зв'язок між злочинним діянням і шкодою. У справах, де не встановлено нанесення тілесних ушкоджень, втрат або шкоди (якщо, для прикладу, викрадене майно повернуто в повному обсязі), компенсацію проводити не слід. Якщо жертва померла внаслідок вчиненого злочину, на користь її близьких родичів може бути винесено наказ у розмірі до 7 500 фунтів стерлінгів, як це передбачено Законом «Про фатальні випадки» 1976 року. В такому випадку проводиться компенсація за горе, яке переживають близькі родичі жертви, що загинула внаслідок злочинного посягання. Наказ про компенсацію витрат на похорони може бути здійснено на користь будь-якої особи, яка понесла такі витрати (секція 35(3В) Закону «Про фатальні випадки») [91].

З моменту прийняття актів про накази щодо компенсації, мало зусиль прикладалося до того, щоб збільшити застосування судами цих наказів, оскільки рівень їх практичного застосування виявився

низьким [64]. Як стверджує професор Е. Ешворт: «Система кримінального судочинства повинна в однаковій мірі турбуватися як про жертву, так і про винного (а саме, як вирішити долю останнього)».

Законом від 2000 року «Про повноваження кримінальних судів (засудження)» передбачено право судді на стадії винесення вироку виносити на користь жертв накази про компенсацію, і гарантується отримання компенсації: секція 130 згаданого Закону зобов'язує суд при винесенні вироку в усіх справах, де жертві заподіяно злочином шкоду, розглядати можливість призначення компенсації, якщо суд законом уповноважений на це [80]; для отримання компенсації жертва не зобов'язана подавати жодних заяв чи клопотань до суду.

Ці положення законів були важливим кроком у напрямку підвищення ефективності цього механізму в кримінальному судочинстві. Фактично таке законодавче положення рівнозначне колишньому положенню українського (і не лише його) кримінально-процесуального закону про відшкодування завданої злочином шкоди за ініціативою суду⁴.

Іншою процесуальною умовою є вимога щодо *розміру компенсації*. Закон «Про повноваження кримінальних судів (засудження)» передбачає, що компенсація повинна бути такого розміру, який вважається судом відповідним у конкретному випадку, з врахуванням будь-яких доказів та заяв, зроблених від імені підсудного чи стороною обвинувачення. У всякому випадку, у Великій Британії вона не повинна перевищувати 5 000 фунтів стерлінгів; у Сполучених Штатах ліміти коливаються від 10 до 50 тисяч доларів США, хоча судовій практиці відомі випадки присудження сум понад 100 та 200 тисяч доларів США⁵.

Важливою процесуальною умовою винесення наказу про компенсацію є *факт погодження суми відшкодування з обвинуваченим* або наявність *прямих і однозначних доказів* щодо величини і характеру заподіяної шкоди. Присуджувана судом сума покликана покривати ті випадки, коли органи державної компенсації за тілесні ушкодження

⁴ Частина 3 статті 29 КПК України, яка передбачала обов'язок суду з власної ініціативи вирішити питання про відшкодування матеріальних збитків, завданих злочином, якщо цивільний позов про їх відшкодування не був заявлений за певних умов, в червні 2001 року була виключена.

⁵ Це явище пов'язано з тим, що законодавство окремих штатів не встановлює верхніх меж компенсації заподіяної злочином шкоди.

не взмозі провести компенсацію. Судовий прецедент 1985 року встановив, що суддя не вправі виносити наказ про компенсацію, якщо не володіє чіткими й достатніми доказами про розмір заподіяної шкоди [92]. «До компетенції кримінального суду не входить зупинятися на складних питаннях розміру шкоди, – це сфера судів цивільних», – стверджує М. Уосик [87, с. 247]. Для полегшення суддям завдання визначення і присудження сум відшкодування за певні типи тілесних ушкоджень або іншої шкоди Асоціація мирових суддів прийняла Директиви про засудження, спрямовані на мінімізацію тягару доведення розміру шкоди, що лежить на потерпілому.

При визначенні розміру відшкодування суд обов'язково встановлює *причинний зв'язок* між завданою шкодою і злочинним діянням. Суд, зокрема, бере до уваги вартість ремонту або заміни пошкодженого майна. Цікаво, що коли річ мала певну духовну цінність для жертви, суд може порівняти її вартість з іншими майновими втратами та ймовірний вплив, що може мати така втрата на жертву, чим в розумінні українського права фактично включає моральну шкоду у матеріальну. Визначаючи розмір компенсації, суд враховує втрату заробітку, яка сталася внаслідок тимчасової непрацездатності жертви після отримання тілесних ушкоджень.

Враховують також моральну (ментальну) та фізичну шкоду, такі як біль і страждання, зміна стилю життя особи тощо. Зазначимо, що біль і страждання не є частиною окремого інституту права у Великобританії і США на відміну від України. Ці поняття, натомість, включено до рекомендованих судам сум відшкодування за тілесні ушкодження, тобто включаються у суму компенсації за тілесні ушкодження, оскільки за традицією розглядалися як невід'ємна та природна складова сприйняття людиною нанесених тілесних ушкоджень.

Ще однією умовою є *достатність доказів* щодо характеру і розміру заподіяної шкоди. Зазвичай, сторони обвинувачення і захисту намагаються досягти компромісу щодо суми компенсації. Якщо згідно цього згоди не досягнуто, суд заслуховує докази надані прокурором, який може викликати жертву для підтвердження завданої шкоди або підтвердити це іншими доказами, зокрема, чеками про витрати чи медичними звітами [88, с. 250]. Після цього підсудний вправі зі свого боку запросити свідків для дачі показів і/або представити докази.

Розмір шкоди не повинен доводитися до тієї самої межі – стандарту, як подія злочину під час судового розгляду кримінальної справи «поза розумним сумнівом». Для прийняття рішення суд повинен володіти належною інформаційною та фактологічною основою для визначення розміру компенсації [88, с.251].

Винятком з правила про погодження суми компенсації сторонами можна вважати справи, у яких розглядають питання відшкодування за тривогу та моральні страждання жертви або коли йдеться про незначні суми компенсації. Яскравим прикладом може слугувати згадана справа Бонд, у якій суд призначив компенсацію за переляк, який зазнала жертва внаслідок вкинутого у вікно каменя [90]. Справа Бонд засвідчила, що «невеликі суми компенсації за реальні та очевидні тривогу і страждання, отримані внаслідок злочинних діянь, є допустимими і повинні заохочуватися» [88, с. 247]. Однак судам рекомендовано обережно призначати значні суми компенсації за психічні травми, оскільки накази про компенсацію виносять у нескладних справах.

Однією з важливих процесуальних вимог є обов'язок суду наводити причини *непризначення* компенсації, якщо суд за законом вправі її призначити. Такими причинами можуть бути невідповідність покарання, призначеного за вчинений злочин, брак засобів у підсудного, складність справи тощо [86]. Причини непризначення оголошують у відкритому судовому засіданні та фіксують у його протоколі. Зобов'язання, що випливають з теорії прав людини, передбачають наведення достатніх і доречних роз'яснень у всіх випадках призначення або непризначення компенсації.

Важливою процесуальною умовою призначення наказу про компенсацію є врахування наявності у засудженого *можливості сплатити компенсацію* (секція 130 (11) Закону «Про повноваження кримінальних судів (засудження)») [86]. Якщо судом нижчої ланки дана вимога не дотримана, суд вищої інстанції вправі скасувати такий наказ.

Обов'язок представити суду дані про фінансовий стан підсудного лежить на стороні захисту. Остання також несе відповідальність за аутентичність наданої інформації. Суд не ініціює надання такої інформації; сторона обвинувачення також не зобов'язана встановлювати матеріальні та фінансові засоби підсудного. Сторона захисту гарантує, що такі засоби у підсудного є, і в цьому, за загальним прави-

лом, керується інформацією і рекомендаціями клієнта (підсудного), покладаючись на добросовісність його заяв.

У справах, де є можливість винести наказ про компенсацію, необхідно провести детальне вивчення фінансового стану підсудного. Не рекомендують виносити наказ лише на основі спекулятивних міркувань про перспективи підсудного в майбутньому отримати кошти для сплати компенсації [93].

Судовій практиці відомі випадки, коли підсудний вводить суд в оману щодо можливості сплати компенсації, розраховуючи на призначення більш м'якого покарання або заміну покарання у вигляді позбавлення волі виконанням громадських робіт. Якщо подібне стане відомо, то суд вищої інстанції відмовляє у скасуванні наказу і зобов'язує підсудного провести компенсацію [64].

Під час розгляду і вивчення судом спроможності підсудного сплатити компенсацію суд може прийняти до уваги потенційні доходи обвинуваченого [94]. Він також може запропонувати йому заповнити відповідну форму про власний фінансовий стан. Якщо обвинувачений не багатиме розкрити свої засоби, скажімо, з метою уникнення наказу про компенсацію, суд вправі призначити суму компенсації і надалі запропонувати обвинуваченому представити докази того, що його засоби є недостатніми для сплати компенсації [95]. «Суд може провести оцінку і зробити припущення у справах, де докази є поверхневими чи неповними, і прийняти відповідний наказ про компенсацію» [96, с. 1278].

Судова практика також виробила низку правил щодо врахування фінансових можливостей підсудного під час призначення компенсації. Зазвичай, судам неможна призначати компенсацію, яка б змушувала винного продати власний будинок/квартиру. Водночас, допустимим вважають очікувати від підсудного продаж майна, що знаходиться в його приватній вланості, для сплати компенсації. Суд перед тим як призначати компенсацію, повинен переконатися, що підсудний вправі розпоряджатися таким майном, зокрема, що майно не перебуває у спільній власності. Наказ про компенсацію не рекомендовано виносити, спираючись на твердження підсудного про перспективи отримання ним заробітку від сезонних робіт, оскільки такі можуть і не матеріалізуватися [88, с. 249].

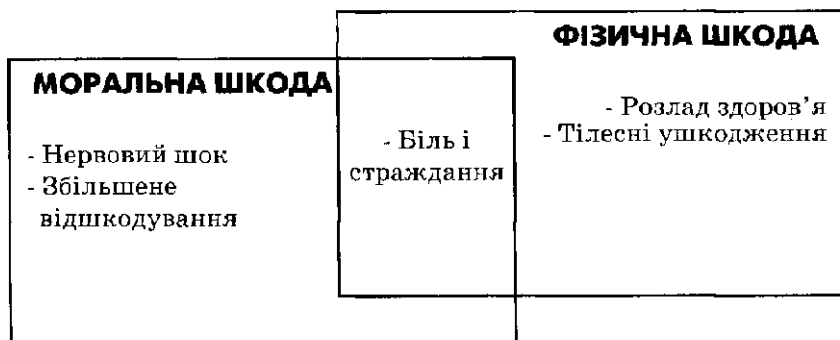
Згідно Закону «Про кримінальне судочинство» суд бере до уваги вплив злочину на конкретну жертву, розглядаючи питання тяжкості таких злочинів як крадіжка, напад (образа і погроза насильством), заподіяння злочинної шкоди, порушення спокою і т. ін. [97]. Посібник для мирових суддів наголошує на обов'язку судів оцінювати вплив злочину на жертву, спираючись при цьому на отримані судом докази. Основним документом, який надає суду інформацію про наслідки злочину для жертви, є, як згадувалося раніше, заява жертви про наслідки злочину.

Висновки та звіти, що є у справі, включаючи висновки Королівської служби розслідування у частині, що стосується наслідків злочину для жертви, також можуть складати певну цінність для суду при визначенні розміру заподіяної шкоди. Якщо у справі про нанесення тілесних ушкоджень розглядають питання про призначення значної суми відшкодування, суд повинен керуватися оновленою та детальною інформацією про тяжкість і характер ушкодження; доказами можуть слугувати медичні довідки, висновки, фотографії [88, с. 1279].

Посібник для мирових суддів пропонує судам директиви з питань оцінки заподіяної потерпілим шкоди та тілесних ушкоджень. Зокрема, при вирішенні питань про компенсацію в прецедентному праві прийнято оцінювати два типи шкоди: а) «спеціальну шкоду» – матеріальні втрати та фізичні ушкодження жертви; б) «загальну шкоду» – біль і страждання, втрата вигод і комфорту.

Правило поділу шкоди на два типи впливає із уже згадуваної справи Бонд проти Головного констебеля Кенту 1982 року. У цій справі суд постановив, що жертва повинна отримувати компенсацію за страх і психологічні страждання, а також деталізував, що моральний шок і тривога є «фізичним ушкодженням ... яке є наслідком вчиненого злочину». Ця справа стала віховою у розвитку британського права про відшкодування недоговірної шкоди, прирівнявши по суті моральну шкоду до фізичної. На сьогодні теорія англійського права не розрізняє фізичної шкоди та шкоди моральної, моральна шкода не існує окремо від фізичної, а є її складовою. Тому відшкодування можна отримати за фізичні (тілесні) ушкодження, яке включатиме також відшкодування шкоди психологічному здоров'ю людини.

Співвідношення моральної та фізичної шкоди в англо-американському праві можна схематично зобразити таким чином.

Не отримуючи відшкодування за моральну шкоду, жертва може вимагати компенсацію за *нервовий шок*. Нервовий шок визнано окремим спеціальним видом шкоди, і тому жертва вправі звертатися до суду за відшкодуванням, якщо нервовий шок завдано внаслідок вчинення злочину. У цій категорії справ цікавим є той факт, що не лише безпосередня жертва може претендувати на компенсацію (первинна жертва), але й свідок, який спостерігав вчинення злочину і передбачав безпосередню фізичну небезпеку від нього (похідна жертва) [98].

У судовій практиці не прийнято виносити накази про компенсацію одночасно з вироком про призначення покарання у вигляді позбавлення волі. Така норма застерігає від «зворотної продуктивності» наказу, який може змусити засудженого після звільнення з ув'язнення повторно вчинити злочин з метою отримання коштів для сплати відшкодування [99, с. 1878].

Також, за загальним правилом, не рекомендовано поєднувати компенсацію з покаранням у вигляді ув'язнення підсудного на тривалий строк, хіба-що за винятком випадків наявності у винного достатніх засобів для одномоментної виплати компенсації. Якщо ув'язнення короткострокове, то немає підстав для непризначення компенсації, однак її сплата не повинна створювати труднощів для засудженого. Наприклад, допустимим вважається призначення покарання у вигляді ув'язнення строком на 3 місяці та суми компенсації, що належить виплатити після відбуття ув'язнення у формі періодичних виплат та в розмірі, який винний може сплатити.

Суд, що відповідальний за виконання наказу², в будь-який час, але до моменту сплати підсудним відшкодування, за апеляцією будь-якої зацікавленої особи вправі скасувати наказ або зменшити суму виплати. Зокрема, Закон «Про повноваження кримінальних судів (засудження)» для прийняття такого рішення передбачає наступні підстави: 1) якщо розмір заподіяної шкоди, що встановлено судом в цивільному провадженні, є меншим від того, що встановлено наказом про компенсацію; 2) якщо майно, що стало об'єктом злочинного посягання, повністю відновлено; 3) якщо засобів підсудного недостатньо для здійснення конфіскації та компенсації одночасно; 4) якщо майновий стан підсудного різко погіршився, що було неможливо передбачити на момент винесення наказу. Якщо предметом розгляду є наказ вищого суду, то для його скасування або зміни необхідна згода такого суду [86].

Наказ про реституцію

Законодавство Великобританії та усіх штатів США передбачає можливість проведення реституції на користь жертви, яка потерпіла від вчинення злочину. Із цього приводу закони обох країн наділяють суди правом виносити накази про реституцію як ще один допоміжний наказ до призначення покарання.

Під час аналізу норм чинного законодавства Великобританії і США щодо питання проведення реституції, може спасти на думку, що інститут реституції в кримінальному процесі є недоречним: оскільки втрати майнового та немайнового характеру компенсують за схемою відшкодування (накази про компенсацію) або з допомогою цивільного позову, як це здійснюють в Україні, то ж начеб-то має місце дублювання інституту відшкодування інститутом реституції. Але подібні сумніви розвіюються після глибшого аналізу законодавства і судової практики.

Реституція, що походить від латинського слова «restitutio», в первинному розумінні слова означає «відновлення початкового становища», «повернення втраченого», «відшкодування (збитків,

² Контролює виконання наказу суд, що його видав або, якщо наказ видано судом вищої інстанції (наприклад, апеляційним), він призначає для виконання наказу місцевий (магістратський) суд.

шкоди тощо)», як це наводить англо-український юридичний словник [100, с. 877–878]. Законодавство Великобританії і США, власне, спрямоване на поновлення попереднього правового стану жертви і передбачає як основний спосіб проведення реституції повернення незаконно набутого майна, ремонт пошкодженого або повернення в натурі еквіваленту знищеного майна. Отож, такий інститут отримав назву «реституція», бо найбільш повно відображає зміст цього поняття.

Зазначимо, що у Великобританії реституція розуміється вужче ніж у США. Так, Закон Об'єднаного Королівства «Про повноваження кримінального суду (засудження)» від 2000 р. окреслює категорію справ, у яких суд вправі виносити накази про реституцію. Сюди відносять виключно справи про крадіжки власності та інше незаконне позбавлення власників їх майна: крадіжка, грабіж, розбій і ін. Реституція також може призначатися у випадках засудження за заволодіння майном шляхом обману, шантажу чи через недобросовісне заволодіння майном.

Згідно Закону Об'єднаного Королівства «Про крадіжки» 1968 року існує три *види* наказів про реституцію, що можуть виносити британські суди [101]. До першого з них належать накази щодо речей, які перебувають у незаконному володінні особи. Згідно наказу вона зобов'язується повернути ці речі їх законному володільцю. Якщо особа володіє певними речами і набула їх добросовісно, суд може призначити виплату злочинцем компенсації на користь законного власника речей (жертви).

Другий вид наказів стосується речей, які злочинець придбав з прибутку, що його отримав у результаті продажу вкраденого. Наказ суду в такому випадку передбачатиме передачу таких речей жертві, тобто їх законному власнику, на прибуток від продажу яких злочинець придбав інші речі. Тут ідеться про позбавлення в судовому порядку злочинця доходів, отриманих внаслідок продажу набутого злочинним шляхом майна.

Третій вид наказів передбачає виплату сум вартості викрадених речей особі, яка володіє правами власника цих речей. У цьому випадку реституцію проводять із коштів, вилучених у злочинця безпосередньо під час його затримання або невдовзі після його арешту. Для прикладу, це кошти, вилучені з камери схову або депозитної скриньки (секція 28 Закону «Про крадіжки») [102].

Отже, об'єктами, на які спрямовані накази про реституцію, можуть бути безпосередньо майно, речі, викрадені у жертви, а також дохід, який отримав злочинець внаслідок продажу незаконно набутого майна, та майно, яке було пізніше придбано з незаконного доходу. Як видно, закон зайняв чітку позицію на користь жертви, намагаючись максимально захистити її інтерес у поверненні майна, яке вона втратила внаслідок вчинення щодо неї злочину*.

Накази про реституцію передбачають вчинення винним певних дій на користь жертви, якій заподіяв шкоду, і які складають зміст реституції. Такими діями є:

а) повернення та відновлення викрадених речей на користь їх законного власника;

б) виплата суми, що не перевищує вартості викрадених речей, у тому числі з грошей, вилучених у злочинця під час його затримання;

в) передання жертві речей, які є прямими чи непрямими доходами, отриманими в результаті реалізації викрадених речей [102, с. 240].

Для прийняття наказу про реституцію необхідні процесуальні підстави. По-перше, суд повинен встановити факт крадіжки речей або отримання їх шляхом шахрайства чи шантажу. По-друге, повинно бути встановлено вину особи у вчиненні такого злочину. По-третє, суд повинен встановити, що факти, які стосуються справи, є достатніми і впливають з доказів, в тому числі письмових свідчень та показань, даних перед судом [102, с. 239].

Наказ про реституцію можуть видавати лише на користь особи, яка володіє беззаперечними доказами права власності на втрачені речі, а також представила їх судові. Коли суд вагається, чи належать речі/гроші саме цій особі, то він повинен надати жертві можливість подати позов у цивільний або мировий суд (Закон «Про поліцію (влас-

* У кримінальному судочинстві України також здійснюється захист порушених злочином майнових прав потерпілих шляхом реституції майна і коштів. Більш детально про цей інститут в Україні див.: Корякин Р.В. Сущность и значение реституции в современном уголовном процессе Украины: перспективы развития и применения // Вестник ЛИВД. Луганск, 2001. – № 1. – с. 83-92; Він же. Реституція в сучасному кримінальному процесі України. Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.00. – Київ: КНУВС, 2006; Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – К.: Вища школа, 1989. – с. 151-185.

ність») [103]. У справах про нанесення злочинної шкоди власності особи у нескладних справах суд вправі одночасно винести наказ про компенсацію та наказ про реституцію. На відміну від справ, у яких виносять накази про компенсацію, у випадку наказу про реституцію з очевидних причин немає вимоги враховувати матеріальний стан винного (секція 148 Закону «Про повноваження кримінальних судів (засудження)»).

Як і більшість інших рішень у справі, засуджений або його представник можуть оскаржити наказ про реституцію. Прийняття до розгляду скарги апеляційним судом зупиняє юридичну дію наказу про реституцію до моменту, коли не існуватиме жодних можливостей подавати апеляцію, на підставі якої наказ міг би бути скасований або змінений (секція 30 Закону «Про апеляцію») [104].

Законодавство і прецедентне право США на відміну від Великобританії широко розуміє право на реституцію. Згідно секції 10606 Кодексу США* право на реституцію включає:

- повернення викраденого майна, ремонт майна, відшкодування вартості майна в грошовій формі – якщо жертві заподіяно майнову шкоду;

- оплату вартості необхідних медичних послуг та використання приладів для проведення фізичного, психіатричного та психологічного лікування, оплату вартості необхідної фізіологічної і професійної терапії та реабілітації; відшкодування жертві втрати заробітку, яка сталася в результаті вчинення злочину та заподіяння жертві тілесних ушкоджень;

- оплату еквівалента вартості необхідних похоронних та пов'язаних з ними послуг – якщо внаслідок злочину жертва загинула;

- відшкодування жертві втраченого доходу, послуг догляду за дітьми, витрат на проїзд та інших витрат, пов'язаних з участю жертви у розслідуванні злочину чи судовому розгляді кримінальної справи. Це право зберігається в усіх випадках призначення реституції в кримінальній справі [105].

Якщо жертва згідна, реституцію можуть провести у вигляді надання послуг жертві замість грошей, або на користь особи чи органі-

* Федеральне кодифіковане законодавство США є, по своїй суті, зводом усіх федеральних кодексів, й іменується «Кодекс США» (англ. US Code).

зації, визначених нею. Це означає, що реституція у США розуміється доволі широко і включає накази про репарацію, що їх виділяє законодавство Великобританії (про ці види допоміжних наказів йтиметься нижче).

Закон також передбачає винесення наказу про реституцію при винесенні обвинувального вироку за вчинення злочинів, у яких неможливо ідентифікувати жертв. У такому випадку наказ про реституцію повинен базуватися на розмірі публічної шкоди, що сталася як наслідок злочину. Це повинен встановити суд відповідно до правил, затверджених Комісією США по засудженню*. Розмір реституції в цьому випадку не може перевищувати розміру штрафу, який передбачено за вчинення даного злочину.

Реституція – це завжди судова дія, бо призначається за наказом суду разом з винесенням вироку. Відповідно, федеральний закон США розрізняє *обов'язкову* і *необов'язкову* реституцію залежно від виду злочинів, які вчинені проти жертв. Секція 3663А Кодексу США передбачає випадки, в яких суд зобов'язаний видати наказ про проведення реституції. *Обов'язкова* реституція передбачена за вчинення таких видів злочинів: насильницькі злочини; злочини проти власності, включно зі злочинами, вчиненими шляхом обману чи шахрайства; злочини, пов'язані з підrobкою товарів споживання; інші злочини, в результаті вчинення яких жертви потерпіли фізичну або майнову шкоду. В решті випадків призначення реституції здійснюється факультативно, на розсуд суду.

У справах про злочини, в результаті вчинення яких заподіяно шкоду, втрату або руйнування майна жертви, наказ про реституцію повинен передбачати повернення майна його власнику або особі, уповноваженій власником. Якщо повернення майна є неможливим, нездійсненним або неадекватним, то сплачується еквівалент його вартості, зокрема: а) більшої, ніж вартість майна на день його пошкодження, втрати або знищення; або вартість майна на день винесення обвинувального вироку; б) меншої, ніж вартість будь-якої частини майна на день його повернення.

У справі про злочини, якими завдано тілесні ушкодження жертві, наказ про реституцію повинен, як правило, передбачати виплату

* Дана установа формує політику засудження та видає керівні роз'яснення щодо засудження Федеральними судами США.

суми, рівної вартості медичних та подібних професійних послуг, що надають як результат фізичного, психіатричного або психологічного лікування, включно із немедичним лікуванням та доглядом, які надають за законом місця лікування. Наказ також може передбачати виплату суми, рівної вартості необхідної фізіологічної професійної терапії та реабілітації і відшкодування жертві втрати заробітку, яка сталася в результаті вчинення злочину.

Якщо внаслідок вчинення злочину жертва загинула, то наказ про реституцію повинен містити обов'язок про виплату еквіваленту вартості необхідних похоронних та пов'язаних з ними послуг. У кожному випадку наказ про реституцію повинен передбачати відшкодування втраченого доходу, вартість послуг, пов'язаних з доглядом за дітьми, послуг на проїзд та інші витрати, пов'язані з участю жертви у розслідуванні злочину чи судовому розгляді кримінальної справи.

Накази про реституцію можуть вноситися тільки у справах, де є чіткі і ясні докази, подані суду перед винесенням вироку. Такими доказами можуть бути показання свідків або заяви підсудного про згоду на проведення реституції.

Наказ про репарацію

Одним із способів поновлення прав жертв злочину, як було зазначено, є репарація.

Суди уповноважені виносити репараційні накази проти обвинувачених віком до 18 років, засуджених за будь-який злочин, за який законом не передбачено фіксованого покарання. Репарацію можуть проводити безпосередньо на користь жертви або іншої особи, яка постраждала від злочину, наприклад, очевидця злочинної події, який зазнав від неї шок, або громаді загалом. Це передбачає секція 73 Закону Об'єднаного Королівства «Про повноваження кримінальних судів (засудження)» (далі в цій підглаві – Закон) [86].

Згаданий Закон визначає репарацію як «виправлення наслідків злочину іншим способом ніж виплата компенсації». В даному випадку, як стверджує Міністерство внутрішніх справ Великої Британії, це виконання певних робіт: написання листа з вибаченням, вибачення перед жертвою особисто, чищення графіті, загладження шкоди власною працею [106, с. 12].

Закон встановлює часові рамки таких робіт загалом у межах 24-х годин в цілому. Кількість годин, під час яких виконується робота, та вид роботи повинні відповідати тяжкості вчиненого неповнолітнім обвинуваченим злочину (секція 74 Закону). «Практика застосування кримінального права Блекстоуна» рекомендує відносити вирішення питання про відповідність роботи тяжкості злочину до компетенції суду [99, с. 1878]. Хоч метою репарації є відновлення порушених прав та загладження заподіяної шкоди жертві чи іншій особі/ам, що постраждали від вчинення злочину, однак її не застосовують без згоди на це уповноваженої особи.

Процесуальні вимоги, що повинні бути виконані судами при призначенні репарації, передбачають повідомлення обвинуваченого про наступне: 1) які наслідки має погодження ним на виконання наказу про репарацію; 2) про вимоги до нього, викладені в наказі; 3) про наслідки невиконання поставлених вимог; 4) про можливість перегляду судового наказу за клопотанням обвинуваченого або посадової особи, відповідальної за нагляд за обвинуваченим. При цьому на суд покладено обов'язок чітко і в доступній для обвинуваченого формі роз'яснити зміст згаданих положень. Подібно як і з наказами про компенсацію, суд мусить навести причини відмови призначити репарацію, якщо він уповноважений за законом її призначити (секції 73(7), 73(8) Закону) [86].

Важливо наголосити, що закон забороняє ухвалювати репараційні накази одночасно з ухваленням вироку з призначенням покарання у вигляді позбавлення волі чи громадськими/виправними роботами (секція 73(4) Закону) [86]. Але їх можуть виносити поряд з іншими допоміжними наказами, включаючи накази про компенсацію, оскільки закон це не забороняє, – дане питання віднесено на розсуд суду.

Ефективність судових наказів про відшкодування. Порівняння з відповідними інститутами у кримінальному процесі України

Якщо йдеться про усунення шкоди, завданої жертвам, то потрібно розглянути це питання в контексті відновної цінності такого відшкодування для конкретної жертви. «Репарація чи громадські роботи як способи відновлення вкраденого майна або компенсації жертві нанесених ушкоджень ... є ключовими відновними результатами» [107, с. 74]. Буде справедливо зазначити, що компенсація, реституція та репарація істотно сприяють відновленню гідності та самоповаги жертви, її добробуту, допомагають заглибити біль, завданий злочином. Угоди про суму відшкодування також можна досягнути поза судом – в результаті медіацій «жертва-злочинець» чи інших форм відновного судочинства, про що йтиметься у главі 3 цієї роботи.

З огляду на вищенаведені способи відшкодування заподіяної жертвам шкоди, постає запитання: наскільки вони є ефективними? Для того, щоб з'ясувати ефективність допоміжних наказів необхідно оцінити, чи досягнуто мету впровадження наказів у життя, до яких належать, насамперед, компенсація матеріальної шкоди, фізичних ушкоджень, повернення викрадених речей.

Як засвідчують проведені дослідження, майже у 80% справ результатом застосування компенсації було повне відшкодування матеріальної та фізичної шкоди [108, с. 19]. Очевидно, наведені цифри свідчать на користь ефективності такого механізму як накази про відшкодування, проте не варто забувати, що категорія справ, у яких вони застосовуються, є обмеженою.

Ключовими елементами судових механізмів втілення права на компенсацію є право судів своїми наказами призначати компенсацію, реституцію та репарацію. Проте законодавець не обмежується лише подібними положеннями. Захист права жертви на компенсацію і повернення їй втраченого в результаті вчиненого злочину він гарантує і додатковими нормами, які зобов'язують суди при ухва-

ленні вироку наводити причини невинесення наказу про компенсацію/репарацію, якщо він уповноважений це зробити для даної категорії справ.

Доволі чітку аналогію за змістом зі судовими допоміжними наказами можна прослідкувати в українському кримінально-процесуальному праві. Йдеться про цивільний позов у кримінальному процесі. За своєю метою інститути цивільного позову та судового наказу збігаються: відшкодування потерпілому заподіяної злочином шкоди. Однак подання і підтримання цивільного позову передбачає волевиявлення та активну участь потерпілої особи у доведенні позову в суді, у той час як за правилами судових наказів про компенсацію – обов'язок суду прийняти наказ про компенсацію, а, отже, й обґрунтувати його відповідними доказами, поданими сторонами щодо заподіяної шкоди. Закон забороняє приймати негативне для жертви рішення у формі судового наказу без належного обґрунтування. З іншого боку, інститут цивільного позову володіє ширшими перспективами щодо категорій справ, у яких він може бути заявлений, а заявленим він може бути практично у всіх справах, в яких є жертва (потерпілий). Наказ же ухвалюється лише у нескладних справах.

Порівнюючи сутнісну сторону наказу про репарацію з таким видом покарання в українському кримінальному праві як громадські роботи, також простежується певна подібність. І репарація, і громадські роботи передбачають виконання безоплатних робіт протягом певного часу. Подібним чином знаходимо спільність між наказом про компенсацію та штрафом: в обох випадках рішення у справі передбачають грошові стягнення. При цьому, призначаючи виплату конкретної суми, суд враховує майновий стан винного. Однак накази про відшкодування відрізняються принципово від згаданих видів покарання за своєю метою: громадські роботи і штраф є видом *покарання*, а, отже, їх метою є кара, виправлення засудженого і запобігання вчиненню нових злочинів (стаття 50 КК України) [109], але не відшкодування шкоди жертві і відновлення її попереднього фізичного і психологічного здоров'я. Накази ж про відшкодування звернені, насамперед, до жертви, а не до суспільства загалом, а за основну мету мають *відновлення* попереднього стану жертви та *компенсацію* заподіяних збитків. Однією з важливих процесуальних

відмінностей вважаємо можливість призначати компенсацію (реституцію, репарацію) замість такого виду покарання як штраф, чого у чинному вітчизняному законодавстві не передбачено*.

Звісно, судові повноваження щодо захисту прав та інтересів жертв злочину наказами про відшкодування не вичерпуються. Цивільні суди США і Великобританії вправі приймати до розгляду і вирішення справи про компенсацію шкоди жертвам злочинів. Для їх вирішення судді керуються нормами і прецедентами окремої галузі права – деліктного права (англ. Tort law) [110]. Цей досвід, на нашу думку, є досить цінним для України, оскільки в нашій державі судді розглядають як кримінальні, так і цивільні справи. Проте надалі було б необхідно дослідити альтернативні способи відшкодування завданої злочином шкоди: схеми державних фондів про відшкодування; різноманітні форми відновного судочинства, про що детальніше йтиметься у підглаві про Державну компенсацію завданої злочином шкоди та главі 3 цієї роботи.

Проаналізувавши правовий статус жертви злочину в англо-американській системі права, можна виділити такі основні його риси:

- а) глибоке втілення засади диспозитивності в кримінальному судочинстві досліджуваних країн;
- б) диверсифікація засобів захисту прав жертв злочину;
- в) повага до приватного інтересу з боку держави та розгляд його серед публічних інтересів держави;
- г) офіційне закріплення прав жертв злочину на законодавчому рівні – у США та на рівні актів уряду (стандартів) – у Великобританії;
- г) усвідомлення державою зобов'язань щодо жертви злочину, починаючи з передбачення чітких юридичних механізмів реалізації прав і аж до гарантування компенсації за рахунок бюджету країн.

Захист прав та інтересів жертв злочину неможливий без таких умов:

*Зазначимо, що Кримінальний кодекс України від 2001 року у ст. 105, де йдеться про звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, серед одного із заходів передбачає покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки [109].

а) закріплення відповідних прав жертв на державному рівні окремим нормативним актом;

б) систематичного інформування кожної жертви злочину про її права;

в) усвідомлення зобов'язань держави щодо жертви та закріплення їх на рівні принципів участі жертви у кримінальному судочинстві;

г) залучення інших (ніж органів кримінальної юстиції) державних органів та недержавних організацій до діяльності, пов'язаної із захистом прав та інтересів жертв злочину.

Право на конфіденційність

Жертва поряд з можливими тілесними ушкодженнями або майновою шкодою майже завжди отримує психічну травму, шок, інші негативні наслідки емоційного та психологічного характеру. Тому природно, що вона схильна тримати особисті дані в таємниці від інших учасників процесу, у тому числі від злочинця, остерегаючись погроз та помсти за давання свідчень чи надання доказів. Це може статися внаслідок розголошення особистих даних жертви: імені, прізвища, адреси місця проживання, місця праці. Із бурхливим розвитком і діяльністю засобів масової інформації в Україні також зростає ризик публічного розголошення даних про жертву злочину (найчастіше в резонансних справах), що може впливати на інтереси жертви. Це дає підстави зарахувати право на конфіденційність інформації про жертву до її основних процесуальних прав.

Як було зазначено, проблему процесуального статусу потерпілих від злочину вивчали учені-процесуалісти на початку 90-х років ХХ ст. Однак проблема конфіденційності інформації про жертву злочину ще не була предметом вивчення у вітчизняній науці за винятком, хіба-що, забезпечення безпеки учасників процесу, в т. ч. і потерпілого. Втім, певні спроби дослідження цих проблем уже зроблено [111].

Без сумніву, якщо б вдалося створити і запровадити чіткі механізми захисту конфіденційності, забезпечення конфіденційності жертви у кримінальному процесі мало б конкретні позитивні наслідки: заохочення до надання інформації правоохоронним органам та давання правдивих показань у суді без побоювання розголошення даних жертви перед великою аудиторією; захист потерпілої особи від нанесення їй психічних травм та принижень; захист від погроз застосування насильства та помсти з боку злочинця.

Суть конфіденційності

Передусім, для з'ясування суті цього питання, важливо визначити близькі за змістом поняття, які використовуються в кримінальному судочинстві англо-американської системи права на позначення таємниці інформації про особу. За Вебстерським юридичним словником «утаємничення» (таємниця приватного життя) – це свобода від незаконного втручання; це такий стан, коли особа може залишатися наодинці і не піддавати публічному розголосу обставини та подробиці особистого життя. «Конфіденційність» – це доступ до певної інформації обмеженого кола людей [112]. Очевидно, конфіденційність є ширшим поняттям ніж утаємничення і застосовується для захисту таємниці особистих даних жертви. Важливими рисами утаємничення є те, що воно стосується лише однієї людини, її приватного життя і не передбачає поширення інформації про неї іншим особам. В основі права на утаємничення, за Д. Белуфом, лежить «інтерес жертви в утриманні інформації про себе поза полем зору громадськості в час видужання від особистої трагедії» [70, с. 164].

Аналіз законодавства Великобританії та низки штатів США, яке регулює питання конфіденційності інформації про жертву в кримінальному процесі, показує, що цей інститут функціонує з метою захисту особи жертви та її приватного життя від незаконного втручання. Для надання більшої ваги нормам цього інституту конфіденційність оформлено в право жертви і введено як складову її процесуального статусу. Це, зокрема, дає можливість вимагати дотримання цього права впродовж усього кримінального процесу у справі, а його порушення тягне за собою юридичну відповідальність (секція 50 Зведених законів штату Нью-Йорк) [113].

Одним з ключових положень англо-американського права можна вважати норму, що знайшла відображення у Федеральному законі США (секція 10606, п.(1)(b)), встановлюючи серед переліку основних прав жертви «право на поводження з повагою до її гідності та таємниці приватного життя» [114]. У такий спосіб право на таємницю особистих даних жертви та її приватного життя – право на конфіденційність – виводиться законодавцем у ранг основних принципів кримінального процесу.

Задля реалізації принципу конфіденційності інформації про жертву злочину, за законодавством Великобританії та низки штатів США, запроваджено право суду в кримінальній справі обмежити покази в суді, які вказують на адресу жертви, телефонний номер, місце праці або іншу захищену інформацію, якщо жертва небезпідставно побоюється актів або погроз фізичного насильства чи залякування її або членів її сім'ї. Для цього встановлено правило, за яким суд може видати наказ про нерозголошення особистої інформації про жертву, якщо сторона обвинувачення або жертва подала про це відповідне клопотання.

У деяких штатах накладено загальну заборону на покази в суді з приводу зазначеної вище інформації*. З цього правила існують винятки: так, конфіденційна інформація може бути розголошена за наявності згоди на це жертви або якщо судом видано наказ про розголошення інформації, однак цю процедуру застосовують відносно рідко. Зауважимо, що заборона давати в суді показання, які вказують на особисті дані жертви, стосується усіх категорій справ.

Найбільш повний захист конфіденційної інформації отримують жертви у справах про такі злочини як *зґвалтування та інші статеві злочини*, а також злочини про зараження вірусом імунодефіциту людини.

На сьогодні, як у Великобританії, так і в США законодавством введено заборону на розголошення особистих даних жертв статевих злочинів. Наприклад, законодавці штатів Нью-Йорк та Флорида встановили правило, за яким не лише особисті дані жертв згаданих злочинів повинні бути конфіденційними, а й протоколи слідчих і судових дій, документи, що містяться у матеріалах справ, фотографії, інші документи, які перебувають у віданні службової особи та ідентифікують жертву (Зведені закони штату Нью-Йорк, секція 50-b) [113]. Такі посадові особи не вправі особисто розкривати зміст протоколів чи інших документів або їх частин, які дають змогу ідентифікувати жертву.

Вчинення статевого злочину часто тягне для жертви ризик зараження вірусом імунодефіциту людини або іншою тяжкою хворобою.

* В Україні забезпечення безпеки потерпілого, в т.ч. нерозголошення даних про нього здійснюється відповідно до Закону «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (детальніше про це див. пункт 2.3.3. даної роботи).

З цього приводу держава гарантує анонімність результатів тесту на ВІЛ або іншу інфекцію (Кодекс США, секція 10607(7); Загальні закони штату Меріленд, секція 11-117) [93] [115]. Також, за загальним правилом, інформація про особу жертви, яка міститься у висновках медичних, психологічних та психіатричних експертиз, історіях хвороби, довідках, результатах тестів на захворювання, є конфіденційною. Перед копіюванням вищезгадані документи мають бути відредаговані; кожна особа, яка ознайомлюється з такими документами, повинна підтримувати їх конфіденційність і не може поширювати інформацію, що міститься в них (секція 960.001(g) 2 Статутів штату Флоріда) [116].

Високий ступінь захисту особистих даних жертви у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканності особи є в деякій мірі вимушеним кроком. За словами вчених-кримінологів П. Маркуса і Т. МакМахон, до 80% зґвалтувань вчиняють законні чоловіки або знайомі жертві особи під час побачень. Тому часто громада у таких справах не схильна підтримувати жертв. Сім'я і друзі можуть відштовхнути жертву, до неї може бути підірвана довіра працевластця. Інші можуть дистанціювати себе від злочину та самої жертви. Як наслідок, жертви зґвалтування схильні не повідомляти поліцію про злочин, оскільки це негативно відіб'ється на їх стосунках з довколишнім світом, у тому числі з правоохоронними органами, медичними працівниками та з громадою в цілому. Тому «зґвалтування все ще залишається злочином з одним із найнижчих рівнів повідомлення в поліцію» [117, с. 64]. Через ці причини, для прикладу, у США захист конфіденційності даних про жертву проголошено державним інтересом. Психологічні наслідки для жертв злочинів всюди однакові, тому можна впевнено сказати, що жертва статевого злочину в Україні також потребує не менш серйозного захисту в аспекті конфіденційності даних про неї.

Другою категорією справ з обмеженим доступом до конфіденційної інформації про жертву є *справи про насильство в сім'ї* («домашнє насильство», англ. Domestic violence).

Насильство в сім'ї є широким поняттям і охоплює випадки побиття дорослих членів сім'ї, розбещення неповнолітніх членів сім'ї, жорстоке поведіння в сім'ї та ін. Наведені дії є кримінально караними і, наприклад, у штаті Флоріда об'єднані в єдиній главі законодавства Флоріди «Шлюб; домашнє насильство» [118].

У справах про насильство в сім'ї можна говорити про вирішальний вплив дієвості розглядуваного права на безпеку жертви, оскільки жертва проживає безпосередньо з особою, яка завдала їй фізичних ушкоджень. Розголошення відомостей про скаргу на насильство проти члена сім'ї та даних про особу, яка подала скаргу, ставить таку жертву під реальний ризик повторного застосування фізичного насильства.

Для уникнення ситуацій, в яких жертва може виявитись беззахисною, в окремих штатах запроваджено програму конфіденційності адреси для жертв насильства в сім'ї. Ці програми передбачають надсилання повісток жертвам на адресу, визначену прокурором; інформація про участь жертви у програмі є суворо конфіденційною (секція 741.403 Статутів Флориди) [116]. В інших штатах жертви насильства в сім'ях вправі вимагати дотримання конфіденційності окремих протоколів у справі (секція 30-3-135 Законодавства штату Алабама) [119].

Ще одна категорія справ, в яких держава сприяє захисту конфіденційності жертви, є справи про злочини проти *неповнолітніх осіб*. У цих справах учасники кримінального процесу зобов'язані зберігати всі документи, які містять ім'я, прізвище жертви та іншу інформацію стосовно дитини, у недоступному для сторонніх осіб місці.

Закон визначив низку способів, якими необхідно здійснювати захист конфіденційності неповнолітньої жертви, таким чином гарантуючи жертві додержання її прав. Однак встановлено винятки із загального правила конфіденційності інформації про неповнолітню жертву. Зокрема, доступ до цієї інформації не може бути заборонено обвинуваченому, захиснику обвинуваченого, опікуну «*ad litem*»^{*} та дорослому супровіднику жертви або іншій особі, якій, на думку суду, необхідно володіти такою інформацією для благополуччя дитини та в її інтересах.

^{*} Опікун «*ad litem*» (з лат. «в суді», «в цілях судочинства») (так само як дорослий супровідник жертви) призначається у випадках, якщо неповнолітня жертва немає батьків чи інших осіб, наділених щодо неї батьківськими правами. Такі особи призначаються на період часу, необхідний для давання неповнолітнім показань в суді.

Процесуальні механізми захисту права на конфіденційність

Певна різноманітність юридичних механізмів захисту права на конфіденційність у США (на відміну від Великобританії) дає можливість для їх порівняння та співставлення, тому в цій главі піде мова про процесуальні механізми захисту права потерпілих на конфіденційність, що закріплено за законодавством США та окремих штатів.

Названі механізми можна поділити на дві основні групи: загальні – застосовують у всіх справах незалежно від виду злочину; спеціальні – стосуються окремих категорій справ.

Загальні юридичні механізми

1. Зобов'язання усіх причетних до справи осіб зберігати конфіденційність протоколів та звітів, інших документів, в яких використовують дані про жертву злочину (Статути штату Флоріда – Глава 960, секція 960.15; Кримінальний кодекс Каліфорнії, ст. 13897.2.; Закони штату Техас – Кримінальний процес, ст. 57.02) [116][80][120].

Щонайменше у двох штатах – Аляска та Флоріда – повноцінному захисту підлягає розміщена конфіденційна інформація про жертву в судових протоколах. Обмеженому використанню підлягає конфіденційна інформація у документах судів Алабами, Аляски, Делаверу, Мічігану, Огайо та Техасу. Для прикладу, в Алясці дослідження судових протоколів може бути дозволено тільки за згодою жертви або якщо її ім'я буде замінено ініціалами; в Мічігані нерозголошення особистої інформації гарантує Закон «Про свободу інформації»; адреса місця проживання може міститися у судових протоколах в Огайо та Делавер тільки якщо її занотовано в стенограмі судового засідання або є місцем вчинення злочину. У деяких штатах функціонує протилежна схема: всі документи є публічними, а для нерозголошення особистих даних жертви необхідно її волевиявлення (клопотання). У Джорджії та Флоріді також деякі протоколи кримінальних справ доступні для громадськості, однак ознайомлення з ними з метою одержання імені, адреси та іншої інформації про жертву з комерційних інтересів є незаконним.

2. Законодавча заборона на показання в суді, у яких є дані про адресу жертви, телефонний номер, місце праці або іншу захищену інформацію.

3. Наділення широкими повноваженнями судів у галузі захисту особистої інформації стосовно жертви. Зокрема, суди вправі виносити накази: про проведення закритого судового засідання; про обмеження доступу до протоколів суду, в яких вказується на особисті дані жертви; про обмеження показів в суді, якщо існує ймовірність оприлюднення конфіденційної інформації.

Окремо варто зупинитися на проблемі закритих судових засідань у спеціальних випадках. Параграф 16А Загальних законів Масачусетсу передбачає право головуючого судді у справі про вчинення статевого злочину, у якій жертва є неповнолітньою, видалити із залу суду громадськість, допускаючи лише тих осіб, які можуть мати прямий інтерес у справі [121]⁶.

Однак свого часу в наукових колах розгорнулася дискусія: чи не порушує таке право суду загальний принцип відкритості (гласності) кримінального процесу? Поштовхом до дискусій стала справа 1981 року між американською «Газетою Глоуб Ко.» та Вищим судом графства Норфолк. Представники Газети оскаржили наказ суду про проведення закритого судового засідання у справі зґвалтування трьох неповнолітніх дівчат. Винесеним наказом пресі було заборонено доступ до слухання справи.

У результаті суд вищої інстанції дав власне тлумачення такого права суду: «Справді, не було необхідності видаляти пресу із залу суду протягом всього кримінального процесу. Положення §16А покликане заохотити неповнолітніх жертв статевих злочинів надавати інформацію ... закон призначений для дотримання їхнього права давати показання, захищаючи їх при цьому від надмірного психологічного травмування під час судового розгляду» [122, с. 596]. Суд вирішив, що закриті судові засідання вимагається тільки під час показів неповнолітніх жертв, а не протягом всього процесу у справі. Видається, що такий обсяг цього права є необхідним і достатнім для захисту конфіденційності жертви статевого злочину під час давання ними показань.

4. Зведення певного типу конфіденційної інформації до «стандартів конфіденційності» (секція 481-е Кодексу США) [105 – цей механізм значно полегшує її використання та не допускає неоднозначного трактування.

⁶ Ст. 20 КПК України також допускає закритий судовий розгляд кримінальної справи щодо потерпілих.

Проведення розслідування і судовий розгляд конкретних категорій справ часто диктує власні механізми захисту права на конфіденційність. Звідси необхідно розглянути наступну групу юридичних механізмів.

Спеціальні юридичні механізми

1. У справах про статеві злочини використовують широкий спектр можливих механізмів: конфіденційність показів у суді, судових протоколів, інших документів у справі, винесення судових наказів та ухвал (досліджувалося серед загальних механізмів). Застосовують і специфічні механізми: видача судом «наказу-корка» (англ. Gag order) і залучення до програм конфіденційності інформації про жертву.

Для захисту таємниці даних жертви статевого злочину суд може наказати учасникам процесу не обговорювати справу з представниками засобів масової інформації або заборонити пресі публічно звітувати про певні аспекти судових слухань. Такі судові накази дістали назву «наказ-корок» [70, с.181].

Ефективним, як засвідчила практика, є залучення жертв до програм конфіденційності інформації, де власне програми (схеми) виступають механізмом впровадження прав у життя. Так, законодавець штату Техас зобов'язав Департамент охорони здоров'я розробити анкету псевдоніму жертви для занесення її імені, прізвища, адреси, телефонного номера і псевдоніма, та поширити її серед усіх правоохоронних органів штату. Під псевдонімом законодавець розуміє певний набір ініціалів або вигадане ім'я, які жертва обирає для позначення її у всіх досьє і протоколах справи, в тому числі звітах правоохоронних органів, прес-релізах та протоколах судових слухань. Після повернення у правоохоронний орган заповненої анкети інформація про справжнє ім'я та прізвище жертви, адресу місця проживання та телефонний номер, подана нею в анкеті, одержує статус конфіденційної. Від моменту одержання заповненої анкети працівники правоохоронного органу повинні використовувати для позначення жертви в усіх офіційних документах у справі лише її псевдонім та усунути справжні дані про жертву з уже наявних документів (Закони штату Техас, розділ «Кримінальний процес», ст. ст. 57.01, 57.02) [111].

2. Зобов'язання зберігати документи в місцях з обмеженим доступом; подавати в суд документи запечатаними.

У справах про злочини проти неповнолітніх осіб передбачено обов'язок всіх працівників державних органів і служб, які працюють над виявленням і розкриттям злочинів, працівників суду, обвинуваченого та інших осіб з доступом до конфіденційної інформації зберігати усі документи, які містять конфіденційну інформацію про дитину, в безпечному місці.

Усю документацію, що розголошує ім'я або інші особисті дані про дитину, подають в суд у запечатаному вигляді. Для реалізації цієї норми передбачено таку процедуру: особа подає в суд два документи – один повний запечатаний документ, а другий – відредагований (змінений) в частині, яка розкриває дані про дитину. Останній документ і доводять до відома громадськості.

3. Механізм наказів суду про захист – найчастіше суди практикують їх винесення у справах, в яких жертвами виступають неповнолітні.

Так, за клопотанням будь-якої особи, суд вправі винести наказ про захист дитини від поширення конфіденційних даних про неї. Закон передбачив таку можливість у випадку, якщо суд переконується у наявності вагомих підстав, що поширення таких даних завдасть значної шкоди дитині.

4. Механізм наказів суду про обмеження та заборону.

За загальним правилом, обвинувачений та його захисник, особа, яка веде розслідування, наділені доступом до конфіденційної інформації про жертву. Проте, якщо таким доступ зачіпає інтереси жертви та порушує конфіденційність інформації про неї, суд наділений правом звузити коло осіб, що мають доступ до конфіденційної інформації. Крім наказів про обмеження доступу до конфіденційної інформації, суди вправі виносити заборони на вчинення певних дій, спрямованих на незаконне оприлюднення конфіденційної інформації.

5. У справах про насильство в сім'ї застосовують механізм залучення жертв до програм конфіденційності адреси місця проживання, суть якої полягає у наданні жертві іншої (замість домашньої) адреси, на яку правоохоронні органи надсилають повістки та виклики в суд (секція 741.403 Статутів штату Флоріда) [116].

З наведеного вбачається, що для захисту конфіденційності жертви законодавці використовують норми як зобов'язання, заборони, так і дозволу. Законодавство можна охарактеризувати високим рівнем деталізації: воно надає додаткові права судам приймати відповід-

ні накази в інтересах жертви; передбачає програми і схеми з конфіденційності; визначає конкретних осіб (начальників відділів управління), на яких законом покладено обов'язок сприяти отриманню конфіденційної інформації про жертву; передбачає низку інших механізмів. Такий підхід дає змогу ефективніше впливати на регулювання правовідносин, що виникають після вчинення злочину, значаються особливою складністю в регулюванні та емоційно-психологічною пруженістю для її учасників.

Правові аспекти конфіденційності потерпілого в Україні

Поряд з науковим аналізом, не менш важливим є і з'ясування ефективності практичного застосування механізмів захисту даних потерпілого в Україні.

Згідно із ст. 30 Закону України «Про інформацію» від 1996 року [123], інформація з обмеженим доступом за своїм правовим режимом поділяється на конфіденційну і таємну. Конфіденційна інформація – це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їхніми рішеннями відповідно до передбачених ними умов. Заборонено доступ до цієї інформації осіб до відомостей про іншу особу, зібраних відповідно до чинного законодавства державними органами, організаціями і посадовцями (ст. 31 згаданого Закону).

В Україні на конституційному рівні закріплено імунітет особи та сімейного життя від зовнішнього втручання, а збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, не дозволено (ст. 34 Конституції України) [124]. Закон України «Про забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства» від 1994 року [125] передбачив ряд можливих заходів забезпечення безпеки учасників процесу, у тому числі потерпілого, передбачив забезпечення конфіденційності відомостей про особу потерпілого та можливість проведення зареєстрованого судового розгляду.

Як видно з аналізу законодавчих положень, застосування заходів безпеки можливе лише у виняткових випадках – за наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу і майну (ст. ст. 15, 16 Закону) [125]. Крім того, специфіка процедури забезпечення безпеки від

до Закону унеможливорює застосування заходів, які були б спрямовані на забезпечення виключно конфіденційності відомостей про особу потерпілого без застосування інших заходів безпеки життя, здоров'я, житла і майна. Таким чином, певні категорії справ, для прикладу, у справах про статеві злочини, де потерпіла особа може потребувати захисту від психічного травмування, Закон правовим регулюванням оминає.

Очевидно, ці положення не враховують вимог практики, оскільки жертви різних злочинів потребують різного типу захисту. В одному випадку це захист життя чи здоров'я особи, наприклад, жертва-чоловік, на життя якого кіллер вчинив замах, в іншому – захист від психічних травм та емоційних переживань, наприклад, жертва-жінка, яку зґвалтували.

Насамкінець, захист конфіденційності відомостей про особу може діяти і превентивно, відводячи загрозу життю, майну чи житлу особи, коли відомості про неї захищалися б впродовж провадження у кримінальній справі.

Тож задля покращення ситуації щодо конфіденційності даних про потерпілого у вітчизняному кримінальному судочинстві можна запропонувати такі рекомендації.

По-перше, важливо винести на законодавчий рівень і закріпити право жертви злочину на таємницю її особистих даних: імені, прізвища, адреси місця проживання, місця праці, складу сім'ї. Це повинно бути одне з її прав протягом всього кримінального процесу. Конфіденційність цих даних регулюватиме суд, виходячи з конкретних обставин справи та на вимогу потерпілої особи, а на досудовому слідстві – прокурор.

По-друге, доцільно уповноважити українські суди – на стадії судового розгляду, та прокурора – на досудовому слідстві, приймати рішення щодо захисту конфіденційної інформації про потерпілих від злочину осіб. Зокрема, щодо вибору і присвоєння псевдоніму потерпілої особи замість правдивих даних та подальшого його використання впродовж всього провадження у всіх процесуальних документах і рішеннях по справі, якщо від потерпілої особи або її представника надійшла відповідна заява (клопотання).

По-третє, необхідно розширити підстави винесення судом рішень про закритий судовий розгляд з метою захисту конфіденційних даних про потерпілу особу і уповноважити суди на винесення рішення про обмеження або заборону доступу до конфіденційних даних про потерпілу особу в певних категоріях справ.

Глава 3. Інститут державної компенсації завданої злочином шкоди

У правовій доктрині і практиці судів США та Великобританії прийнято вважати, що базовою юридичною можливістю жертви, яка найбільш повно забезпечує поновлення порушених злочином прав, є право на компенсацію. Але компенсація шкоди кримінальним або цивільним судом за рахунок винної особи не завжди забезпечує жертві захист її інтересів, оскільки злочинець може бути неплатоспроможним, неосудним, або уникати правосуддя. У середині 60-х років минулого століття у Великобританії та США було започатковано схему державної компенсації заподіяної злочином шкоди, що стало підґрунтям створення нового інституту в праві: інституту компенсації шкоди жертвам злочинів за рахунок держави (далі – державна компенсація).

Державна компенсація завжди була прерогативою соціально-орієнтованих держав. Тоталітарні держави не проводили таких виплат. Не існувало їх і в колишньому СРСР. Тому цінним для українського законодавця та юриспруденції може бути досвід врегулювання цього питання у Великобританії і США.

Система державної компенсації у Великобританії та США. Історія впровадження та зміст державної компенсації

Розглянемо на прикладі Великобританії яким чином влаштована державна програма компенсації. Певні загальні риси продемонструємо з програм компенсації, що функціонують у США.

«Схему компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочином» (Criminal Injuries Compensation Scheme) (далі – Схема) у Великобританії, за якою держава заклала унікальні фінансові підвалини компенсації на користь жертв злочинів проти особи, було вперше засновано у 1964 році письмовою парламентською відозвою. У такій законодавчо незакріпленій і для нас незвичній формі вона проіснувала 30 років. Управління нею здійснювала Рада з компенсації, яка проводила оцінку тілесних ушкоджень та приймала рішення про виплату компенсацій.

У 1994 році уряд подав на розгляд парламенту проект, яким пропонував замінити тодішню схему компенсації, за якою оцінка заподіяної шкоди здійснювалась на основі судових прецедентів, іншою схемою, яка б базувалася на тарифі оцінки 186 видів тілесних ушкоджень (на сьогодні – 310 видів). Останні оцінювалися у грошовому еквіваленті від 1 000 до 250 000 фунтів стерлінгів (на сьогодні – до 500 тисяч). Таким чином, Схема компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочином, вперше знайшла своє законодавче закріплення у 1994 році, коли було прийнято Закон «Про компенсацію тілесних ушкоджень, завданих злочином».

При розробленні та впровадженні у 1994 році «оновленої» британської Схеми компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочином, з державних фондів уряд запропонував, поряд з іншими, принципову зміну: в основу оцінки завданої злочином тяжкості тілесних ушкоджень покласти тариф (тобто фіксовану шкалу сум відшкодування). Для цього були вагомі об'єктивні причини. Насамперед, кількість заяв, що надходили в Раду з компенсації зростала надзвичайно стрімко, в середньому на 20% щорічно. Збільшувалося число заяв,

які підлягали задоволенню, а, отже, так само стрімко зростали державні виплати. Це збіглося в часі із зростаючою стурбованістю уряду про брак контролю за фінансовою діяльністю Ради з компенсації. Однак основним фактором, який викликав необхідність змінювати підходи до оцінки тілесних ушкоджень, завданих злочинном, стало збільшення виплат за Схемою компенсації тілесних ушкоджень.

Основною причиною, що сприяла суттєвим часовим затримкам розгляду заяв про компенсацію, було те, що в основі компенсації лежали розміри шкоди, встановлені загальним, прецедентним правом (англ. Common law). Наприклад, визначаючи розмір компенсації за сліпоту, параліч або іншу неповносправність, отриману внаслідок вчинення злочину, бралися до уваги також індивідуальні особливості жертв злочинів (вік, стать), втрачений заробіток, витрати на догляд і т. ін. Так, цей недолік набував рис трирівневого: обчислення шкоди за правилами загального права спричиняло суттєві затримки розгляду заяв; підстави прийняття рішень були нечіткі; існували суттєві розходження в сумах компенсації за однакові тілесні ушкодження різним категоріям жертв злочинів.

На противагу цьому, за допомогою «тарифікованої» Схеми тілесні ушкодження вдалося згрупувати за тяжкістю і передбачити єдину фіксовану суму за кожен із видів тілесних ушкоджень. Це дозволяло швидше і чіткіше вирішувати питання оцінки фізичної шкоди та визначати розмір компенсації, а також гарантувало, що найбільш вагомимі компенсації отримають жертви з найтяжчими тілесними ушкодженнями. Незалежно від зростання розмірів шкоди, що признавалися загальними судами Англії, тариф оцінки шкоди залишався незмінним. Крім того, тарифікована Схема була більш прозорою і зрозумілою як для уряду, так і для громадян держави. Вочевидь, запровадження тарифікованої системи оцінки заподіяної жертві фізичної шкоди забезпечило найбільш розумний баланс між потребами жертв та захистом інтересів платників податків.

У США започаткування державної компенсації шкоди жертвам злочинів також здійснювалося за ініціативою держави.

Перша програма державної компенсації виникла у штаті Каліфорнія у 1965 році; до 1970 року ще п'ять штатів започаткували відповідні програми. Програми державної компенсації у штатах розроблялися відповідно до «Американського плану». В 1977 році було

створено Національну асоціацію Рад із компенсації жертвам злочинів, яка об'єднала 22 чинних на той час програми з метою сприяння поширенню їх на всю територію держави [126]. На сьогодні в усіх штатах функціонують відповідні програми державної компенсації, які є частиною національного законодавства. Фінансовими джерелами таких програм є спеціально створені Фонди, які отримують фінансування з бюджету країни, а також за рахунок конфіскованих коштів та коштів, отриманих від штрафів за злочини та адміністративні правопорушення.

Немало наукових досліджень у Великобританії і США ставили собі за мету дати наукові обґрунтування необхідності створення і функціонування системи державної компенсації жертвам злочинів. Декілька найновіших праць пов'язують таку необхідність з цінностями, що мають безпосереднє відношення до системи кримінального судочинства та карної системи [127, с. 482]. Інтереси жертви завжди підпорядковувалися більш потужним і впливовим цілям системи кримінального судочинства. Але завдяки активності інститутів громадянського суспільства, зокрема Підтримки жертв*, підхід до інтересів жертви був суттєво переосмислений. Опитування підтвердили, що жертви, які не довіряють органам, що ведуть кримінальне судочинство, не схильні вступати з ними у співпрацю – надавати інформацію, необхідну для здійснення розслідування у справі [128]. Відповідно, впроваджена в дію Схема дозволила суттєво покращити контакт жертви зі системою кримінального судочинства [69, с.153]. На рівні законодавства проголошено публічний інтерес держави у наданні допомоги жертвам злочинів в отриманні компенсації за завдану злочинними діяннями шкоду, як це є у деяких юрисдикціях США (секція 13950(а) Урядового кодексу Каліфорнії) [129].

Крім згаданих, в літературі висувають й інші аргументи на користь державної компенсації заподіяної злочином шкоди. Переконливими видаються і обґрунтування, в основі яких лежать цінності соціальної держави. Так, Д. Мірс (D. Miers) вважає: «Якщо держава

* «Підтримка жертв» – громадська організація, заснована у Великобританії; основними напрямками її діяльності є надання жертвам злочинів емоційної підтримки та психологічних консультацій, практичних порад, а також забезпечення інформацією щодо їх ролі і правового статусу у кримінальному судочинстві (детальніше див. Главу 1 цієї роботи).

готова розподіляти кошти, що надходять за рахунок загальних податків, щоб полегшити фінансові труднощі у зв'язку з хронічним безробіттям, фізичною та психологічною недієздатністю чи недугою, то вона повинна втрутитися і в тому випадку, коли такі наслідки сталися через злочинне насильство» [55, с. 7]. Цікавою є думка про «економічну доцільність розподілу втрат, спричинених злочином, на всіх, а не лише на конкретних осіб, які їх зазнали» [130, с. 416]. В основі цієї аргументації лежить аналогія з питанням компенсації у справах про ДТП, що трапилися без будь-якої вини, у США та Великобританії.

У США компенсації підлягає *фінансова шкода*, а саме, витрати, які понесла жертва внаслідок вчинення проти неї злочину. Згідно федерального законодавства програми компенсації повинні забезпечувати відшкодування:

- 1) витрат на медичне обслуговування внаслідок заподіяння злочином фізичної шкоди, включаючи витрати на психологічну консультацію та підтримку,
- 2) втрат заробітної плати у зв'язку з заподіянням злочином фізичної шкоди,
- 3) витрат на поховання внаслідок заподіяння жертві смерті [105].

З огляду на те, що проведення відшкодування інших фінансових витрат Федеральним законодавцем не встановлено, парламенти штатів довільно тлумачать поняття фінансових втрат і покривають програмами компенсації значно ширший перелік витрат, розширюючи таким чином зміст права на компенсацію. Для прикладу, глава 258С «Компенсація жертвам насильницьких злочинів» Загальних законів Масачусетсу передбачає компенсацію:

- 1) витрат на лікування, яке було прямим результатом нанесення тілесних ушкоджень;
- 2) витрат, понесених у зв'язку з отриманням жертвою терапевтичних, протезуючих, інших необхідних медичних послуг;
- 3) витрат на консультації психолога;
- 4) втрати заробітку у зв'язку з втратою працездатності як результату вчинення злочину [121].

Якщо єдиним заняттям жертви було ведення домашнього господарства – передбачено компенсацію розумних витрат на підтримання необхідного рівня послуг у цій сфері. Якщо внаслідок вчинення

злочину жертва загинула – забезпечується відшкодування витрат на поховання жертви та втрати допомоги, яку надавала жертва як годувальник.

Законодавець Каліфорнії більш щедро компенсує жертві понесені витрати. Зокрема, на додаток до згаданого, закон передбачає можливість компенсації:

1) витрат на інсталяцію обладнання або покращення безпеки житла, що включає збільшення безпеки дому за рахунок встановлення охоронних пристроїв, заміну або збільшення кількості замків;

2) витрат на ремонт або переобладнання житла або транспортно-го засобу, або обох, щоб пристосувати їх для використання жертвою, якщо такі витрати необхідні з медичної точки зору у зв'язку з тимчасовою неповносправністю жертви в результаті вчинення проти неї злочину;

3) витрат на переселення жертви, якщо такі витрати є виправданими з точки зору особистої безпеки жертви [130].

Якщо жертва загинула в результаті вчинення злочину, Фонд може компенсувати витрати особі, яка добровільно оплачувала або взяла обов'язок оплатити медичні послуги; розумні витрати по очищенню місця злочину (якщо злочин вчинено в житлі жертви). Верхню межу відшкодування встановлено в розмірі 70 тисяч доларів США. Згрупувати найважливіші питання державної компенсації у США можна за такою схемою [131].

**Компенсація за рахунок держави шкоди, завданої злочином
(приклад - штат Західна Вірджинія, США)**

Особи, уповноважені на отримання компенсації:	безпосередня жертва, інший з подружжя, діти, батьки, брат/сестра	
Злочини, що дають підставу на отримання компенсації:	<ul style="list-style-type: none"> - напад і побиття; - фізичне насильство щодо неповнолітніх; - вбивство; - насильство в сім'ї; - насильство щодо іншого з подружжя; - статеві злочини, в тому числі зґвалтування; 	<ul style="list-style-type: none"> - статеві злочини проти неповнолітніх; - грабіж; - злочин, вчинений за допомогою ТЗ; - керування ТЗ у стані алкогольного/ наркотичного сп'яніння.
Максимальна сума компенсації:	50 тис. амер. дол.	
Термін для подання заяви про вчинений злочин:	3 доби	
Термін для подання заяви про компенсацію:	2 роки з дня настання події	
Термін розгляду заяви про компенсацію:	4 тижні	
Строк для оскарження рішення щодо надання компенсації:	2 доби	
Спосіб виплати компенсації:	одноразова виплата	

Продовження таблиці 2

Витрати, що підлягають компенсації:	витрати на лікування:	до 35 тис. амер. дол.
	витрати на психолога:	до 1 тис. амер. дол.
	витрати заробітної плати:	до 1 тис. амер. дол.
	витрати на реабілітацію:	до 1 тис. амер. дол.
	витрати на поховання:	до 1 тис. амер. дол.
	витрати на юридичну допомогу:	до 1 тис. амер. дол.
	витрати на відновлення майна:	до 1 тис. амер. дол.
	біль і страждання:	до 15 тис. амер. дол.
	майнові витрати:	не відшкодовуються
Обставини, які можуть спричинити зменшення розміру відшкодування:	поведінка, що сприяла вчиненню злочину	

Зрозуміло, що рівень захищеності жертви злочину у кожному штаті є різним і визначається не в останню чергу його фінансово-економічним станом. Визначальним же у підході до питання захисту жертв є фактор усвідомлення населенням необхідності нести тягар «горя» жертви на плечах всієї спільноти штату. Розуміння тяжкості ситуації, в якій опиняється жертва після вчинення злочину, втілено, як раніше згадувалося, у вигляді декларації законодавця про наявність публічного інтересу сприяти жертвам в отриманні компенсації [130]. Таким чином, в цьому випадку відсутній конфлікт державного і приватного інтересів, навпаки, має місце вдале поєднання обох інтересів та підтримка приватного інтересу більш впливовим – державним

(публічним). Принцип гармонійного поєднання державного і приватного інтересів у цілях захисту приватного пронизує обидві – британську та американську – правові системи.

Але попри очевидні переваги у великому розмаїтті компенсованих державою витрат жертви, в цьому вбачаємо і деяку небезпеку. Так, у кожному окремому випадку заподіяння шкоди витрати на лікування чи консультації психолога можуть бути відчутно відмінними залежно від клініки, яка надає послуги: послуги у приватній клініці будуть у декілька разів дорожчими від ідентичних послуг у клініці державного страхування. Подібно й з іншими витратами – витрати на однакові послуги, купівлю речей (замків, встановлення охоронних систем) можуть суттєво відрізнятись. Таким чином, існує загроза переплачування компенсацій, що по суті означатиме несправедливий розподіл бюджетних ресурсів. Цей ефект підсилюватиметься відсутністю тарифів, за якими б здійснювалася оцінка тих чи інших фінансових втрат, що їх понесла жертва злочину.

У британській та американській системах державної компенсації існують певні відмінності.

Одна з них стосується типу шкоди, за який жертва вправі отримати компенсацію. Уряд Великобританії здійснює компенсацію за отримані тілесні uszkodження, одержані внаслідок злочинного посягання. Визначення розміру компенсації можливе лише в рамках, встановлених тарифом. У США компенсації підлягають витрати, які понесла жертва внаслідок вчинення проти неї злочину – тобто, фінансова шкода. Тарифу оцінки шкоди в такому випадку не існує, її обчислюють на основі поданих до Уповноваженого органу документальних підтверджень про витрати жертви.

У Великобританії функціонує єдиний позавідомчий державний орган відповідно до спеціально прийнятого закону, який вирішує питання призначення компенсації та її ж і здійснює – Установа з компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочином, або Рада з компенсації. Забезпечення виконання покладених на неї функцій здійснює посадова особа, відповідальна за розгляд заяв (т.зв. «оцінник збитків»), арбітр та менеджер Схеми, де арбітр переглядає прийняті «оцінником збитків» рішення в порядку апеляції, а менеджер Схеми відповідає за управління Установою та втілення положень Схеми у життя [132]. У США кошти для виплати фінансової компенсації акумулюються у спеціально створених фондах, а питання про виплату компенсації вирішують місцеві органи влади; субсидіарно виплата може проводитися з федеральних

фондів. Очевидно, наявність кількох фондів, з яких можливо провести компенсацію, гарантує її виплату в усіх випадках понесення жертвою чи то дрібних, чи то тяжких витрат.

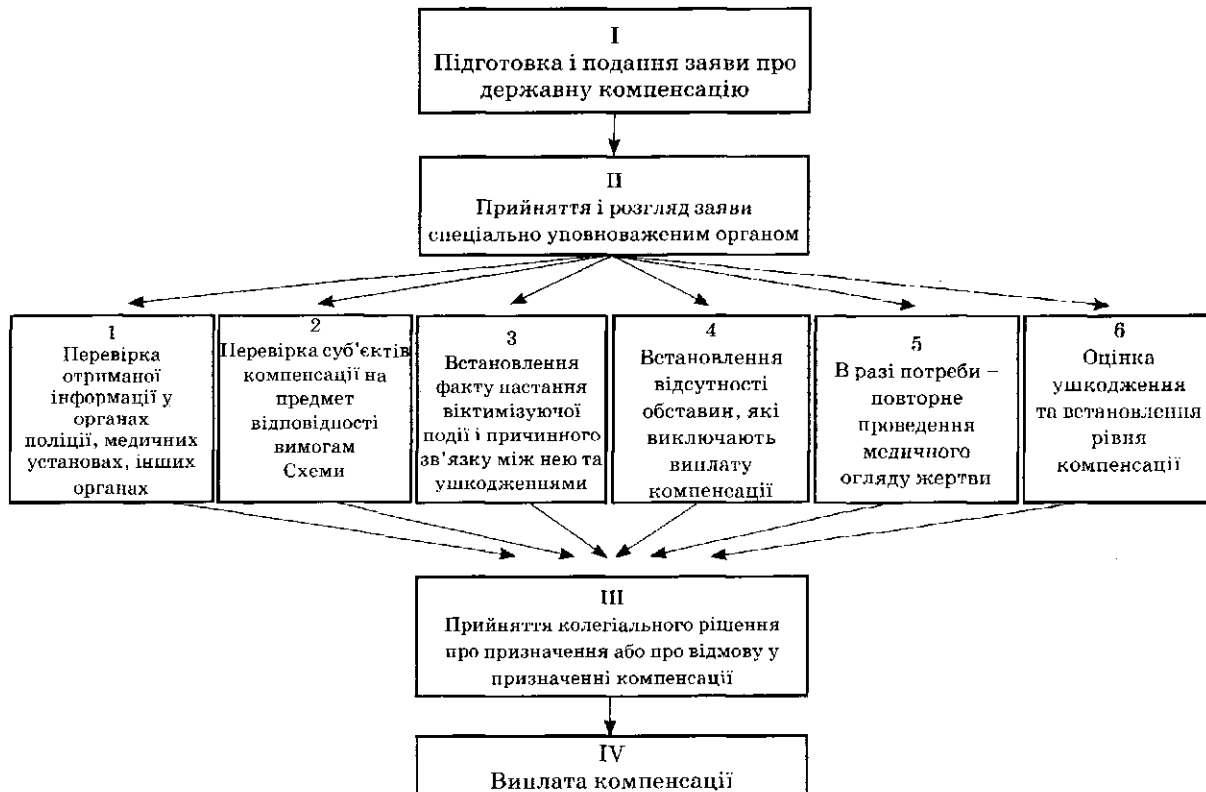
Водночас, слід зазначити, що як у Великобританії, так і в США, від початку заснування інституту державної компенсації жертвам злочину обов'язки здійснення оцінки тілесних ушкоджень та призначення компенсації не покладалася на суди, оскільки прогнозування кількості бажаючих звернутися з заявою про державну компенсацію виявилось надзвичайно велике їх число. Підсумувавши цифри, отримаємо таку картину: у 1964 р. для отримання державної компенсації до Уповноваженого по проведенню компенсації органу було подано 2 452 заяви, у 1993 році – вже 73 473, що демонструє майже 30 разове зростання [55, с. 16]. Звичайно, розгляд такої кількості заяв для суду було б невиправданим тягарем. Необхідно підкреслити також, що основною функцією суду у кримінальному судочинстві є здійснення правосуддя, і суди не повинні «відволікатися» на реалізацію другорядних завдань.

Отже, *змістом* державної компенсації є відшкодування фінансових витрат та втрат майнового характеру або фізичної шкоди, яких зазнала жертва внаслідок вчинення проти неї насильницького злочину, і є гарантованим правом кожної жертви злочину. Гарантування отримання компенсації підсилено мінімумом компенсованих витрат, що передбачено законодавством.

Процедура подання заяви про компенсацію; підстави та умови призначення компенсації

Для отримання державної компенсації заподіяної злочином шкоди жертва повинна звернутися з відповідною заявою до органу, уповноваженого вирішувати питання надання компенсації – Ради з компенсації тілесних ушкоджень, завданих злочином (далі – Уповноважений орган). Зазначимо, що суттєвою процедурною відмінністю між даним механізмом і механізмом судових наказів про відшкодування, який розглядався вище, є необхідність подання відповідної заяви з боку жертви або її представника. Для винесення судових наказів про відшкодування волевиявлення жертви не потрібно.

Процедура проведення державної компенсації жертвам злочинів (у справах про кримінальні тілесні ушкодження)

Прохання про компенсацію подають до Уповноваженого органу у формі письмової заяви, зразок якої затверджується цим органом (див. Таблиця 3). Існує два типи заяв. Одна – заява про відшкодування тілесних ушкоджень або «особистих тілесних ушкоджень» (англ. *Personal injury*), яку подають безпосередньо жертви злочину. Іншу заяву про компенсацію у випадках смертельних тілесних ушкоджень або «фатальних тілесних ушкоджень» (англ. *Fatal injury*) мають право подати т. зв. жертви другої черги: близькі родичі загиблої жертви.

Зазвичай, формуляри заяв вимагають подання деталей інциденту та тілесних ушкоджень, що стали його наслідком. Серед них: деталі вчинення злочину; чи було про нього заявлено в поліцію та яким чином; тяжкість тілесних ушкоджень та отримання медичної допомоги; втрата заробітку та інші витрати; інформація про раніше подані заяви.

Заявник також підписує частину заяви, чим уповноважує орган, який проводить компенсацію, на отримання інформації від поліції, медичних установ, роботодавця, центральних та місцевих органів влади чи будь-яких інших осіб або організацій, які можуть володіти необхідною інформацією.

На початковій стадії першочерговістю у розгляді користуються заяви, подані у зв'язку із заподіянням тілесних ушкоджень, внаслідок яких сталася смерть потерпілого, та тілесних ушкоджень, завданих дітям. На цій стадії подана інформація проходить підтвердження достовірності в органах поліції, медичних установах, інших органах або установах (див. Таблицю 3). Зокрема, Уповноважений орган просить поліцію підтвердити, що заявник повідомив її про тілесне ушкодження; чи, на їхню думку, таке ушкодження було отримано у зв'язку з вчиненням насильницького злочину; надати інформацію про остаточне рішення у кримінальній справі. Якщо розглядається заява про компенсацію фінансових витрат, спричинених злочином, то жертва додає необхідні документальні підтвердження понесених витрат. У всіх випадках Уповноважений орган звіряє інформацію з відповідними установами, які надавали жертві медичну, психологічну чи іншу допомогу або послуги. Якщо між інформацією у заяві та відповіддю поліції, медичної установи є розбіжності, посадова особа, яка розглядає заяву, вправі призначити огляд жертви кваліфікованим медичним працівником або витребувати з відповідної установи, в якій жертва проходила лікування, детальну виписку з історії хво-

роби [133]. У разі подання недостовірної інформації, Уповноважений орган просить поліцію розслідувати такі заяви і в необхідних випадках порушити кримінальну справу.

Можливість отримання компенсації залежить від наявності підстав для призначення компенсації. Для позначення цього поняття Схема оперує терміном «віктимізуючі події», або «події, що стали наслідком отримання тілесних ушкоджень».

Отже, для того, щоб жертва могла претендувати на отримання державної компенсації (див. Таблицю 3), тілесні ушкодження повинні бути спричинені:

- 1) насильницьким злочином;
- 2) злочином, вчиненим на залізниці;
- 3) затриманням або спробою затримати підозрюваного або злочинця, попередженням злочину або допомогою працівнику поліції (констеблю), який брав участь у такій діяльності (§ 8(с) Схеми) [133].

Тільки жертви, які отримали тілесні ушкодження внаслідок вказаних подій [55, с. 76] вправі претендувати на отримання компенсації. Схемою не охоплено злочини внаслідок ДТП або випадки отримання тілесних ушкоджень внаслідок здійснення правоохоронної діяльності.

Для одержання компенсації необхідне дотримання кількох умов. Першою умовою призначення компенсації є т. зв. *юрисдикційна* – подія, що трапилася з жертвою і спричинила нанесення тілесних ушкоджень, має відбутися на території Великобританії, в тому числі на повітряних чи водних суднах цієї країни.

У переважній більшості випадків для виплати компенсації закон вимагає дотримання наступної умови: вчинення *насильницького* злочину. Сюди також, у розумінні Схеми, включено статеві злочини. Оскільки законодавець не дав дефініції насильницького злочину, то для вирішення питання про призначення компенсації Уповноважений орган дав власне тлумачення поняття насильницького злочину як кваліфікуючої умови призначення компенсації, яке також було підтримано рішеннями судів у спірних справах*. Замах на вчинення насильницького злочину також кваліфікують для цілей виплати

* Насильницький злочин – це «той, в дефініції якого міститься або факт застосування прямої сили стосовно жертви, або щонайменше акт ворожості, спрямований на жертву або клас жертв» [55, с. 81].

компенсації як насильницький злочин. Визначення насильницького злочину, запропоноване Уповноваженим органом, стало базовим для кваліфікації тої чи іншої події як насильницького злочину у прецедентному праві.

Наступною умовою отримання державної компенсації за тілесне ушкодження, отримане внаслідок злочинного діяння, є доведення умислу заподіявача шкоди на спричинення смерті або тілесного ушкодження, чи його необережності у формі недбалості щодо заподіяння тілесного ушкодження – тобто, встановлення *вини*.

Невід’ємним елементом складу злочину є діяння, що в українській науці кримінального права прийнято вважати об’єктивною стороною вчинення злочину. У типових випадках діяння включати-ме дію, а не бездіяльність, однак створення небезпечної обстановки, яка спричиняє заподіяння тілесних ушкоджень, та невчасну її нейтралізацію злочинцем включено до елементу «діяння». Наприклад, жертва, на яку здійснив напад пес, вправі претендувати на отримання компенсації, якщо «власник пса умисно нацькував його на жертву або якщо напад став наслідком неможливості власником контролювати тварину, яка завідомо є небезпечною» (§ 7.20 Схеми). Тариф Схеми передбачає можливість компенсації шкоди, завданої злочинами проти статевої недоторканності, усі вбивства та злочини проти особи.

Державна компенсація за психічну травму можлива в обмежених випадках. Однак у справах про злочини, в яких жертвами виступають особи, що працюють за трудовим наймом на залізниці, обмеження зняті. Компенсацію виплачують суб’єктам, які стали свідками або були присутні при наїзді на жертву, що отримала тілесні ушкодження або загинула внаслідок злочину на залізниці. Зокрема, компенсація можлива, якщо буде встановлено, що машиніст отримав психічну травму внаслідок наїзду на тіло особи, яка вчинила самогубство на залізничній колії або вчинила невдалу спробу зупинити поїзд, щоб перешкодити здійсненню наїзду на іншу особу – скажімо, могла знаходитись в автомобілі, або необережно прогулювалась чи гралась на залізничній колії.

Схемою також передбачено захист осіб, які сприяють органам кримінальної юстиції у затриманні злочинців. Кваліфікуючим тілесним ушкодженням, тобто яке даватиме право на отримання компенсації, вважається таке, яке отримано внаслідок затримання або спро-

би затримання підозрюваного, відвернення або спроби відвернення злочину, або надання допомоги працівнику правоохоронного органу у здійсненні такої діяльності.

Схемою до тілесних ушкоджень віднесено, крім тілесних ушкоджень та ушкоджень з летальним наслідком, *моральні (психічні) травми* – медично встановлені психічні або неврологічні захворювання, та *хвороби* – медично встановлені захворювання або стани. Схема не ставить за мету надавати право компенсації за психічні страждання, а лише за «шок, який викликає неповносправність людини або блокування певних її функцій», тобто за наслідки психічних ушкоджень, які відображаються в обмеженнях функціональності організму людини (розділ «Нервовий шок» Тарифу тілесних ушкоджень, Схема) [133].

Однією з умов одержання права на компенсацію є необхідність доведення:

1) *факту* вчинення протиправного діяння, внаслідок якого було заподіяно тілесні ушкодження;

2) *причинного зв'язку* між діянням та шкодою (див. Таблицю 3).

Хоча засудження винної особи не є необхідною умовою, все ж від 40 до 50% усіх справ про компенсацію, що надходять до Уповноваженого органу, ґрунтуються на рішенні суду про засудження підсудного. Обвинувальний вирок суду, виходячи з практики Уповноваженого органу, є, по суті, беззаперечним доказом факту вчинення протиправного діяння, й у цій частині заява про компенсацію доведенню не підлягає. Суттєвою вимогою є необхідність на основі наявних доказів і балансу ймовірностей «показати, що поведінка злочинця складає насильницький злочин» (§ 19 Схеми) [126]. Формальним же доказом існування злочину слугує заява, яку подала жертва поліції про обставини вчинення злочину і заподіяння фізичної шкоди.

Все ж, засудження за вчинення насильницького злочину фігурує не у всіх, а у близько половині всіх заяв, поданих до Уповноваженого органу. У решті випадках засудження не відбувалося, як правило, через невстановлення особи нападника або неперед'явлення обвинувачення. Якщо не доведено факту засудження/ обвинувачення, питання, яке стоїть перед Уповноваженим органом, звучатиме таким чином: чи із заявлених у поліцію та перевірених нею фактів можна логічно зробити висновок про наявність зовнішніх елементів злочину (об'єктивну сторону) та елементів вини (суб'єктивну сторону)

насильницького злочину? У цих випадках посадова особа, яка розглядає заяву, оперуючи доказами, повинна переконатися, що тілесні ушкодження заподіяні саме насильницьким злочином, а не:

- 1) у результаті нещасного випадку (§ 17.4 Схеми) [134];
- 2) власними діями жертви (внаслідок падіння або будучи в нетверезому стані) (§ 17.3 Схеми) [135].

Доведення вчинення злочинцем саме насильницького злочину, в результаті якого жертва отримала тілесні ушкодження, має істотне значення, оскільки Схема не покликана гарантувати компенсацію тілесних ушкоджень, отриманих внаслідок кримінального посягання на власність особи.

Виправдання (наприклад, внаслідок наявності у підсудного алібі) не виключає можливість компенсації, зокрема, у випадках, коли рішенням суду встановлено подію злочину, але не доведено участі в ньому підсудного [55, с. 124]. Тільки недоведення в суді або Уповноваженому органу події злочину з необхідними його елементами і, як результат, виправдання підсудного, може служити підставою для висновку про те, що тілесних ушкоджень злочинцем завдано не було, та прийняття рішення про відмову у виплаті компенсації.

Наступною умовою, яка підлягає доведенню, є *причинний зв'язок* між злочинною подією та заподіяним тілесним ушкодженням. Причинний зв'язок означає «пряме відношення в цілому або в частині до діяння, яке існувало в дійсності або яке існувало в уяві жертви, навіть якщо внаслідок помилкового уявлення жертви про загрозу безпосередньою причиною завданої шкоди була дія третьої сторони або самої ушкодженої особи», – зазначив Лорд-суддя Мейо у справі Інс [136]. Тобто, важливо встановити, що т. зв. віктимізуєча подія була *суттєвою* та *прямою* причиною заподіяння тілесних ушкоджень, однак не обов'язково повинна бути єдиною. «Суттєве» означає такий зв'язок між конкретною причиною та тілесним ушкодженням, який на тверезий розсуд розумної людини «буде справедливо вважатися причинним» [136, с. 95–97].

Насамкінець, важливо наголосити на спеціальному принципі державної компенсації, за яким жертва злочину має право на компенсацію незалежно від того, чи суб'єкт заподіяння шкоди підлягає кримінальній відповідальності, наприклад, з міркувань недосягнення віку кримінальної відповідальності, неосудності, дипломатичного імунітету тощо. За наявності достатніх доказів Уповноважений орган

для цілей державної компенсації розглядатиме поведінку цих осіб як кримінальне діяння, тобто таке, що створює підставу для компенсації. Це положення Схеми є однією з важливих гарантій, спрямованою на забезпечення реальності відшкодування жертві заподіяної злочином шкоди.

Суб'єкти отримання компенсації та обставини, які виключають виплату компенсації або ведуть до її зменшення

Суб'єктами, що вправі претендувати на отримання компенсації (далі – суб'єкти отримання компенсації), є, за визначенням Схеми, фізичні особи. Юридичні особи можуть претендувати на отримання державної компенсації лише за похоронні витрати. Закон проводить розмежування суб'єктів компенсації на дві групи:

- 1) особи, які отримали тілесні ушкодження;
- 2) близькі родичі жертв, що отримали смертельні тілесні ушкодження.

Суб'єктами компенсації першої групи можуть бути як дорослі, так і діти. У першому випадку заяву про компенсацію до Уповноваженого органу може подати як доросла жертва, яка безпосередньо потерпіла від вчинення злочину, так і уповноважений представник, що діє від її імені. У випадку нанесення тілесних ушкоджень дітям, за загальним правилом, заяву про компенсацію готує і вносить дорослий, який наділений батьківськими правами щодо дитини (батько, мати, інший законний представник). Якщо дитина не має батьків або законних представників, адвокат за призначенням (офіційний солісітер) подає заяву до канцлерського відділу Високого суду про призначення куратора майна дитини, якого наділяють необхідними повноваженнями для подання заяви про компенсацію.

Окремо варто зупинитись на випадках надходження заяв в інтересах суб'єктів – дітей, які постраждали від одного з батьків або їх обох. У цих випадках заяву про компенсацію вправі подати місцеві органи влади, які роблять це від імені неповнолітньої особи. Суттєво, що кількість поданих заяв про зловживання в сім'ї істотно зросла протягом 1990-го та подальших років, коли місцеві органи були зна-

чно краще інформовані про програму державної компенсації. Так, з 90-го по 95-й рік минулого століття у Великобританії кількість заяв про компенсацію у зв'язку з жорстоким поводженням з дитиною, в тому числі вчинення проти дітей статевих злочинів, зросла більш як у 5 разів. Станом на 1995 рік справи цієї категорії становили 9% усіх справ, що перебували в провадженні Уповноваженого органу [137]. Очевидно, ці цифри вказують на високий рівень раніше прихованого насильства в сім'ях, який став видимим завдяки функціонуванню Схеми та повноцінному інформуванню про неї.

Заяви про жорстоке поводження в сім'ях також можуть подавати безпосередні жертви – діти. Враховуючи стан, в якому можуть знаходитися діти після вчинення проти них злочину, Уповноважений орган завжди приймав їх заяви до розгляду. Більше того, останній традиційно приймає до розгляду заяви від дорослих осіб, які зазнали тілесних ушкоджень будучи дітьми, мотивуючи це необхідним «розумним часом для досягнення особою зрілості» (§ 14.4 Схеми). Так, є приклади розгляду заяв 19-річної особи у зв'язку з жорстоким поводженням з нею у віці 8–16 років, 18-річної жертви – у віці 7–11 років (§ 16.5 Схеми) [125]. Таким чином, коли інтереси жертв вимагають захисту, програма державної компенсації дозволяє більш широко тлумачити вказані у Законі положення. Уповноважений орган також розширювально тлумачить положення про спливи строків давності подання заяв і нерідко пролонгує дворічний термін подання заяви.

Розгляд справ, у яких жертвами є неповнолітні, вимагає особливої турботи про інтереси дитини. Деякі винятки з правил розгляду справ про державну компенсацію неповнолітнім були вироблені і практикою. Так, Уповноважений орган, зазвичай, намагається мінімізувати будь-які подальші психологічний дискомфорт і травмування психіки дитини шляхом уникнення давання показань нею про вчинення проти неї статевих злочинів, якщо у справі є достатні докази. Крім того, часто у цій категорії справ до уваги беруться звіти шкільних психологів, які в сукупності зі звітами про медичне обстеження та доказами, отриманими поліцією, можуть допускатися як докази у справі. Остаточна виплата компенсації не може йти всупереч інтересам дитини: якщо є загроза використання коштів особою, яка вчинила злочин (зокрема, у справах про жорстоке поводження в сім'ї), Уповноважений орган вправі анулювати компенсацію.

Суб'єктами отримання компенсації другої групи – смертельні тілесні ушкодження – є утриманець або близький родич загиблого внаслідок одержаних тілесних ушкоджень, який у момент смерті жертви був: 1) чоловіком або дружиною у зареєстрованому шлюбі із жертвою та проживав з нею спільно до моменту вчинення злочину; 2) особою, з якою спільно проживала жертва, яка хоч і не перебувала у зареєстрованому шлюбі; 3) іншим з подружжя жертви – чоловіком або дружиною, який не проживав із жертвою спільно, але перебував на її утриманні (один з подружжя, який не проживав з жертвою спільно та не перебував на її утриманні, не може бути суб'єктом компенсації); 4) колишнім чоловіком або дружиною, які перебували на утриманні жертви; 5) батьком і матір'ю загиблої жертви; 6) дитиною (будь-якого віку), біологічною чи легалізованою, яка перебувала на утриманні жертви (§ 7 Схеми) [138].

Проте необхідно зазначити, що навіть якщо зазначені вище підстави й умови для отримання компенсації існують, Схема передбачає низку *вимог*, які жертва повинна виконати/задовольнити, і недотримання яких виключає виплату компенсації (див. Таблицю 3).

По-перше, заява про компенсацію повинна бути подана в межах встановленого строку для її подання – 2 роки з дня одержання тілесних ушкоджень. Цей строк було «запозичено» із законодавства для подання позовів про компенсацію тілесних ушкоджень у цивільні суди Великобританії. Але за наявності вагомих підстав цей строк може бути продовжено (деякі з таких випадків розглянуто вище).

По-друге, розмір компенсації має бути не меншим передбаченого мінімуму. Іншими словами, законодавець встановив зворотню залежність: «Тілесне ушкодження повинно бути достатньо серйозним (тяжким – *автори*), щоб можна було претендувати на компенсацію, рівну щонайменше мінімальній можливій сумі виплати за тарифом» (§ 24 Схеми) [133]. Вона становить 1 000 фунтів, і є мінімальною для будь-якого єдиного виду тілесного ушкодження. Попередня Схема запроваджувала більш жорстке обмеження, яким позбавляла особу права компенсації, якщо з урахуванням компенсації з соціальних та страхових фондів, які одержала жертва, сума компенсації опускалася нижче мінімальної позначки – 1 000 фунтів. З моменту прийняття нової Схеми це правило було скасовано, і зараз на розмір відшкодування не впливають виплати із страхових, соціальних чи будь-яких інших державних фондів.

Але за певних обставин посадова особа, яка розглядає заяву, може зменшити суму виплати. Розмір, на який вправі зменшити компенсацію, вимірюється у процентному відношенні до загальної суми компенсації за тарифом. Обставинами, які можуть вплинути на зменшення розміру компенсації є: несвоєчасне повідомлення в поліцію про заподіяну шкоду; ненадання допомоги Уповноваженому органу або іншим особам щодо надання відповідної інформації; попередні судимості заявника; неналежна поведінка заявника до, під час або після події злочину (§ 13 Схеми) [133].

По-третє, заявник зобов'язаний без зволікань: 1) повідомити поліцію або компетентний орган про обставини одержання тілесних ушкоджень, 2) співпрацювати з ними у притягненні злочинця до відповідальності, 3) надавати усю необхідну допомогу у зв'язку з поданою заявою.

Закон вказує на обов'язок жертви повідомити про вчинений проти неї злочин та зробити це в якомога стисліші строки. В іншому випадку заява особи про компенсацію може бути відхилена. Уповноважений орган приділяє цьому обов'язку велике значення, і, за загальним правилом, жертви, які не справилися з цим обов'язком, претендувати на компенсацію не вправі. Практика як Уповноваженого органу, так і суддівська рясніють випадками відмови у компенсації саме через наведену причину. Тому жертва має довести вагомі причини неповідомлення або невчасного повідомлення поліції про обставини заподіяння їй тілесних ушкоджень.

Навіть якщо про інцидент було заявлено в поліцію вчасно, в компенсації також може бути відмовлено або розмір її зменшено у випадку, коли жертва не співпрацює з правоохоронними органами у притягненні злочинця до відповідальності. У цьому контексті виділяють дві групи обставин. Перша – такі дії жертви, як відмова давати покази, відмова з'явитися в суд, відмова від власних показань (§§ 20.3, 20.6 Звіту Ради з компенсації) [139]. Власне ці обставини є підставою для відмови у виплаті компенсації або її зменшенні. Друга – випадки відмови жертви від медичних обстежень, що їх зобов'язала провести посадова особа Уповноваженого органу; ненадання жертвою інформації Уповноваженому органу чи іншим суб'єктам на їх вимогу, наприклад, сімейному лікарю, відповідним спеціалізованим клінікам або роботодавцю тощо; приховування факту судимості. Ці обставини

майже завжди означатимуть зменшення суми компенсації або відмову у її виплаті (§ 13(c) Схеми) [133].

По-четверте, частиною політики кримінального судочинства є гарантування одержання компенсації невинними жертвами, а не злочинцями, які також можуть постраждати від власної злочинної діяльності. Як зазначено у посібнику з практичними вказівками Уповноваженого органу, буде недоречно надавати можливість отримати компенсацію з державних фондів особам, які в минулому вчиняли злочини або чия поведінка спричинила одержання тілесних ушкоджень. Якщо стиль життя жертви, коло її друзів або рід занять не викликать довіри в Уповноваженого органу, останній залишає за собою право переглянути обов'язок компенсації таким особам за отримані тілесні ушкодження. Звідси останньою вимогою, яку Закон висуває до жертв злочину, є переконання суду у позитивності власної особи та благонадійності стилю свого життя/поведінки до, під час і після події, внаслідок якої жертві було заподіяно тілесні ушкодження (§ 13(d)–(e) Схеми) [133].

При цьому йдеться не лише про судимості як формальний привід для відмови у компенсації. Прецедентне право виробило декілька принципів, якими керується Установа з призначення державної компенсації. Справа Кука 1996 року провела розмежування «доброї особистості» та «поганої особистості». Відповідно, погані характеристики особи («погана особистість») будуть підтверджуватися як судимостями, так і будь-якою іншою протиправною поведінкою [140].

Ведучи мову про обставини, які виключають призначення компенсації або призводять до її зменшення, важливо наголосити, що немало підстав відмови у практиці призначення державної компенсації дублюють ті, що були вироблені практикою цивільних судів. Зокрема, правило «*ex turpi causa non oritur actio*» – «з негідної причини не розпочинається судовий процес» – не дозволяє виплату компенсації особі, що брала участь у злочинній діяльності, результатом якої стала заподіяна жертві шкода; правило «*volenti non fit injuria*» – «несправедливість не станеться з тим, хто цього не хоче» – виключає можливість компенсації у випадках, коли потерпілий брав участь у діяльності, яка характеризується як невинувато ризикована. Агресивна, провокативна, аморальна або надокучлива поведінка потерпілої особи також може бути підставою для зменшення суми виплати або відмови у компенсації.

Справа Комерфорд встановила принцип «реалістичного підходу», який стосується оцінки можливості зменшення компенсації або відмови у її наданні у випадках, де тілесні ушкодження отримано внаслідок бійки. Так, згідно фабули справи жертва, перебуваючи у барі, довгий час поводитися агресивно та провокувала інших. Надокучлива поведінка жертви стала причиною її побиття, – одному із відвідувачів бару вдалося, що на нього хочуть напасти.

Внаслідок нанесених побоїв жертва отримала тяжкі ушкодження голови. У цій справі Уповноважений орган відмовив жертві у компенсації на тій підставі, що вона була ініціатором інциденту. Пізніше рішення було підтримано Регіональним судом. Ця справа започаткувала принцип «реалістичного підходу», згідно з яким визначальним фактором у вирішенні питання – зменшувати суму компенсації чи відмовляти у ній – повинна бути оцінка дій жертви під час події. Також яким би тяжким не було тілесне ушкодження, завдане жертві під час бійки, остання не повинна отримувати компенсації, якщо стала ініціатором інциденту [141].

Складною є практика розгляду заяв жертв, які постраждали, перебуваючи в нетверезому стані або у стані наркотичного сп'яніння, коли ризик заподіяння ушкоджень значно зростає. У цих справах також повинен спрацьовувати принцип «реалістичного підходу» до оцінки обставин справи. Сам по собі стан сп'яніння не є підставою для відмови у компенсації, але якщо заподіяні тілесні ушкодження стали причиною агресивної поведінки жертви, останній державну компенсацію призначено не буде.

Оцінка фізичної шкоди та прийняття рішення

Як вже було згадано, процедура розгляду і прийняття рішень про державну компенсацію заподіяної злочином шкоди в багатьох питаннях опирається на принципи та правила, вироблені судовою практикою. Провести оцінку тілесних ушкоджень, виробити критерії для їх оцінки, визначити суму компенсації – непрості завдання. Тому від початку функціонування програми державної компенсації для здійснення зазначених процедур за основу було взято принципи їх здійснення цивільними судами. Схема, яка існувала до 1995 року, дозво-

ляла враховувати при визначенні компенсації втрату заробітку, біль і страждання, втрату життєвої втіхи, що до деталей відбивало критерії оцінки, характерні для прецедентного права.

Однак, як було зазначено, у 1993 році уряд Великобританії піддав критиці тодішню систему підрахунку заподіяної шкоди, що застосовувалася при вирішенні питань про державну компенсацію, і запропонував впровадити тарифну модель, яка лягла в основу Схеми. Вона ж в майбутньому зробила її значно ефективнішою та популярнішою. Представлений парламенту звіт Міністерства внутрішніх справ Великобританії пропонував запровадити єдиний критерій для обчислення розміру компенсації – тяжкість тілесних ушкоджень. «Більше не буде зв'язку з системою підрахунку шкоди в прецедентному праві, і (тарифна модель – автори) зробить нову схему більш прозорою для заявників та дозволить швидко призначати компенсацію» (§ 9 Звіту) [142].

Справи про компенсацію тілесних ушкоджень, що їх розглядали суди, мали істотні недоліки: судова тяганина відбирає багато часу, – розгляд справ тягнеться місяцями; необхідність врахування різноманітних факторів при оцінці шкоди; відносна дороговизна подання та ведення справ у судах. Тому пріоритетом було обрано пришвидшення отримання жертвою компенсації, відносна простота у її підрахунку та зрозумілість системи оцінки шкоди для жертв. Тарифна модель, при цьому, жодним чином не пішла всупереч з практикою оцінки шкоди у прецедентному праві. Навпаки, під час розробки тарифу було використано переважно судові рішення про призначення компенсації за ті чи інші тілесні ушкодження, завдані злочином.

Таким чином, оцінку компенсації здійснюють відповідно до тарифу (див. Таблицю 3), і в разі прийняття Уповноваженим органом позитивного рішення компенсація включатиме:

1) стандартний розмір компенсації, встановлений з врахуванням характеру тілесного ушкодження (ушкоджень);

2) додаткову суму компенсації за втрачений заробіток, – у випадку, якщо внаслідок завданих тілесних ушкоджень заявник втратив заробіток або працездатність на строк більш ніж 28 тижнів;

3) додаткову суму компенсації за будь-які спеціальні витрати, – у випадку, якщо заявник внаслідок завданих тілесних ушкоджень втратив заробіток або працездатність і не має місця праці строком більш ніж 28 тижнів (§ 25–36 Схеми) [133].

У справах про компенсацію за смерть жертви три аналогічні елементи шкоди можуть бути компенсовані: стандартна сума компенсації; додаткова сума компенсації за втрату годувальника; додаткова сума за втрату батьківської опіки (п. 2(2) (a) § 39, п. 2(2) (d) § 40–1, п. 2(2) (d) § 42 Схеми) [133].

Роз'яснення до Схеми передбачають, що у випадку заподіяння множинних ушкоджень, що часто є наслідком вчинення насильницьких злочинів, жертва вправі отримати стандартну суму за найбільш тяжке ушкодження, плюс 10% суми наступного за тяжкістю ушкодження, плюс 5% суми третього за тяжкістю ушкодження. У справах про згвалтування, наслідком якого стала вагітність, жертва отримує фіксовану додаткову до основної компенсацію у розмірі 5 000 фунтів [133].

Структура тарифу виглядає так:

перша колонка – «Вид ушкодження»;

друга – «Ступінь тяжкості» (всього 25);

третья – «Стандартна сума».

Перша колонка охоплює 310 видів тілесних ушкоджень, кожне з яких належить до визначених груп ушкоджень: ушкодження мозку, життєвих функцій, голови, шиї, верхніх кінцівок, торсу, нижніх кінцівок. Тарифом передбачено також кілька окремих груп, серед яких: «Жорстоке поводження з дітьми», «Посягання на статеву свободу дітей», «Посягання на статеву свободу дорослих жертв». За тарифом тілесні ушкодження включають також психічні травми, що їх отримує жертва внаслідок злочинного посягання. Відповідно, окремо виділено таку групу ушкоджень, як «Нервовий шок».

Показник наступної колонки – «Ступінь тяжкості» – що відображається у порядкових числах від 1 до 25, залежить від виду тілесного ушкодження та фізичного наслідку, який воно мало для жертви. Обставиною, яка впливає на ступінь тяжкості, є, насамперед, ступінь втрати функцій певного органу. Ступінь тяжкості також залежить від таких факторів, як: повне видужання або неповносправність людського органу; необхідність операційного втручання; вчинення статевого злочину групою осіб; кількість нанесених ударів. Ступінь тяжкості тілесного ушкодження у всіх випадках вважатиметься більшим при втраті великого і вказівного пальців рук, ніж при втраті інших пальців, відкритому переломі кістки, ніж при закритих переломах, залишених видимих шрамах на обличчі, ніж при шрамах на інших частинах тіла, ушкодженнях, які не зникають безслідно, ніж при ушкодженнях, які повністю виліковуються і т. п.

Третя колонка – «Стандартний розмір компенсації» – визначає фіксований розмір компенсації відповідно до її рівня. Першому ступеню тяжкості ушкодження відповідає сума у 1 000 фунтів, другому – 1 250 фунтів, третьому – 1 500 фунтів, четвертому – 1 750 фунтів. Із 5 по 12 ступінь сума компенсації збільшується приблизно на 1 000 фунтів зі зростанням ступеня, починаючи з 13 і до кінця – на 2500, 5 000 та 10 000 фунтів відповідно (Тариф Схеми) [133].

Якщо до 1995 р. стандартна сума компенсації на практиці означала мінімум і могла бути суттєво збільшена з врахуванням особливих обставин, то тарифна модель, що функціонує сьогодні, не дозволяє призначати компенсацію вищу від стандартної суми. Тільки у разі втрати працездатності на строк більше 28 тижнів дозволено призначити додаткову компенсацію, обчислення якої здійснюють окремо. Таким чином, як слушно зазначає Д. Мірс, тарифна модель характеризується «негнучкістю, нечуйністю», за що не раз піддавалася критиці. Так, Лорд Бродбридж під час дебатів у палаті Лордів зазначив: «Буде неправильно, наприклад, якщо дитина, яка втратила око, отримає таку ж компенсацію, як старша людина за аналогічне ушкодження. Неповносправність дитини триватиме значно довше, фактично десятками років. Наслідок шраму на обличчі молодій жінки буде значно вагомішим, ніж для старшого чоловіка ... » (колонка 321 Дебатів у палаті Лордів) [143].

Критика стосовно негнучкості системи і неврахування доволі стандартних факторів при визначенні розміру компенсації звучала і з боку парламентаріїв палати Громад. Наприклад, до уваги не беруться домінантність ушкодженої кінцівки, вік особи, стать тощо (колонка 633–639 Дебатів палати Громад) [144]. Однак, як виявляється, за наявності оперативності і прозорості компенсації та рівного підходу до жертв уряд справедливо приніс у жертву окремі моменти особистісного підходу до потерпілого та врахування особливих факторів при визначенні розміру компенсації, які здебільшого притаманні судовому розгляду справ. В той же час, у жертв залишається право звернутися до суду з позовом про компенсацію до правопорушника. Система державної компенсації не повинна дублювати принципи судового розгляду. І статистика підтверджує озвучену думку: кількість призначених Уповноваженим органом компенсацій жертвам злочину перевищує кількість справ про компенсацію тілесних ушкоджень в судах у 10 разів [55 с. 20].

Рішення про проведення компенсації Уповноважений орган здійснює колегіально. Він також зобов'язаний повідомити жертву або її представника про своє рішення у письмовій формі (див. Таблицю 3). Оскільки посадові особи, які приймають рішення, наділені правом на власний розсуд зменшувати розмір компенсації, то можна виділити 2 типи компенсації залежно від відповідності усім критеріям, передбачених Схемою:

- 1) повна, у розмірі, встановленому тарифом;
- 2) зменшена.

Для отримання компенсації заявник повинен надіслати Уповноваженому органу підписаний формуляр про акцепт – згоду на її отримання. Компенсацію проводять у формі одноразового платежу шляхом надсилання заявнику чеку на всю суму компенсації. Джерелом компенсації є державний бюджет. Варто підкреслити, що виплату компенсації не здійснюють у формі періодичних платежів, що засвідчує відмінність цієї системи державних виплат від систем соціальних та страхових виплат.

Витрати, пов'язані з поданням заяви та користуванням послугами юридичного представництва, заявнику не відшкодовують. Заявник, який не згідний із сумою виплати компенсації, вправі надіслати заяву про перегляд прийнятого рішення арбітру Ради з компенсації, або у випадку відмови присудження компенсації – подати апеляцію до суду на рішення Уповноваженого органу. Підстави для подання заяви про перегляд, заяви про апеляцію та процедуру перегляду рішень передбачені спеціальним законодавством, що регулює питання призначення державної компенсації [133].

Перспективи інституту державної компенсації потерпілим в Україні

Насамперед хотілося б відзначити, що у вітчизняній правничій науці над проблемою посилення захисту майнових та особистих немайнових прав потерпілих від злочинів і, відповідно, вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій законодавцеві, за останні десятиріччя працювали і продовжують працювати багато вчених-правознавців у галузі кримінального судочинства, зокрема: О. Кучинська, М. Гошовський, О. Крикунов, Н. Анікіна, Б. Ващук та

інші, а також вчені в галузі кримінального права, такі як В. Борисов, Ю. Баудін. Свій внесок у вирішення цієї проблеми внесли і автори цієї праці. Доречно зазначити, що вперше ідею створення в Україні державного (публічного) фонду компенсації жертвам злочинів ще в кінці 80-х на початку 90-х років минулого століття подав В. Нор. Він також розробив концепцію закону про такий фонд [145], [146], [147]. Однак, незважаючи на підтримку цієї ідеї багатьма вченими-правознавцями, практичними працівниками та цілими відомствами (Міністерством внутрішніх справ України, Генеральною прокуратурою України, Верховним судом України), відповідного законодавства про створення і функціонування програми державної компенсації шкоди, завданої потерпілим злочинною діяльністю, український парламент, на жаль, до цього часу не прийняв.

Цікаво, що ще на початку 90-х років минулого століття Верховна Рада України прийняла постанову «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходів по посиленню боротьби з корупцією та організованою злочинністю» від 1993 року, якою доручила уряду розглянути питання про Державний фонд допомоги потерпілим від злочинів [148]. Реальних результатів роботи уряду в цьому напрямку не було. Засади захисту прав та інтересів потерпілого від злочину в Україні також встановлені Указом Президента від 28 грудня 2004 року, де одним із принципів захисту потерпілих від злочину є забезпечення відшкодування шкоди у тих випадках, коли не встановлено особу, яка скоїла злочин [149].

Зовсім свіжим документом – Указом Президента України від 8 квітня 2008 року – було затверджено Концепцію реформи кримінальної юстиції, що була розроблена Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права при Президенті України (далі – Національна комісія). В результаті реформи кримінального судочинства передбачено запровадження процедури відновлення прав потерпілого та відшкодування завданої йому матеріальної і моральної шкоди у повному обсязі через компенсаційні процедури та відповідні фонди [150].

Проект нового Кримінально-процесуального кодексу, що на момент виходу цієї публікації з друку зареєстровано у Верховній Раді, у переліку прав потерпілого наводить право на отримання відшкодування заподіяних злочином збитків за рахунок держави (п. 5 ст. 57 проекту КПК) [151]. Проектом Кримінального процесуального

кодексу, розробленого Національною комісією у відповідності до вимог Ради Європи та вищезгаданої Концепції реформи кримінальної юстиції, що неодноразово обговорювався на публічних круглих столах у Києві, Львові та Харкові також передбачено право на державну компенсацію завданої злочином шкоди, де питанням відшкодування потерпілому завданої злочином шкоди присвячено цілу главу [152].

Незважаючи на готовність суспільства до посилення захисту прав потерпілих від злочину, їх право на державну компенсацію було формально запроваджено лише в 2001 році з прийняттям Цивільного кодексу. Норми статей 1177 та 1207 ЦК України стали, без перебільшення, революційними, оскільки започаткували новий інститут в українському праві та заклали основу для подальших досліджень у цій галузі [153]. Стаття 1207 ЦК України запроваджує обов'язок держави відшкодувати потерпілим від злочину шкоду, завдану здоров'ю, а саме, шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, якщо не встановлено особи, що вчинила злочин або остання є неплатоспроможною. Стаття 1177 ЦК України встановлює обов'язок держави відшкодувати майнову шкоду жертвам злочинів у тих самих випадках: невстановлення особи, що вчинила злочин або її неплатоспроможність.

Народні депутати-правознавці В. Сіренко, В. Онопенко, М. Оніщук внесли до парламенту законопроект № 6283 «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину» (далі – проект В. Сіренка) [154]. Проект передбачає компенсацію реальної матеріальної шкоди, яку відшкодовують при заподіянні шкоди здоров'ю, внаслідок заподіяння смерті особі, або при заподіянні істотної шкоди її майну. Доцільно проаналізувати цей проект на предмет відповідності іншим чинним нормативно-правовим актам, теоретичним концепціям фонду, що висувалися задовго до прийняття цього проекту, а також концепціям державної компенсації в англо-американській правовій системі.

Проект В. Сіренка, попри запровадження обов'язку держави відшкодувати потерпілим від злочину *шкоду, завдану здоров'ю* у випадках, коли не встановлено особи, яка вчинила злочин та коли винний є неплатоспроможним (ч.1 ст. 1207 ЦК), підтримує ідею повної компенсації майнової шкоди (ст. 1177 ЦК). Однак є суттєві застереження щодо впровадження інституту повної компенсації майнової шкоди в сучасних умовах, і деякі з цих питань, які є важливими для побудови майбутньої системи, ми хотіли б обговорити нижче.

Деякі дискусійні питання

Чи доцільно компенсовувати майнову шкоду, заподіяну злочином, у всіх випадках її заподіяння?

Насамперед потрібно вирішити питання, чи реалістичні такі наміри. В цьому випадку потрібно уточнювати, якими видами злочинів (віктимізуючими подіями) повинна бути завдана майнова шкода, щоб жертва одержала право звертатися за державною компенсацією. З'ясування цього питання має вирішальне значення, оскільки при відносно високому загальному рівні злочинності і не кореспондуючому йому рівні розкриття злочинів, завдання відшкодувати шкоду усім бажаним потерпілим буде для держави непомірним тягарем.

Наприклад, типи віктимізуючих подій, що дають підставу для проведення відшкодування, чітко визначено у законодавстві Великобританії, де, як було проаналізовано раніше, успішно функціонує схема відшкодування особам фізичної шкоди. Тому важливим у цьому аспекті буде обмеження, які встановлюватиме спеціальний закон стосовно видів протиправних діянь/злочинів, за які можливе отримання компенсації.

Чи доцільна компенсація саме майнової шкоди, завданої злочином?

У випадку відшкодування шкоди потерпілим за рахунок держави варто не залишати поза увагою тої обставини, що кошти на відшкодування йтимуть з державного бюджету, тобто за рахунок платників податків. Припустімо, що у справі про крадіжку з проникненням у житло вартість викрадених матеріальних цінностей людини з високими доходами становить 100 тисяч гривень (автомобіль, домашня апаратура, комп'ютери, срібний посуд, інші цінні речі), а вартість викраденого у людини з відносно низькими доходами – 3 тисячі. Чи справедливо буде провести відшкодування з державного бюджету – за рахунок платників податків – за викрадені матеріальні цінності дуже заможним людям (наприклад, плазмовий телевізор, який є розкішшю)? Виявляється – ні.

Тому, в результаті, обґрунтованою є висловлена нами [155], а також О. Кучинською [156] позиція про те, що право на користування послугами фонду найперше має бути надане потерпілим, яким завдано шкоду здоров'ю, а також тим, кому заподіяно матеріальну шкоду смертю потерпілого.

До компенсації передусім фізичної шкоди зобов'язують нас міжнародно-правові акти. Норми Європейської конвенції про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів передбачають обов'язок держави покрити шкоду жертві, завдану їй здоров'ю умисними насильницькими злочинами, а також утриманням жертви – в летальних випадках, якщо відшкодування шкоди неможливо здійснити з інших джерел.

Звертаючись до статистики, варто навести такі цифри за даними узагальненої судової практики в Україні. За I півріччя 2005 року суди визнали потерпілими у розглянутих ними кримінальних справах 80,4 тисяч осіб. Із них 11,5 тисячі осіб заподіяно шкоду здоров'ю, а 2,9 тисяч загинуло. Заподіяно шкоду 386,9 тисячам юридичних осіб. Злочинами було завдано матеріальну та моральну шкоду фізичним і юридичним особам на суму 3 млрд. 904,8 млн. гривень [157].

До речі, навіть розвинуті держави, такі як США та Великобританія не покривають з державного бюджету майнову шкоду потерпілим від злочину. Основною метою державної компенсації потерпілим від злочину у цих державах є компенсація шкоди, завданої здоров'ю особи, та деяких психічних травм.

Чи потрібно компенсувати моральну шкоду за рахунок держави?

Це складне питання, однак на нашу думку компенсація моральної шкоди за рахунок держави важлива з наступних причин. Оскільки моральна шкода фактично завдається потерпілій особі у всіх випадках порушення її фізичної, психологічної недоторканності, недоторканності майна і житла, вона має повне право на її отримання згідно ст. 23 ЦК України, норма якої парламентом не скасована [153]. Чи не свідчитиме у такому випадку свідома відмова держави від компенсації моральної шкоди потерпілим про непослідовність, коли, з одного боку, держава проголошує право усіх, хто переніс фізичний біль і душевні страждання, отримати компенсацію, а з іншого – не надає її, коли є явні для цього фактичні підстави, хоч би у символічному розмірі.

Аргументом проти цієї тези може бути те, що в державі не існує чіткої системи оцінки моральної шкоди, а звідси – можливі випадки компенсації моральної шкоди в надмірно великих або занижених розмірах, зловживання. Відповідь на це проста: люди не можуть розраховуватися своїми законними інтересами за упуущення держави в

нормативній базі. Тому виходом з ситуації могла б стати чітка тарифікована система компенсації моральної шкоди на базі узагальненої судової практики, де певна сума відшкодування прив'язувалася до того чи іншого типу і характеру заподіяної шкоди. І з часом, зокрема з покращенням економічного стану держави, ця сума могла б пропорційно збільшуватися.

Варто зазначити також, що універсального способу підрахунку моральної шкоди людство не винайшло. Її неможливо встановити лікарським обстеженням, чи обрахувати чітко до такої міри, як матеріальну шкоду. Багато країн виробили власний, найбільш прийнятний спосіб підрахунку моральної шкоди. Тому в цьому випадку варто було б використати тарифіковану систему компенсації моральної шкоди із встановленням допустимих рамок розміру компенсації та з переліком чинників/факторів, що підлягають врахуванню в кожному випадку. До останніх, як правило, мали б належати наслідки психічних травм у повсякденному житті особи, такі як: безсоння; порушення травлення; нездатність повноцінно виконувати трудові обов'язки; порушення зв'язків із сім'єю, друзями, знайомими; депресія; довготривалість негативних наслідків; необхідність медичного втручання; межа, до якої терапія наслідків дасть позитивний результат та ін.

Зрештою, в світлі сказаного, надання пріоритетності компенсації майнової шкоди над компенсацією моральної, може свідчити про асоціальний характер такої норми, оскільки людина, а не її майно, має найвищу соціальну цінність.

Замість тарифікації компенсації моральної шкоди, відшкодовувати можна було б лише за психічні травми – медично встановлені психіатричні захворювання та тяжке травмування психіки потерпілого, такі як пост-травматичний стресовий розлад та депресія.

Яка оптимальна процедура здійснення державної компенсації завданої злочинцем шкоди?

Щодо процедури вирішення питання про відшкодування шкоди потерпілим державою, то спираючись на багаторічний іноземний досвід у врегулюванні цього питання зазначимо, що як у Великобританії, так і в США, обов'язки по здійсненню оцінки завданої фізичної шкоди та призначення компенсації здійснювали спеціалізовані органи і не покладалися на органи кримінальної юстиції. Оскільки число поданих заяв про компенсацію було великим – у 1993 році їх було майже 74 тисячі – їх розгляд для прокурорів і судів було б невиправданим тягарем.

З цих міркувань наділення прокурорів та суддів повноваженнями щодо державної компенсації завданої злочином шкоди – ідею, яка була вже озвучена (наприклад, в проекті В. Сіренка), навряд чи можна назвати вдалою. Питання державної компенсації варто відвести «у бік» від кримінального судочинства, для чого надати відповідні повноваження *спеціально створеному органу*. Система цих органів з відділеннями на місцях могла б бути побудована, серед інших, на ієрархічній засаді. До компетенції цих органів входили б виключно питання відшкодування за рахунок держави заподіяної злочином шкоди: від розгляду заяв/звернень і перевірки через органи дізнання, досудового слідства наведених у них фактів до виплати компенсації. Остаточне ж рішення даного органу могло б бути оскаржене до суду.

Який орган повинен відповідати за здійснення державної компенсації потерпілим від злочину?

Поступ суспільства завжди залежав від фактору «поділу праці», при якому окремий працівник відповідає за спеціалізовану ланку роботи, таким чином продукуючи кращий результат, якісніший продукт. На нашу думку, спеціалізований орган, скажімо *Фонд допомоги потерпілим від злочинів* або спеціалізований відділ одного з існуючих органів виконавчої влади, повинен стати тією установою, спеціалісти якого відповідатимуть за визначення розміру та прийняття рішення про відшкодування заподіяної злочином шкоди.

Проаналізоване у цій підглаві дає можливість сформулювати наступні концептуальні положення майбутнього інституту:

1. Як виявляється, функції і завдання державної компенсації завданої злочином шкоди не повинні здійснювати органи кримінального судочинства (прокуратура, суди), оскільки за низкою ознак інститут державної компенсації наближений до інститутів соціального забезпечення і захисту. Така діяльність лише відволікатиме сили згаданих органів від виконання важливіших державних завдань. Доцільно було б передати ці повноваження спеціально створеному органу.

2. Спеціально створеним органом, на який би покладалося здійснення державної компенсації заподіяної злочином шкоди, міг би виступити *Фонд допомоги потерпілим від злочинів*. Спеціалісти цього органу відповідали б за визначення розміру та прийняття рішень про відшкодування заподіяної злочином шкоди: від розгляду заяв/звер-

нень і перевірки наведених у них фактів (через органи дізнання, судового слідства) до виплати компенсації.

3. Пріоритетність в отриманні державної компенсації заподіяної злочином шкоди, безперечно, має бути надана потерпілим, яким завдано шкоду здоров'ю, а також тим, кому заподіяно матеріальну шкоду смертю потерпілого. Такий підхід продиктовано положеннями міжнародно-правових актів, природою даного інституту і є більш соціально виправданим і справедливим.

4. Важливо, щоб державна компенсація передбачала компенсацію моральної шкоди. Компенсація моральної шкоди могла б здійснюватися на основі тарифу, складеного на базі узагальненої судової практики, де певна сума відшкодування прив'язувалася до того чи іншого типу і характеру заподіяної шкоди.

5. Процедура проведення державної компенсації повинна здійснюватися в якомога стислі строки з метою швидкого і безперешкодного отримання компенсації жертвами злочинів. В майбутньому законі важливо передбачити, якими видами злочинів (віктимізуючими подіями) повинна бути завдана шкода, щоб потерпілий одержав право звертатися до відповідного органу з проханням про виплату компенсації. Формуляр заяви (анкета) повинен бути заздалегідь розроблений відповідним органом з тим, щоб максимально спростити і зробити зручним для потерпілого процес подання документів.

Отже, можна виділити наступні два підходи до розширення правового статусу жертви: перший, який передбачає надання відповідного права жертвам у рамках функціонуючої системи кримінального судочинства, та другий – модель надання широких прав жертві у поєднанні з відновним судочинством. Сфера застосування відновного судочинства є дещо особлива (необхідна згода двох сторін на участь у зустрічі), однак це в жодній мірі не виключає можливості його застосування, а навпаки, є природним доповненням кримінального судочинства у тих справах, в яких традиційне судочинство не дає бажаного ефекту.

Актуальним питанням залишається міра, до якої кожен з підходів повинен бути імплементований. Поряд з тим, закріплення за жертвою прав повоження з ними гідно, права на інформацію та конфіденційність, права на компенсацію, послуги і підтримку, права на заяву про наслідки злочину, а також права на розгляд справи в порядку відновного провадження (за наявності для цього умов) є, без сумніву, пріоритетом.

Глава 4. Жертва злочину у відновному судочинстві

Становлення відновного судочинства та його роль в сучасних правових системах Великобританії і США

Повноцінне бачення проблеми захисту прав та інтересів жертви в англо-американській системі права неможливе без звернення до питання відновного судочинства, у процесі якого жертва відіграє ключову роль у розв'язанні питань, пов'язаних з вчиненням проти неї злочину та його наслідками.

В українській правовій літературі немає єдиного терміна на позначення досліджуваного поняття. Паралельно вживають сполуки «відновлювальне правосуддя», «поновлююче правосуддя». Вживане в цьому дослідженні поняття «відновне судочинство» (далі – ВС) є, як виявляється, більш лаконічним і максимально передає суть названого процесуального інституту. До речі, тлумачний словник української мови дає в переліку синонімів такі слова як «відновлювальне» та «відновне» [8, с. 134], а судочинство в традиціях українського кримінального процесу є ширшим поняттям ніж правосуддя – останнє здійснюють тільки у суді (ст. 124 Конституції України) [124]. Зрештою, важко вимагати єдності думок у питанні, яке у своїх найсуттєвіших доробках може завдячувати перекладам та аналізу іноземних джерел та досягнень правової науки. В Україні, як це не прикро, власних практичних і теоретичних напрацювань у цьому напрямку недостатньо, хоч потреба у пошуку альтернативних способів пере-

виховання злочинців є гострою. Добрим винятком з цього правила є результати роботи таких науковців, як В. Малярєнко, І. Войтюк, В. Землянської та інших, а також Міністерства юстиції, які пропагують цінності відновного судочинства в Україні.

Необхідно також наголосити, що в українській правовій думці можна вважати уже усталеною позицію, за якою відновне судочинство обґрунтовано розглядають як *напрямок розвитку кримінального судочинства*, з чим варто погодитись [158, с. 43]. Це дає підстави присвятити одну з глав даного дослідження проблемі, яка в Україні перебуває на початковій стадії.

Як відомо, в основі відновного судочинства лежать переговори або медіації. Це його ключова цінність [159]. За своїм призначенням ВС переважно здійснюють у формі зустрічей і конференцій. Відновне судочинство, на відміну від традиційного кримінального судочинства, покликане не протиставляти сторони одна одній (що передбачає принцип змагальності сторін), а примирити; закликає не до покарання як відплати за злочин, а до усвідомлення злочинцем своєї вини, щирого вибачення та відшкодування завданої злочином шкоди [160]. Вважають, що відновне судочинство краще задовольняє жертву та її потреби, створює умови для компенсації заподіяної злочином шкоди, відновлення почуття безпеки, зруйнованих відносин, гідності та самоповаги [161, с. 101].

Походження ідеї відновного судочинства

Відновне судочинство як сформована теорія виникла в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст., хоча своїм корінням завдячує досягненням людської думки ще в Стародавніх Греції та Римі, народів германців та хінді, а також традиціям Буддизму та Конфуціанства. Філософія Сходу виходить з того, що «чим агресивніший злочин, тим краща нагода для милосердя надихати бажанням протистояти тиранії жалем і співчуттям» [162]. За словами Далай Лами, «навчитися пробачати набагато корисніше, ніж просто піднімати камінь

* В цій главі термін «злочинець» використовується для позначення осіб, які визнали свою вину у вчиненні злочину та дали згоду на участь у конференціях ВС. Перевага використанню терміна «злочинець», а не підозрюваний, обвинувачений, надається тому, що останні поняття в своєму розумінні обмежені стадіями традиційного кримінального процесу, які суттєво різняться від стадій, що прийнято виділяти у ВС.

і кидати в об'єкт свого обурення, особливо, коли провокація вкрай гостра. І чим більше нещастя, тим більше простору для чинення добра і милосердя» [163, с. 105].

Загальновідомо, що й біблійне вчення (зокрема, Новий Завіт) також переповнене ідеями про те, що зло, гріховність повинні долатися милосердям. Зокрема, Ісус Христос неодноразово прощав і наголошував учням на потребі прощати своїх кривдників. Ось один з біблійних епізодів: «Підійшов Петро й каже до нього: Господи! Коли мій брат згрішить супроти мене, скільки разів маю йому простити? Чи маю до сімох разів прощати? Ісус промовив до нього: Не кажу тобі: до сімох разів, а до сімдесяти раз по сім.» (Євангеліє за Матеем, 18:21–22) [164, с. 59–60]. «Злочин дає нагоду протистояти злочину милосердям, яке б змінювало людські життя і настановлювало на стежину добра і любові» – це повинні пам'ятати кримінологи, переконаний австралійський правник і соціолог Д. Брейтуейт [165, с. 3].

Відновне судочинство було домінуючою моделлю кримінального судочинства впродовж тривалого часу в історіях багатьох націй [163, с. 5]. Рішучий відхід від нього відбувся після норманського завоювання Європи у ранньому середньовіччі, коли злочин трансформувався у діяння проти короля і порушення присяги, замінивши собою «зло, вчинене проти особи». В країнах Європи, де влада короля була слабшою, традиції ВС зберігалися значно довше [166, с. 404].

Поза частинами земної кулі, де встановилася монархія, а це автохтонні народи Америки, Африки, Азії та Океанії, традиції відновного судочинства знайшли своє місце і в сучасних правових системах [167, с. 99] [168]. Теорія і практика відновного судочинства народів Нової Зеландії, Південно-Африканської Республіки, Індонезії, Палестини, Канади, США тепер для Західних держав слугують джерелом культурного урізноманітнення, чий традиції судочинства були вичерпані та гомогенізовані державною владою.

У Новій Зеландії, де сьогодні особливо успішно працюють програми відновного судочинства, раніше – в часи колонізації Великою Британією – сімейні конференції відновного судочинства були визнані неефективними та загрозливими, внаслідок чого було суттєво обмежено їх практику [169, с. 156]. Сімейні конференції у тому вигляді, в якому вони здійснювалися протягом багатьох століть на-

родом маорі^{*}, після запровадження в першій половині XIX ст. британських форм кримінального судочинства майже цілковито замовчувалися аж до кінця XX ст..

Тільки на початку 80-х років минулого століття, коли злочинність сягла загрозливого рівня, а кількість ув'язнених постійно зростала, громадськість розчарувалася у достатній ефективності традиційної системи кримінального судочинства. Як наслідок, суттєво зріс інтерес до давніх маорійських форм здійснення правосуддя.

У 1988 році уряд офіційно рекомендував дозволити маорі вирішувати конфлікти у той спосіб, який традиційно був найприйнятнішим для них. Це означало повернення до принципів відновного судочинства, що втілювалися у доколонізаторських методах вирішення конфліктів [170, с. 32].

Роком пізніше практику сімейних конференцій було запроваджено для неповнолітніх правопорушників. Західні науковці, першими серед яких були Д. Гарланд (D. Garland), Д. Зайон (J. Zion), М. Джексон (M. Jackson), проявили значний інтерес до неї не тільки як до моделі відновного судочинства щодо неповнолітніх, а також як до підходу у вирішенні конфліктів взагалі [171], [172], [173]. Цю та інші моделі відновного судочинства пізніше запозичили такі держави, як Великобританія, США, Ірландія, Південна Африка та Канада, додаючи до них власні теоретичні обґрунтування та практичні нововведення [174].

Відродження національних традицій судочинства відбулося також і в нації навахо^{*}. Правові інституції навахо, в основі яких знаходяться принципи відновного судочинства, до середини XIX ст. легалізовані не були, і суди майже не допускали використання національних традицій залагодження конфліктів при здійсненні кримінального судочинства. Однак з 80-х років набрав сили рух за відновлення традицій навахо, і уже з 90-х років по суті відродилася правова система цього народу, головною метою якої було «не карати, а вчити людей жити краще». Відновне судочинство у баченні народу навахо

* Маорі (Maori) – корінне населення Нової Зеландії віком не менше 1 тис. років. Чисельність нації сьогодні нараховує близько 400 тисяч, які проживають в основному в північній частині острова.

* Навахо (Navajo) – корінне населення, що проживає на територіях штатів Юта, Арізона, Нова Мексика у США і нараховує близько 200 тис. поселенців.

є «оздоровчим» процесом, який відновлює добрі взаємостосунки між людьми, створює та підтримує здорове середовище в громаді [175, с. 104], [176, с. 81].

Індіанці Канади, корінні народи деяких північних штатів США, племена нананте (Африка) також мали власні традиції вирішення конфліктів [177, с. 145]. Вони, хоч і були менш значущими, ніж вищезгадані, проте також справили певний вплив на формування концептуальних положень відновного судочинства.

Звісно, було б несправедливо стверджувати, що сучасна теорія та практика відновного судочинства Великобританії та США базується тільки на традиціях народів маорі чи навахо. В Англії до XVIII ст. включно кримінальне переслідування ініціювалося тільки приватними (фізичними) особами. Потужний елемент диспозитивності, коли жертва самостійно вирішувала дилему ініціювати процес чи ні, для кримінального судочинства означало присутність у ньому таких моральних цінностей, як милосердя та примирення. Оскільки право виражало волю жертв, – заможних громадян або землевласників (лордів) – виникало багато альтернатив кримінальному переслідуванню. До таких належали «бонди» (англ. Bond – зобов'язання) про невчинення злочинів повторно; виплати компенсацій; виконання робіт на користь жертви [178, с. 4].

Злочинці також мали право прохати жертву про прощення. Якщо жертва погоджувалася пробачити, то злочинець мав написати листа з вибаченням та вдячністю жертві, текст якого поміщався на шпальтах місцевих газет. Як правило, ці жертви були заможними і впливовими людьми, тому їхнє пробачення відновлювало класові стосунки, які базувалися на почуттях шани і патерналізму [178, с. 4–5].

Необхідно наголосити на тому, що історично вибачення у кримінальному судочинстві Англії цінувалося та широко використовувалося. Вибачення не було приватною справою жертви і злочинця. Воно мало публічний характер, і його глибоке символічне значення робило свій внесок у видимість досягнення цілей покарання. Тому традиційну історичну значимість вибачення як одного з проявів досягнення примирення між сторонами буде враховано в контексті подальшого розгляду питання про відновне судочинство у Великобританії та США.

Пік популярності відновного судочинства припав на виникнення і розвиток кримінологічних ідей про необхідність звернення до ін-

тересів потерпілих від злочину. Сам термін «відновне судочинство» почав широко використовуватися лише в 90-х роках ХХ ст. [179]. На думку британського вченого Джеррі Джонстоуна (Gerry Johnstone), злочин за своєю суттю є конфліктом особистісним між злочинцем і жертвою, тому «реагуючи на злочин, ми, насамперед, повинні інформувати злочинця про заподіяну ним шкоду, змусити його усвідомити і взяти на себе відповідальність за усунення такої шкоди» [180, с. 27].

Розвиток відновного судочинства відбувся не в останню чергу завдяки роботам таких вчених, як Говард Зер (Howard Zehr) (дати публікацій робіт – 1985, 1995), Марк Амбрейт (Mark Umbreit) (1985, 1994), Кей Праніс (Key Pranis) (1996), Даніель Ван Несс (Daniel Van Ness) (1986), Тоні Маршал (Tony Marshall) (1985). Публікація цих робіт зумовила появу у 90-х роках тенденцій щодо реформування системи кримінального судочинства. Не менш вагомими можна вважати і праці таких вчених, як Лоуд Уолгрейв (Lode Walgrave), Джон Брейтуейт (John Braithwaite), Хідер Стренг (Heather Strang), Джеррі Джонстоун, Люсія Цеднер та ін., які у 90-х роках ХХ ст. своїми критичними, але конструктивними дослідженнями підтвердили життєздатність концепцій відновного судочинства.

Поняття і зміст відновного судочинства, його форми

Розглядати поняття відновного судочинства та його зміст доцільно лише в їх сукупності, оскільки, враховуючи розмаїту інтерпретацію теорії відновного судочинства, тільки через з'ясування змісту можливе повноцінне розуміння поняття відновного судочинства. Це питання раніше вивчали за кордоном, а також в Україні [181], тому в нашій роботі аналіз і виклад питання щодо змісту і форм відновного судочинства буде стислим і здійснено лише в об'ємі, необхідному для дослідження задекларованих питань.

Зміст відновного судочинства розглядають у кількох аспектах.

1. Насамперед ВС розглядають як процес. Мабуть, найбільш поширеною можна вважати дефініцію ВС, яку запропонував один із його основоположників, британський вчений Т. Маршал (T. Marshall). На його думку, «відновне судочинство – це процес, в якому небайдужі до злочину особи шляхом спільних зустрічей ви-

рішують, яким чином вчинити з наслідками злочину та роблять висновки на майбутнє» [150, с. 44].

Загалом погоджувачись з такою дефініцією як такою, що найбільш повно передає його зміст, Д. Брейтуейт вважає, що назване визначення потребує певних уточнень. Зокрема, він запропонував розуміти під «небайдужими до злочину особами» жертву (жертв), злочинця (злочинців) та громаду, яка постраждала від злочину, включаючи сім'ї сторін. Д. Брейтуейт визначив наступні елементи, які необхідно відновити:

- втрачене майно;
- фізичний стан;
- почуття безпеки;
- гідність;
- почуття упевненості в собі;
- дорадчу демократію^{*};
- гармонію, що базується на почутті досягнутої справедливості;
- соціальну підтримку [182, с. 69].

З іншого боку, почуття сорому з боку правопорушника та пробащення з боку жертви є тими важливими складовими і похідними ВС, які дозволяють не тільки задовольняти інтереси жертв, а й краще досягати перевиховання, ресоціалізації правопорушника. Але в нашій роботі ВС розглядаємо через призму захисту прав та інтересів жертви злочину, тому психологічні теорії та концепції для обґрунтування відновного судочинства, що стосуються правопорушника та впливу ВС на його перевиховання, предмет цього дослідження не охоплює. Хоча потрібно зазначити, що низка вчених покладають великі надії на ВС щодо можливостей вплинути на психологію правопорушника з метою його виправлення. Це обґрунтовано в працях Д. Брейтуейта [183], а також Р. Янга, Б. Гудда [184] та інших теорією «реінтегративного сорому».

У проєкті Декларації базових принципів у застосуванні програм відновного судочинства щодо кримінальних справ Організація об'єднаних націй запропонувала наступне визначення поняття ВС:

^{*} Дорадча демократія (англ. Deliberative democracy) - термін, який використовувався Д. Брейтуейтом у роботі 1996 року «Відновне судочинство і краще майбутнє», однак пізніше було вченим переосмислено і замінено трьома наступними елементами: «відновлення громади», «відновлення свободи», «відновлення миру».

«процес, у якому жертва, злочинець та/або інші особи або члени громади, що потерпіли від злочину, активно беруть участь у розв'язанні конфлікту, що виник в результаті вчинення злочину» [185].

Будучи процесом самостійним, що функціонує на визначених принципах з властивими йому етапами та правилами здійснення, він тісно пов'язаний з традиційним кримінальним процесом. Тому в англо-американській літературі широко дебатують питання, чи повинно відновне судочинство бути інтегрованим у кримінальне судочинство, і якщо так, то до якої міри.

Більшість прибічників ВС, в тому числі Т. Маршал та Д. Брейтуейт, обстоюють думку про те, що ВС треба якомога ширше впроваджувати у систему кримінального судочинства [188]. Учені пропонують, щоб поліція, як найбільш наближений до громадськості державний орган, скеровувала кримінальні справи на вирішення сімейних конференцій відновного судочинства. Справи, які вчасно не скерували для проходження конференцій ВС, можуть бути скеровані на подальших стадіях кримінального процесу, наприклад, замість призначення покарання. Також можливий варіант призначення конференцій відновного судочинства в процесі відбування покарання. У такому випадку вони б виконували роль «терапії» засудженого. Представники правоохоронних органів могли б виступати у конференціях в ролі посередників [186, с. 241].

Деякі автори, зокрема П. МакКолд та Р. Гілл, висловлюють обґрунтовані побоювання, що цілі відновного судочинства навряд чи вдасться досягнути в повній мірі, якщо ВС буде цілковито функціонувати в системі кримінального судочинства. Перешкоди цьому, на їх думку, мають суб'єктивний та об'єктивний характер.

Насамперед, кримінальному судочинству характерна процесуальна форма, урегульованість та послідовність поведінки суб'єктів кримінального процесу. Натомість відновному судочинству властива гнучкість, творчий підхід, креативність, що зумовлено непримусовим характером взаємовідносин учасників конференцій ВС. Тож при реалізації ВС в системі кримінального процесу може відбутися конфлікт цінностей. У цьому полягає суть об'єктивних перешкод.

До іншої групи автори зараховують перешкоди, що формуються у суб'єктивному ставленні посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, до ВС і сприйняття його у вузькому розумінні. Основні не-

гативні моменти, які проявилися під час проведених програм відновного судочинства, стосуються того, що посадові особи сприймають відновне судочинство переважно як метод попередження вчинення повторних злочинів і не беруть за основу потреби та інтереси жертви [187, с. 101]. Крім того, як показують дослідження, правоохоронці у ролі медіаторів, посередників під час конференцій ВС схильні зловживати своїм статусом, примушуючи злочинця просити вибачення, або нав'язують свою волю при укладанні угод, чим порушують принцип нейтральності посередників [188, с. 228].

Питання, яке стосується співвідношення відновного судочинства та кримінального судочинства, є питанням *форми* ВС як процесу. Щодо питання про *суть* процесу ВС, то тут важливо зазначити таке.

Однією з гостро дискусійних тем в англо-американській та світовій літературі є питання співвідношення ретрибутивної (каральної) та репараційної (відновної) складової в обох типах судочинства – відновному та кримінальному, оскільки основною й домінуючою відмінністю ВС від кримінального судочинства є його репараційний характер, тоді як кримінального судочинства – ретрибутивний. Так, Г. Девіс (G. Davis) висловлює думку, що обидві характеристики судочинства є «справедливим розподілом благ» (англ. Distributive justice), за яким судочинство розглядають як баланс, що має своїм об'єктом відновлення розподілених між учасниками правовідносин прав, які належали їм до вчинення злочину. Відповідно кримінальне судочинство відновлює розподілення прав, позбавляючи прав злочинця; відновне судочинство досягає цієї цілі поновлюючи та відшкодовуючи тим, чий права було порушено злочином [178, с. 11]. Теорія розподілення прав перекликається з висловлюванням професора Е. Ешворта про кримінальне судочинство як про «форму соціальної звітності» [189, с. 133].

Л. Цеднер, розглядаючи питання ретрибутивного та репараційного елементів у обох типах судочинства, звертає увагу на критерій, за яким вимірюється тяжкість злочину і відповідно, встановлюється міра покарання/відшкодування. У кримінальному судочинстві таким критерієм виступає, насамперед, вина злочинця і мета, яку він ставив перед собою при вчиненні злочину. На противагу, у відновному судочинстві це розмір і характер шкоди, заподіяний жертві. Відповідно ці критерії можуть вказувати на різні ступені тяжкості одних і тих самих злочинів, вважає доктор Л. Цеднер [28, с. 448].

Зазначаючи певні слабкості відновного судочинства, дослідниця у своїх висновках все ж говорить про здатність репарації виконувати роль і призначення, які властиві покаранню, а тому є повністю з ним сумісною. По-перше це впливає з того, що відновне судочинство, так само як кримінальне, може мати каральний або примусовий характер. «Із 1973 року ... компенсація в англійському праві повністю інтегрована в кримінальний процес і має формальний статус покарання ... та може застосовуватися як основне і єдине покарання» [190, с. 339]. Два фактори, а саме: 1) те, що відшкодування передбачає певні фінансові втрати для злочинця, і 2) виплата компенсації забезпечується примусовою силою держави, – переконують у можливості подання ретрибутивного та репараційного елементів в один процес.

По-друге, у ВС також може бути інтегровано соціальний аспект злочину із забезпеченням адекватної відповіді злочинцю. Для цього, як вважає Л. Цеднер, необхідно модифікувати процес відновного судочинства з тим, щоб надати посередникові повноваження представника публічних інтересів. На її думку, «якщо посередництво (як прояв ВС. – автори) є відповіддю на соціальне зло (злочин. – автори), то у ВС треба брати до уваги ширші соціальні цілі, які й переслідує кримінальний процес. До них можна віднести підтримання нормативного порядку (правопорядку. – автори), поновлення прав та обов'язків громадян, інтерпретацію та розвиток доктринального права та політики кримінального судочинства, а також розробку і підтримку правової ідеології» [186, с. 241].

Немає підстав не погодитися з наведеною точкою зору. Процес ВС хоч і суттєво відрізняється від кримінального процесу за низкою ознак, однак укладена в результаті нього угода матиме обов'язковий характер для сторін, у тому числі й для злочинця, а її виконання забезпечується засобами державного примусу. Крім того, не потрібно забувати і про умову добровільної участі у конференції ВС обох сторін, – при незгоді на участь у ній злочинця справа щодо останнього вирішуватиметься в порядку кримінального судочинства з відповідними наслідками.

У цьому й полягає зміст ВС як процесу.

2. ВС також розглядають як практичну діяльність. Коли йдеться про усталену в англо-американських наукових колах концепцію відновного судочинства, суттєвим є факт, що ВС отримало свій розвиток через практику конференцій з метою засудження та виправлення

злочинців, зустрічей жертви і злочинця при посередництві медіаторів тощо. Дослідження провідних вчених у галузі відновного судочинства, таких як Х. Зер, Т. Маршал, Д. Брейтуейт, Х. Стренг базуються, як правило, на аналізі практики здійснення відновного судочинства та здійснення опитувань жертв про результати проведених конференцій. Тому намагання держави чітко врегулювати процедуру здійснення відновного судочинства може мати контр-продуктивний ефект, оскільки базовою цінністю відновного судочинства є гнучкість процедури відправлення ВС та творчий підхід, креативність, як вважає ідеолог відновного судочинства Т. Маршал [194, с. 8].

Конференції ВС у багатьох країнах знайшли свою реалізацію через *програми відновного судочинства*. Подібні приклади в подальшому здійснили вплив на здійснення таких програм у Великобританії та США. Стисло проаналізуємо деякі з них.

Одними з перших були програми примирення жертви і злочинця, започатковані у Кітченері (Канада) у 1974 році. Вони не мали підтримки з боку держави, їхніми головними впровадниками в життя були християнські церкви. Ці програми були зорієнтовані на здійснення посередництва між жертвою та злочинцем, як правило, вже на стадії відбування засудженим покарання. До середини 90-х рр. ХХ ст. таких програм у Північній Америці налічувалося більше 300, а в Європі близько 500. Проте названі програми не завжди й в усьому знаходили підтримку. Їх критикували за неврахування соціальних та моральних наслідків вчинення тяжких злочинів для громади і суспільства.

Медіації «жертва-злочинець» – наступний тип програм – схожі до програм примирення, однак у них більший наголос робиться на відшкодуванні шкоди. Ці програми, як правило, передбачають участь лише зацікавлених сторін. У своєму застосуванні вони обмежені щодо неповнолітніх злочинців та поєднують співпрацю поліції, органів умовного звільнення з наглядом (пробації) та соціальних працівників. При цьому нерідко практикують провідну роль посередника: він зустрічається з жертвою, потім зі злочинцем. Сторони у справі віч-на-віч не зустрічаються. У Великобританії статистика показує доволі низький відсоток прямих зустрічей сторін за цією програмою – 34% [52, с. 46].

У Канаді «Кругове засудження» виникло у 80-х роках минулого століття та ввійшло в практику в рамках програми «Першого наці-

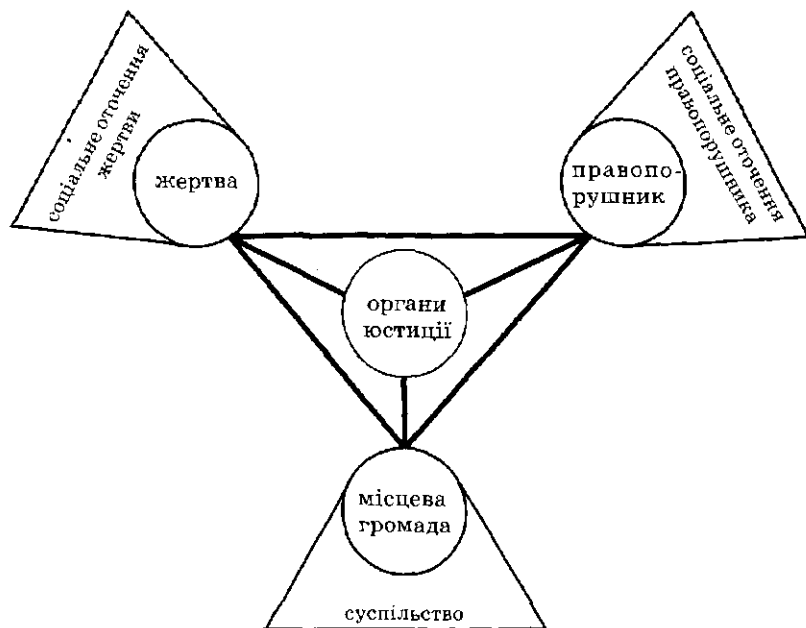
онального методу відповіді злочинцям». Її зараз використовують в низці громад північно-американських територій. Ця програма передбачає участь жертв, злочинців, сімей кожного з них та членів громади в обговоренні причин та обставин, які сприяли вчиненню злочину, [191]. В основі процесу обговорень знову ж таки перебувають принципи посередництва, примирення та прийняття рішень на основі консенсусу сторін.

У Новій Зеландії у 1989 році прийняли законодавство, спрямоване на зміну підходу до ювенального судочинства та соціального забезпечення сімей. Основною рисою Закону «Про дітей, молодь, та їхні сім'ї» 1989 року стало законодавче закріплення Сімейних групових конференцій як основного механізму реагування на злочини неповнолітніх [192]. У цьому законі знайшли втілення більш як столітні традиції маорі із врегулювання конфліктів. Сімейні групові конференції проводить Департамент соціального забезпечення за сприяння спеціально підготовлених координаторів ювенального судочинства. Основною відмінністю цієї програми від програм примирення та медіацій є залучення ширшого кола громадськості до участі у конференціях, а також визнання громади постраждалою від вчинення злочину.

Ідею проведення конференцій підхопили й інші держави, що успадкували прецедентну систему права. В Австралії з 1991 року конференції проводять працівники поліцейських структур, де вони виступають в ролі посередників. Програма була започаткована у місті Вагга (Австралія), а з 1993 року знайшла своє застосування й у столиці. Тепер програми конференцій для неповнолітніх злочинців функціонують на всій території країни [193].

Широке розмаїття програм, із допомогою яких вводять у практику ідеї ВС, не позбавляє їх основної спільної риси: їх проводять громадські, благодійні організації, основною метою яких є захист прав окремих соціальних груп, в тому числі і жертв злочину. Іншими словами, реалізація ідей відновного судочинства стала реальною завдяки ефективній роботі інституцій громадянського суспільства в країнах США, Великобританії, Нової Зеландії, Австралії.

Прибічники ВС також визнають певну роль у конфлікті громади та потребу у відшкодуванні їй збитків. Тоні Маршал відводить громаді не менш важливу роль у відновному процесі, ніж його сторонам, що яскраво унаочнює наведена нижче схема [194, с. 5].

Виявляється, що надання місцевій громаді рівнозначної ролі з жертвою та правопорушником (сторонам у процесі ВС) є перспективним підходом у ВС. Хоча, як слушно зазначає згаданий науковець, спочатку потрібно, щоб така громада існувала, оскільки існування її в цілісній формі в сучасному індивідуалістичному суспільстві є проблемним.

В англо-американській правовій системі сьогодні прийнято виділяти 4 основні форми здійснення ВС. Проведемо їх короткий аналіз.

Однією з найпоширеніших форм ВС, в основі якої перебуває комунікація жертви та злочинця, є вже згадуване *Посередництво «жертва-злочинець»* (англ. Victim-Offender Mediation). Воно надає можливість жертві зустрітися зі злочинцем в безпечному та чітко структурованому процесі, обговорити всі наслідки злочину для жертви та укласти угоду про відшкодування матеріальної та компенсацію моральної шкоди [195, с. 2]. За допомогою спеціалістів-посередників

жертва може розповісти злочинцю, який фізичний, моральний та матеріальний вплив здійснив на неї злочин; отримати відповіді на нагальні питання про злочин і злочинця; взяти безпосередню участь в розробці плану реституції, згідно з яким злочинець покриватиме матеріальний борг жертві [196].

Посередництва «жертва-злочинець» знайшли найбільше поширення в державах Північної Америки, Великобританії та Європи. Сьогодні у США та Канаді працює близько 320 програм за цим типом посередництва, у Європі загалом їх налічують більше 700. Так, у США, для прикладу, суди передають понад 1 000 справ у відання декількох програм щорічно [196, с. 4]. І хоча велика частина справ пов'язана із злочинами невеликої тяжкості та проти власності, які вчиняють неповнолітні, посередництво застосовують з кожним роком частіше у справах про тяжкі та насильницькі злочини, вчинені як неповнолітніми, так і дорослими.

Сімейні конференції (англ. Family Group Conferencing) – наступна форма відновного судочинства, яка є найпопулярнішою у Новій Зеландії, а також на Півдні Австралії та деяких штатах США і Канади. Для проведення сімейної конференції посередник запрошує, з одного боку, жертву та, за бажанням останньої, близьких їй осіб (членів сім'ї, родичів або друзів), які можуть надати психологічну підтримку. З іншого боку – злочинця та близьких йому осіб. Під час конференції обговорюють шкоду, заподіяну жертві та кожному з учасників процесу на його/її стороні, всі учасники спільно вирішують, як можна цю шкоду компенсувати [197]. За результатами проведеної конференції укладають угоду, обов'язкову до виконання. Вона може передбачати компенсацію шкоди матеріальним еквівалентом, виконання робіт на користь жертви або участь злочинця у спеціальних програмах реабілітації [198, с. 67].

Наступна форма конференцій – це *Кругове засудження* (англ. Circle Sentencing). Найширшого застосування ця процесуальна форма відновного судочинства знайшла в декотрих штатах США і Канади. Суть таких конференцій зводиться до запрошення злочинця та його групи підтримки, жертви та її групи підтримки, вихователя, осно-

² Група із засудження (Sentencing Group) – постійно діючий орган, який обирають на певний строк з числа досвідчених в галузі проведення Кругових засуджень осіб, в тому числі суддів.

вних членів Групи із засудження⁷, добровольців від громади, представників соціальних служб та судових/правоохоронних органів. На початковому етапі коло запрошених осіб обговорює подію злочину та ступінь її впливу на жертву та громаду. Наступним етапом є підготовка розпорядження про призначення покарання. Останнє може включати скерування на консультацію або виконання громадських робіт. Після засудження основне коло осіб – члени Групи по засудженню, склад яких чітко врегульовано – продовжує зустрічі із злочинцем для обговорення і контролю досягнутого прогресу, допомагаючи злочинцеві у його виправленні. Якщо він не в змозі виконати всіх умов засудження, його вправі скерувати для застосування традиційного кримінального покарання [191].

Ради з виправлення (англ. Reparative Board) є однією із моделей відновного судочинства, але характеризуються локалізованістю свого поширення (штат Вермонт, США). Типова рада з виправлення включає невелику групу громадян, які пройшли відповідну підготовку для виконання своїх функцій. Вони проводять особисті (з правом доступу громадськості) зустрічі із злочинцями, яких на таку зустріч було скеровано за розпорядженням суду. Ради розробляють угоди про покарання, здійснюють подальший моніторинг та подають інформацію (рапорт) про виконання угоди в суд. Покарання може включати виконання громадських робіт, компенсацію шкоди, проходження необхідних курсів або консультацій. Суд приймає остаточне рішення про призначення покарання або звільнення від покарання, залежно від того, наскільки успішними для злочинця виявилися конференції ВС [196, с. 20].

В українській правовій думці підтримано позицію російського науковця Л. Корнозової, яка розглядає відновне судочинство як напрямок розвитку кримінального судочинства, або *підхід*, який включає в себе три складові:

- 1) світоглядну позицію, що поступово трансформується у теоретичну концепцію;
- 2) практику, яка набуває дедалі більшого поширення;
- 3) світову тенденцію [158, с. 43].

Погоджуючись в цілому з вищесказаним, виявляється, що розгляд ВС як підходу є надто загальним і не демонструє його суті.

Відповідно, можна дати таке визначення ВС:

це діяльність усіх осіб, залучених до процесу ВС, в тому числі

сторін (жертви, злочинця, їхніх сімей), в якому вони шляхом проведення колективних зустрічей обговорюють злочин і його наслідки та приймають спільне рішення про відшкодування шкоди жертві та громаді, а також виправлення особи злочинця.

Така діяльність повинна узгоджуватися з принципами та метою відновного судочинства.

Серед *принципів* ВС можна виділити: 1) добровільність участі; 2) участь жертви і правопорушника; 3) переговорність процесу; 4) гнучкість у підборі учасників; 5) нейтральність і професійність посередників; 6) конфіденційність переговорів; 7) обов'язковість угоди для сторін; 8) здійснення державою контролю за виконанням угоди.

Умовами проведення конференцій ВС є: 1) визнання своєї вини правопорушником; 2) участь у зустрічах і конференціях ВС обох сторін: жертви і правопорушника; 3) вчинення правопорушником злочину невеликої тяжкості і вперше, вчинення неумисних злочинів середньої тяжкості або неповнолітність особи правопорушника.

Роль жертви у відновному судочинстві.

Інтереси жертв злочину

Як раніше зазначалося, ВС своєю метою ставить відновлення емоційного, психологічного стану та усунення матеріальної шкоди, заподіяної жертві злочину без приниження та обмеження прав злочинця. Як відзначав Г. Зер, «покарання прагне відновити баланс, принижуючи злочинця до того рівня, до якого була принижена жертва. Воно намагається «знищити» злочинця, нівелюючи його прагнення до вищості та укріплюючи почуття гідності жертви. Реституція ж ставить за мету піднести жертву до її попереднього рівня» [199, с. 93]. Інші вчені пропонують змістити акценти в кримінальному судочинстві з тим, щоб відновити баланс жертви і злочинця. Зокрема, Д. Джонстоун вважає, що «замість того, щоб вести мову про те, як вчинити зі злочинцем, ми повинні по-іншому ставити питання: що зробити для жертви?» [180, с.12].

Відновне судочинство, на відміну від кримінального, ставить жертву в центр процесу. Тому прибічники ВС критикують традиційне кримінальне судочинство за те, що воно ігнорує потреби жертв злочину. Злочин – це, передусім, шкода, заподіяна жертві, а вже

потім – суспільству. Жертва рідко відчуває справедливість після того, як результатом вирішення «їхньої» справи стане застосування каральних санкцій до засудженого [180, с. 95].

Уряди США та Великобританії не стояли осторонь цих проблем. У законодавстві, що регулює кримінальне судочинство, поступово, починаючи з часів соціальних рухів за права жертв, було закріплено низку прав жертв. До них можна зарахувати право на заяву про наслідки злочину; право бути проінформованим про рух справи, про застосування, про звільнення засудженого, про його місце проживання після звільнення; право отримати компенсацію в судовому порядку та з державних фондів.

Однак професор М. Райт (M. Wright), один з прихильників ВС, вважає, що цього недостатньо для реформування системи кримінального судочинства. Автор зазначає: «якщо всі запропоновані зміни до сучасної системи буде введено, то невже в ній жертва посідатиме цільне місце? Відповідь буде «ні», і причина криється в природі самої системи» [200, с.102].

Для того, щоб з'ясувати роль жертви у ВС, необхідно прояснити:

- у чому полягають та які є потреби жертв злочину, тобто який їхній інтерес⁶;
- яким чином відновне судочинство може задовольнити інтереси жертв злочину;
- чому традиційне кримінальне судочинство не завжди в змозі задовольнити інтереси жертв;
- як жертви оцінюють ефективність відновного та кримінального судочинства.

Як показують результати досліджень у галузі соціології права, потреби/інтереси жертв злочину охоплюють:

- менш формальний процес;
- більше інформації про процес та результат процесу у «їхній» справі;
- ввічливе і шанобливе ставлення;
- покриття матеріальної шкоди;
- відновлення психологічного балансу та вибачення;
- ширшу участь у розгляді і вирішенні справи.

⁶ В подальшому в главі сполуки «потреби жертв злочину» та «інтереси жертв злочину» функціонуватимуть як синоніми, оскільки в змістовному розумінні ці терміни розбіжностей не мають, хоча термін «інтереси» має яскравіше процесуальне забарвлення.

До таких висновків дійшли Т. Маршал та С. Меррі [201], Г. Стренг [52], Г. Максвелл та А. Морріс [202], Д. Джонстоун [180], М. Амбрейт [203], Е. Ерез [66], а також інші зарубіжні науковці. В той же час, не всі потреби, які були предметом дослідження зазначених авторів, увійшли в перелік, а лише ті, що виявилися спільними для результатів їх досліджень. Тож розглянемо їх послідовно.

Менш формальний процес, яким враховуватиметься думка жертви. Вдало проблему ігнорування жертви злочину сформулював Нільс Крісті. Він переконаний, що «врегулювання» конфлікту між жертвою і злочинцем відібрали від них професійні юристи та посадові особи системи кримінального судочинства. Причину цього автор вбачає у «професіоналізації» кримінального судочинства. Держава боїться втратити свій інтерес у конфлікті і зацікавлена, щоб роль жертви цілковито ігнорувалася. За словами автора, «жертва не лише потерпіла від злочину, зазнала реальних матеріальних, фізичних та інших втрат ... Вона втратила участь у своїй справі» [82, с. 7].

Почуття розчарування, спричинене браком участі жертви в кримінальному судочинстві, було сформульовано у Завданні Президента щодо жертв злочину: «чому ніхто не порадився зі мною? Мене викрали, а не штат Вірджинію» [204, с. 9]. А ось як відтворює особа власний досвід як жертви статевого злочину: «Я усвідомила, що це був кримінальний (її наголос – автори) процес, в якому, згідно бачення суду, не було місця для ствердження прав жертви ... немає жодного зв'язку між мною і злочинцем. Злочин трапився зі мною, але переслідувала злочинця держава ... Я була лиш одним з доказів» [204, с. 741].

Зазвичай, жертви не мають можливості зробити власний «внесок» у хід справи, хіба-що даючи показання як сторона обвинувачення. І це навіть у тих справах, де злочинець визнає свою вину у вчиненні злочину. Тому саме формалізм системи, як зазначає Т. Маршал, став джерелом почуття розчарування і гніву для багатьох жертв. І навпаки, дослідження засвідчують, що вдоволення жертв судочинством зростає в міру того, як їм надають можливість висловити свою думку в процесі, а їх приватні інтереси у справі враховують [194, с. 18].

² В даному випадку йшлося про справу викрадення людей та утримання їх заручниками.

Відновне судочинство, яке відбувається у формі зустрічей, посередництві т. п. за участю сторін, посередників, та інших зацікавлених осіб, забезпечує менш формалізований процес. Як зазначає Керолін Хоїл, ВС є вдалим поєднанням формального та неформального процесів [159, с. 226]. Безпосередня участь у них жертви забезпечує їм можливість висловити злочинцю власну думку з приводу наслідків злочину та його впливу на жертву, взяти пряму участь у з'ясуванні й розв'язанні наслідків злочину та відшуканні можливих шляхів загладження шкоди.

Всебічне інформування про рух справи та остаточне рішення по справі. Усі дослідження про роль жертви вказують на те, що вони хочуть бути добре поінформованими на всіх стадіях кримінального судочинства про його хід. Одне з досліджень в цьому напрямку було проведено професором Д. Шапландом у Великобританії в 1986 році. Переконливі результати дослідження засвідчили закономірність, згідно якої чим більше контакту було у жертви з органами кримінального судочинства, тим вищий рівень її вдовolenня системою судочинства [28, с. 340–342].

Структура програм ВС дозволяє не лише бути добре поінформованим, а й брати активну участь у вирішенні справи, якщо у жертви є таке бажання. Від останніх не вимагають безпосередньої участі у конференціях ВС, однак за умови наявності такого у них з'являється ширша перспектива можливостей, ніж у справах, що вирішують в порядку кримінального судочинства. Опитування М. Амбрейта показали, що деяких жертв цікавив виключно рух справи і цей інтерес задовольнявся при вдалому контакті правоохоронців з жертвою [195, с. 50].

Ширша участь у справі. Основні скарги усіх жертв стосувалися факту, що вони не були залучені до кримінального процесу як повноцінна сторона. Більшість жертв прагнуть бути залученими до процесу в активній чи пасивній формі. Вони переконані, що їх роль повинна виходити за рамки простого свідка на стадії розслідування чи судового розгляду справи. Суттєвим моментом є те, що невдоволення жертв акцентовано, насамперед, на процесі, а не на результаті справи. Вчені Е. Ерез (E. Erez) та П. Тонтодонато (P. Tontodonato) припускають, що участь жертви у справі сприяє відновленню її попереднього стану та зменшенню почуття відчуженості, що виникає внаслідок відсутності значимості та належного статусу в процесі [206, с. 461].

Одним із рішень, запропонованих з метою розширення участі жертв у процесі, стало запровадження інституту ЗНЗ (заяви жертви про наслідки злочину), в яких жертва, звертаючись до суду, вправі викласти думку з приводу природи отриманих в результаті злочину втрат фізичного, психологічного, майнового чи іншого характеру. Низка держав, зокрема, США, Канада, Австралія та ін. запровадили цей інститут у національне законодавство. Однак мета, яка ставилася при його впровадженні, була досягнута лише частково: результати опитування 239 жертв пограбувань та насильницьких злочинів не показали жодної ознаки того, що застосування ЗПЗ розширили роль жертви у справі чи привели до більшого вдовolenня процесом або результатом розгляду справи. Доктор права Е. Ерез дійшла висновку, що включення жертви в традиційний процес через застосування ЗНЗ у 90-х роках справило незначний вплив на систему кримінального судочинства і рівень вдовolenня нею жертв [207].

Щодо питання ефективності ВС у задоволенні даного інтересу жертви можна навести деякі цифри. Більше 90% жертв, які взяли участь у конференціях ВС, стверджують про загальне вдовolenня процесом, що їхня думка була адекватно врахована, а зустріч із злочинцем була корисною та дала можливість висловити свої почуття з приводу віктимізації [52, с. 52]. Однак у великій кількості випадків жертви не скористалися нагодою взяти участь у вирішенні справ через відновне судочинство. Для прикладу, у Великобританії одна із схем репарації залучила до участі у безпосередній зустрічі із злочинцем лише біля однієї третини жертв; у решті випадків Бюро управління схемою виконувало роль посередника між сторонами з метою досягнення між ними угоди [52, с. 53].

Справедливість і повага. Із кінця 70-х років ХХ ст. у віктимології з'явилося поняття «повторної віктимізації», тобто віктимізації жертви системою кримінального судочинства. Це зайвий раз підкреслювало несприятливість становища, в якому опиняється жертва після вчинення злочину.

Якщо основне невдоволення жертв стосувалося процесу як такого, то значна доля скарг припадала на низький рівень поваги, що демонструють органи кримінального судочинства щодо жертв. Неввічлива манера спілкування, проведення допитів різко та обривисто призводило до посилення цього негативного почуття, отриманого спочатку в результаті вчинення злочину – з боку злочинця, а пізніше

з боку органів, що ведуть кримінальне судочинство. «Коли поїхала поліція, склалось враження, що я злочинець... Зі мною поводитися нікчемно», – цитує одну з жертв М. Вольфганг (M. Wolfgang) [32, с. 19].

Як свідчать опитування, більшість жертв в результаті розгляду, вирішення справи і призначення покарання в порядку кримінального судочинства не відчують відновлення справедливості. Крім того, науковці вбачають проблему ще й у браку контролю за процедурою вирішення справи. На думку Т. Тайлера і Е. Лінда там, де люди контролюють прийняття рішень, вони вважають такий процес справедливим; і навпаки, переконані, що процес несправедливий, якщо не відчують контролю над прийняттям рішень. Згідно такої логіки вчені виділяють три фактори, які є визначальними для формування сприйняття справедливості:

- репутація – підтвердження індивідуального статусу в групі людей або громаді;
- довіра – сприйняття доброзичливості намірів інститутів державної влади;
- нейтральність – неупередженість владних інститутів під час прийняття процесуальних рішень [208, с. 314].

Немає підстав не погодитися з цією думкою. Як уточнення, можна виділити те, що для жертв репутація та соціальний статус є особливо важливим аспектом у формуванні почуття справедливості процесу, оскільки, як доводять дослідження, вони хочуть бути поцінованими членами громади, де поважають їх честь та гідність.

Зазначимо, що жертви, як правило, не намагаються впливати на прийняття рішення у справі щодо призначення покарання. Їхнє прагнення до справедливості стосується, перш за все, потреби представити власну думку у справі, відстояти приватні інтереси. Також не виправдали себе побоювання деяких вчених з приводу того, що жертви можуть вимагати невинувато суворих покарань для злочинців [207]. Жертви схильні брати участь у кримінальному процесі і вимагають визнання їх як повноцінної сторони, але жодним чином не використовують нові права як каральний інструмент впливу на злочинця. Більш того, «чим краще жертва ознайомена з обставинами життя злочинця, тим з меншою неприязню ставиться до нього», – аргументує свою позицію Ван Дійк (Van Dijk) [209, с. 20].

Аналіз чотирьох схем репарації у Великобританії демонструє високу оцінку жертвами можливостей ВС і щодо цього критерію. 83%

жертв з груп медіації дали ствердну відповідь на запитання про відчуття поновленої справедливості внаслідок розгляду справи через схему репарації. 90% жертв, які взяли участь у конференціях ВС, також відчували справедливість прийнятої внаслідок розгляду справи угоди про компенсацію [52, с. 54–55].

Матеріальна компенсація. Дослідження Д. Шапланда дозволяють зробити висновок, що одним з очікувань жертв від судового розгляду справи є отримання компенсації. Вони розглядають її як невід'ємну складову вироку [210]. Е. Ерез також встановила залежність, за якою одержання компенсації обов'язково підвищує вдовolenня жертви системою кримінального судочинства [205].

Водночас цікавим залишається той факт, що жертви не ставлять виплату компенсації до своїх основних потреб [52, с. 55]. Частково це зумовлено тим, що англо-американська система права володіє інститутом судових наказів про компенсацію та реституцію (застосування яких є обов'язковим) та дієвою системою державної компенсації за тілесні ушкодження, завдані злочинцем. Це забезпечує жертву високим рівнем матеріального захисту.

Метою жертви не завжди є отримання грошей. Важливим моментом, як з'ясувалося, є бажане отримання компенсації від злочинця особисто. Тому нерідко жертви нехтують сумою компенсації, оскільки важливішим для себе вважають символічність цього акту – отримати відшкодування «з рук» винного.

Разом з тим, аналіз програм ВС показує, що багато жертв злочину вважають, що вони мали б отримати більшу компенсацію, ніж отримали реально. Питання компенсації жертвам, які брали участь в конференціях, процесуально вирішувалося угодами про компенсацію/реституцію, яких досягнули в результаті проведених конференцій.

Кількість жертв, які отримали компенсацію в суді та внаслідок конференцій ВС, є майже однаковою, але реституція для жертв, що брали участь у них, проводилася у різних формах і не обмежувалася виключно фінансовою (матеріальною). В англо-американській літературі досвід жертв, чії справи вирішували в кримінальному судочинстві, описано як «рутинний брак уваги до питання реституції». З'ясувалося, що конференції забезпечили більше можливостей матеріальної компенсації, включаючи гроші, роботу злочинця, інші матеріальні вигоди. Водночас, слід зазначити, що жертви, «чий» справи

були призначені до проходження конференцій ВС, не надавали матеріальній компенсації вирішальної ваги – на противагу жертвам, чії справи розглядали в суді.

Відновлення психологічного здоров'я та вибачення. Аналіз практики та наукові висновки дають підстави вважати, що відновлення емоційної рівноваги є набагато важливішим аспектом у процесі реабілітації жертви, ніж матеріальна компенсація. Останні нерідко воліють отримати символічне відшкодування, але при цьому хочуть використати нагоду переконати злочинця не вчиняти злочинів повторно та, якщо це можливо, залагодити конфлікт, спричинений злочином. Можливості відновлення емоційного стану особи є набагато вищими, якщо сторони примиряться і конфлікт між ними буде вичерпано.

Д. Брейтуейт розглядає емоційний вплив віктимізації на особу з точки зору її почуття власного суверенного права, домініону⁶ (англ. *Dominion*). Відновлення цього права, яке було порушено внаслідок вчинення злочину, буде найбільш ефективним за умови вчинення (а) символічного та (б) реального актів, де символічним буде осудження злочину та злочинця, а реальним буде забезпечення надання жертві реституції або компенсації [211, с. 91]. Інші вчені, зокрема Д. Мерфі та Д. Гамптон розглядають емоційний вплив на жертву через призму соціального становища особи в суспільстві. За їх баченням, умисні протиправні вчинки спрямовані на те, щоб образити людину і принизити її у своєму соціальному статусі. А оскільки поняття самоповаги є соціальним явищем, то протиправні дії, посягаючи на особу, наносять їй важку психічну травму [212, с. 25]. Ці позиції, очевидно, опираються на аргументи з різних галузей гуманітарних наук, проте вони доходять єдиного висновку про те, що злочин заподіює жертві серйозні психічні травми різностороннього характеру, і позбутися їх лише за допомогою здійснення матеріальної компенсації неможливо. У цьому аспекті ВС володіє значним позитивним потенціалом.

⁶ Концепція домініону, де ключовою категорією є свобода, панувала у республіканських традиціях правової думки з часів Стародавнього Риму, в кінці середніх віків дістала розвиток в північних республіках Італії та після революції у США у 18-му столітті утвердилася в англо-американській правовій думці. Впродовж історії існування концепція домініону розглядалася як соціальний статус особи, яка не є рабом, і користується правовим і культурним захистом громади, та не залежить у виборі поведінки від волі, милосердя або дозволу інших.

Ряд кримінологів (такі як Г. Стренґ, Л. Цеднер, К. Хойл, Р. Янг) дійшли єдності щодо основних складових емоційної шкоди. Ці складові також можуть виступати *критеріями* оцінки всього діапазону завданої злочином моральної шкоди (в т. ч. психічних травм). До них зараховуємо такі елементи психологічного здоров'я особи, які могли зазнати певних змін як наслідок вчиненого проти неї злочину: 1) почуття безпеки та страх(и); 2) почуття гідності, самоповаги та впевненості в собі; 3) довіра до оточуючих людей; 4) тривога; 5) збентеження та сором; 6) пробачення [213, с. 103].

Подальший перелік елементів психологічної шкоди, які можуть мати зовнішній вияв і є похідними від вищезазначених, охоплює: 1) безсоння; 2) порушення травлення; 3) нездатність повноцінно виконувати трудові обов'язки; 4) порушення зв'язків із сім'єю, друзями, знайомими; 5) довготривалість таких наслідків; 6) міра необхідності медичного втручання [214, с. 10–11].

Щодо низки елементів психологічного здоров'я було опитано жертв, чії справи вирішували або в суді, або на конференціях ВС. Для наочності можна навести таблицю з порівняльними даними відповідей. Дані є результатами експериментів «реінтегративного сорому» (всього чотирьох), що проводилися у місті Канберра (Австралія) в 2000–2001 роках* [52, с. 95–122].

* Результати експериментів опубліковано у книзі Х. Стренґ «Відновлення чи відплата?» [52].

Результати опитування жертв з приводу ефективності відновлення емоційного стану внаслідок розгляду справи в порядку кримінального судочинства та відновного судочинства*

№	Зміст тез, щодо яких опитувалися жертви	Жертви, чиї справи розглядалися в суді (у %)	Жертви, чиї справи перебували у відновному провадженні (у %)
1	Передчуваю, що злочинець скоїть злочин проти мене повторно	18	5
2	Передчуваю, що злочинець скоїть злочин повторно проти інших	55	35
3	Відчуваю страх перед злочинцем	20	9
4	Отримав/ла вибачення	19	72
5	Відчув/ла, що вибачення щире	41	77

Жертв, чиї справи розглядалися конференціями ВС, окремо опитували з приводу ефективності таких конференцій. На запитання про злість щодо злочинця перед і після конференцій, 63% відчували її перед конференцією та 29% після. На запитання про симпатію до злочинця перед і після конференцій – 19% відчували її перед та 48% після. У 25% опитаних жертв після проведення конференцій зміцнилося почуття власної гідності, хоч 67% з них не відчували таких змін. Подібні показники щодо почуття самоповаги та впевненості в собі [52, с. 97–112].

* Вибірка складала 175 кримінальних справ про злочини проти власності та 100 кримінальних справ про насильницькі злочини.

У результаті здійснення відновного провадження почуття власної безпеки було відновлено у кожній другій жертви. Рівень тривоги у жертв після конференцій ставав дещо нижчим (на 9%), однак рівень довіри до оточуючих знизився (20% жертв, в яких рівень довіри зріс, проти 26%, які втратили довіру). 41% жертв почувалися після конференцій більш емоційно врівноваженими, а 39% були навіть схильні пробачити злочин. Насамкінець, 88% жертв вважають, що участь у конференціях ВС допомогла їм у розв'язанні проблем, 67% вважають було корисним взагалі, а переважна більшість – 60% – зазначили, що вони в силі «залишити все позаду» [52, с. 97-112].

Підсумовуючи, зазначимо, що науковці-прибічники ВС обґрунтовано вважають, що невдоволення жертв та неефективне перевиховання злочинців пов'язане з системними недоліками кримінального судочинства. У тих категоріях справ, де є жертва та затримані злочинці, більш ефективним видається відновне судочинство. Як видно з наведеного вище, ті чи інші моделі відновного судочинства більше відповідають інтересам жертв злочину, аніж вирішення справ у порядку кримінального судочинства. Тут також даємо відповідь на одне із запитань, що впливає з предмету цього дослідження – які є інтереси жертв злочину та яким чином можна найбільш повно здійснити їх правомірний захист.

Без сумніву, різні моделі ВС дають дещо відмінні результати; учасники ВС, і насамперед жертви, по-різному оцінюють той чи інший досвід в результаті проведених конференцій. Однак загальні принципи ВС, що впливають безпосередньо з його змісту, для всіх моделей є однаковими, що надає їм характеру уніфікованих, загальноприйнятих. Проаналізоване дає можливість зробити висновок, що участь жертви у ВС є однією з *центральної* засад цього типу судочинства, а роль жертви для здійснення завдань і цілей ВС – *вирішальною*.

Досліджувані інтереси жертви та відновне судочинство як інструмент, що може задовольнити ці інтереси, дає нам чітке бачення недоліків, які притаманні кримінальному судочинству в його сучасній формі. Судочинство навряд чи можна вважати справедливим, якщо його таким не сприймають учасники процесу. Воно й не до кінця буде демократичним, якщо особи, які об'єктивно потребують захисту та поновлення у попередньому становищі, цього не отримують. Тому такі дані можуть бути цінним інструментом законотворця для вдо-

сконалення кримінального судочинства та спрямовуючим стрижнем у побудові альтернативних форм реагування на злочин.

Сьогодні є підстави говорити, що в англо-американській правовій науці чітко сформувався рух на відшукання нових способів залягодження міжособистісного конфлікту «жертва – злочинець», задоволення потреб жертв злочину, виправлення злочинців. На вістрі цього руху є теорія та практика відновного судочинства.

Відновне судочинство в Україні

Як показує практика, позбавлення волі як яскравий приклад «відплатного» покарання не завжди має бажаний позитивний вплив на злочинця і його виправлення. Крім того, воно ігнорує потреби жертви у компенсації та підтримці. У Великобританії побутує вислів: «Тюрма – це дорогий спосіб виховання з поганих людей ще гірших». Очевидно, що це стосується і України. Всі держави прецедентної системи права та низка держав Європи – представників континентальної системи права (Німеччина, Франція, Швеція, Бельгія, а також Польща, Росія та низка близьких сусідів) – запровадили програми, спрямовані на втілення у життя концепцій відновного судочинства через проведення відповідних конференцій та зустрічей. Така робота відбувається як на рівні Міністерств юстиції та Міністерств внутрішніх справ цих держав, так і на рівні законодавства. На сьогодні Міністерство внутрішніх справ Британії розробило проектні принципи ефективного здійснення відновного судочинства [215, с. 34].

Варто підтримати позицію згадуваних вже українських вчених (І. Войтюк, В. Маляренко, В. Землянська, А. Яценко, О. Парфуло), які обґрунтовують необхідність міняти погляд на кримінальне покарання (метою його є кара, виправлення та запобігання вчиненню нових злочинів), яке сприймається в суспільстві як єдино можливий спосіб реагувати на суспільно небезпечне діяння. Відповідно, потребує певних вдосконалень і кримінальне судочинство. Відкритими до застосування альтернативних форм судочинства повинні стати, насамперед, суди, до чого, власне, закликає Верховний Суд України.

Є вагомі підстави твердити, що до осіб, які вчинили злочини вперше, до неповнолітніх правопорушників, а також до тих, хто вчинив злочин невеликої тяжкості незалежно від форми вини доцільно застосовувати конференції відновного судочинства. Низка теорій до-

водять високий ступінь вірогідності виправлення злочинця, якщо до нього застосовувати відновні форми. З цього виходять українські вчені-правники при побудові теоретичних концепцій застосування відновного судочинства на практиці.

Історичний аспект та аналіз сучасних досягнень

Якщо розглядати питання ВС в історичному поступі, то примирення для України не є новим. Ще відомий історико-правовий документ – закон Київської Русі «Руська правда» (X–XI ст.) – передбачав можливість мирного врегулювання кримінального конфлікту. Так, у випадку вчинення вбивства близький родич потерпілого міг отримати від винного викуп – т. зв. віру. Для вбивці сплата суми означала можливість примиритися з родичами померлого та уникнути кровної помсти. Населення місцевості, в якій проживав вбивця, ручалося за нього. Якщо останній все ж ухилився від відповідальності, потрібну суму сплачувала замість вбивці громада, т. зв. «дика віра» [216, с. 64].

За вчинення деяких видів злочинів закон передбачав вибачення перед потерпілим. За приниження честі людини норми «Руської правди» передбачали призначення покарання винному у вигляді щоденного побиття батоном; це покарання мало місце поки винний не домовлявся з потерпілим про відповідну компенсацію [217, с. 296]. В інших документах – Двінська уставна грамота (XIV ст.) – одним із основних видів покарань був «продаж» – своєрідний штраф, який сплачував правопорушник на користь потерпілого або його близького родича [217, с. 181–182].

Сьогодні інститут відновного судочинства в Україні розвивається із своїми особливостями. Тут, насамперед, слід згадати, що медіаційне провадження – перевагу саме цьому поняттю надають українські науковці та практики-правники (терміни «медіаційне провадження», «медіаційний процес» запозичені з польського законодавства) – в Україні розвивається на основі положення, сформульованого у нормах Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів про примирення винного з потерпілим. Воно передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка

вперше вчинила злочин невеликої тяжкості, примирилася з потерпілим від злочину та відшкодувала заподіяну злочином шкоду (ст. 46 КК, ст. 8 КПК України).

Серед громадських організацій та благодійних фондів, які здійснюють ВС, є наступні: регіональні групи медіацій – Львівська, Київська, Харківська, «Український центр Порозуміння» (м. Київ), «Простір без конфлікту» (м. Львів) та ін.

Окрім Верховного суду України, до ширшого впровадження відновних форм у діяльність органів кримінальної юстиції закликає Генеральна прокуратура України. У листі від 1 серпня 2008 року «Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню». Генеральний прокурор, посилаючись на положення Концепції реформи кримінальної юстиції [150], наголошує на доцільності застосування посередництва з метою примирення у справах про злочини, вчинені неповнолітніми, звертає увагу прокурорів на те, що наслідком застосування відновних процедур може бути не тільки звільнення від кримінальної відповідальності, а й пом'якшення покарання. Прокурори, що підтримують обвинувачення в судах, повинні враховувати угоди про примирення між підсудним і потерпілим, відшкодування заподіяної злочином шкоди при наданні суду пропозиції про закриття справи чи про міру покарання [218].

Подібні акти є надзвичайно позитивним інструментом інформування прокурорів про подібні можливості та заохочення до використання в їх роботі примирення між потерпілим та обвинуваченим. Це, в свою чергу, веде до реальної, практичної гуманізації кримінального судочинства.

У великій мірі поступ у цій сфері відбувся за сприяння міжнародних організацій, у цьому випадку завдяки Швейцарській агенції з розвитку та співробітництва. Зі слів Генерального прокурора, запущено веб-сторінку щодо відновного судочинства, вийшло декілька випусків бюлетеню «Відновне правосуддя в Україні» і розроблено навчальні курси для студентів і слухачів Національної академії прокуратури [218].

Потерпілий від злочину – в центрі ВС

Щодо термінології, то необхідно вказати, що примирення, як і відновлення, є бажаними *результатами* медіацій. Звичайно, такий термін є адаптованим і максимально передає зміст того, що відбуватиметься: зустрічі з участю посередника. Однак термін «медіаційне провадження» вужчий від терміну «відновне судочинство», оскільки не позначає основного: мети існування цього інституту. Відновне судочинство відновлює попередній стан жертви та виправляє злочинця, тоді як медіація – це посередництво, яке є лише одним із засобів для досягнення відновлення.

В контексті сказаного варто пам'ятати, що у зарубіжній теорії і практиці ВС посередництво є основною, але не єдиною моделлю ВС. Так само посередництво може відбуватися не тільки за участю одного посередника – педагога або лікаря, що вже ввійшло в практику (див. статтю В. Маляренка «Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення» [218]), а кількох, а то й багатьох учасників. Ними можуть бути – як окремо, так і разом – працівники правоохоронних органів, волонтери громадських організацій, шкільні психологи і т. ін. Таким чином, ширше застосування відновного судочинства не дозволило б обмежено і стереотипно підходити до його розгляду.

У свою чергу, у деяких континентальних державах Європи (наприклад, Польщі, Швеції) Міністерство юстиції, окрім проектування відповідного законодавства, бере безпосередню участь у розробці процедур проведення конференцій ВС, встановлює вимоги до посередників, що беруть участь у зустрічах, регулюючи питання ведення реєстру організацій та осіб, які можуть бути допущені до ведення процесу ВС. Цей досвід діяльності Міністерства юстиції можна сміливо запозичувати в Україні.

Попри деякі позитивні результати та наявність бажання державних органів до змін у цій сфері, можна констатувати, що ВС в Україні набуло дещо відмінних форм від тих, які первинно усталені в інших державних юрисдикціях. Процесуальні відмінності існують і це нормально в силу того, що питання законодавчо не врегульовано. Однак є одна суттєва відмінність: відсутність при розгляді питання медіацій згадки про *потерпілого* як ключового «гравця» у всьому медіаційному чи відновному провадженні.

Потрібно розуміти, що основну роль у зустрічах ВС треба надавати не посередникам, від чого застерігають низка теоретиків ВС у Великобританії і США, і вона не повинна в жодному разі бути домінуючою. Основну роль має відігравати потерпілий від злочину, йому повинна бути приділена найбільша увага.

Проектне законодавство в сфері відновного судочинства

Чинне українське законодавство поки-що не містить поняття медіації чи відновного судочинства і не передбачає процедури проведення конференцій та зустрічей ВС. Однак у 2007 році Міністерством юстиції України було розроблено і розіслано для аналізу проект Закону «Про медіацію (посередництво) в кримінальних справах», на що один із авторів, Н. Федорчук, підготував детальний відгук.

Загалом оцінивши позитивно ідею впровадження медіації у кримінальні справи, автор виділив наступні проблемні питання проекту: оплата праці медіаторів за рахунок сторони (сторін) – оплата праці медіаторів не повинна впливати на доступність цієї послуги; недооцінки публічного інтересу у медіаціях – можливо у медіаціях правоохоронці не повинні приймати участі, але їх не варто однозначно виключати із списку потенційних посередників у інших видах конференцій ВС; запровадження принципу рівності сторін – при проведенні конференцій ВС у них відсутні рівні процесуальні права в класичному розумінні.

Також в проекті мало уваги приділено питанням участі неповнолітніх у медіаціях; меті здійснення медіацій та деталізації умов договору про примирення. Окрім того, формалізація організації роботи медіаторів (в об'єднання медіаторів, конференції медіаторів тощо) видається зайвою, оскільки послуги медіаторства надаються, як правило, неприбутковими громадськими організаціями, що спеціалізуються на наданні допомоги тим чи іншим категоріям потерпілих, які можуть самостійно визначити необхідність для об'єднання або проведення конференцій.

Щодо законодавчих змін, то у літературі пропонують широкий перелік пропозицій законодавцю, які можна звести до таких основних тез:

1) Визначення основних принципів та умов здійснення відновного судочинства, різновидів можливих форм (моделей) ВС.

2) Визначення категорій справ, у яких можливе призначення зустрічей/конференцій ВС.

3) Закріплення законодавчих повноважень посадових осіб, які ведуть процес, для передачі справи для проведення конференцій ВС.

4) Врегулювання питання строків (включення/невключення часу, відведеного на медіацію, до процесуальних строків, визначення максимальних строків її проведення).

5) Визначення форми та вимоги до звіту про проведення конференцій ВС, форми угоди між потерпілим та обвинуваченим/підсудним.

6) Врегулювання питання про вимоги до посередників, що братимуть участь у конференціях ВС, процедури їх обрання.

7) Закріплення за слідчим обов'язку роз'яснювати право на примирення з обвинуваченим при винесенні постанови про визнання потерпілим від злочину [219, с. 14; 219, с. 252; 220].

Поряд із названими положеннями, доцільно доповнити кримінально-процесуальний закон або передбачити у новому законі:

1. Норми, які б закріплювали повноваження слідчого, прокурора або суду – залежно від того, в чиєму провадженні перебуває справа – передавати справи для здійснення відновного провадження в усіх випадках вчинення злочину невеликої тяжкості чи неумисного злочину середньої тяжкості вперше або вчинення злочину неповнолітнім.

Про наявність умов для здійснення ВС повинен вирішувати відповідальний посередник. Ним може бути або посадова особа органу дізнання, міліції із спеціальними навиками та досвідом – це, мабуть, найдоступніший варіант, або медіатор громадських організацій, які пройшли спеціальну підготовку.

Умовами здійснення відновного провадження повинні бути:

- а) вчинення злочину вперше або вчинення злочину неповнолітнім;
- б) у справах про злочини невеликої тяжкості чи неумисні злочини середньої тяжкості, включно із справами приватного звинувачення;
- в) визнання правопорушником своєї вини, щире каяття та співпраця з правоохоронними органами;
- г) добровільна згода сторін на здійснення ВС.

Участь потерпілого і злочинця у безпосередніх зустрічах не є обов'язковою вимогою. Відновне судочинство може проводитися за участі посередників і без прямих зустрічей, оскільки практиці відомі випадки, коли у жертви виникає психологічний бар'єр перед зустрічами із злочинцем віч-на-віч. У таких випадках посередники ведуть переговори з приводу умов угоди про примирення від імені сторін.

2. Закріплення серед процесуальних прав потерпілого від злочину прав у сфері здійснення ВС, зокрема, права на: поведження щодо нього з повагою; примирення з обвинуваченим/підсудним; відшкодування шкоди або реституцію шляхом укладення угоди; конфіденційність переговорів під час зустрічей ВС.

3. Максимально чітке окреслення обов'язків посадових осіб, що ведуть кримінальний процес: дізнавача, слідчого, прокурора, судді – обов'язок роз'яснити потерпілому та обвинуваченому право на примирення; обов'язок передати справу для здійснення відновного провадження у відповідних випадках; обов'язок прийняти звіт про проведення зустрічей ВС та долучити його до матеріалів справи.

4. Чітке закріплення правового статусу правопорушника: обов'язок з'являтися для проведення зустрічей ВС; право на участь у зустрічах ВС близьких родичів або знайомих; обов'язок виконати всі умови угоди про примирення, укладені ним або за його згоди посередником/ами, основним принципом діяльності яких є нейтральність.

Приємно зазначити, що частина даних положень уже втілена в проєкті Кримінального процесуального кодексу, що підготовлений Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права [152]. У ньому окремим параграфом пропонується врегулювати кримінальне провадження на підставі угод, де одним із видів є угоди про примирення між потерпілим і обвинуваченим. Автори проєкту також пропонують врегулювати питання щодо змісту угод про примирення, порядок судового розгляду на підставі угоди, необхідність перевірки добровільності участі сторін в угоді, перевірки законності угоди та підстави, на основі яких суд може відмовити у затвердженні угоди.

Оскільки кодекс передбачає поділ усіх кримінальних правопорушень, що на сьогоднішній день визначені як злочини, на кримінальні проступки (менш суспільно небезпечні) та злочини, проєкт пропонує надати потерпілому та обвинуваченому можливість укласти угоду у кожному випадку вчинення обвинуваченим кримінально-

го проступку, злочину невеликої або середньої тяжкості. Це значно розширює можливість застосування переваг відновного судочинства у порівнянні з чинним кодексом, а також навіть у порівнянні із запропонованими раніше проектами КПК.

Аналіз цього проекту КПК показує, що автори спробували віднести до регулювання нормами кодексу лише відносини щодо угоди про примирення – її укладення, порядок затвердження та деякі дотичні питання. Вони вирішили винести за рамки кримінально-процесуального регулювання питання порядку проведення переговорів відновного судочинства, що передують укладенню угоди. Це, загалом, збігається з нашими рекомендаціями, однак в проекті варто окремою нормою зазначити, що порядок проведення переговорів, статус посередників на переговорах та інше має бути предметом регулювання окремого закону.

Розвиток системи ВС

Звичайно, внесення відповідних змін і доповнень до законодавства не буде запорукою дієвості цього інституту. Тому важливим кроком повинна бути матеріально-фінансова підтримка відновного провадження.

Як показав іноземний досвід, будь-яка модель відновного судочинства впроваджується у життя громадськими недержавними та благодійними організаціями у тісній співпраці з правоохоронними органами у вигляді програм відновного судочинства. У цьому випадку підтримка держави є вирішальною. У Великобританії переважно більшість програм ВС фінансує держава, оскільки вона є представником нації і повинна бути зацікавлена у зменшенні рівня кількості засуджених, зменшенні рівня рецидиву, підтримці жертви злочину та відшкодуванні їй шкоди, залагодженні конфліктів та відновлення гармонії в суспільстві. Без матеріально-фінансової підтримки відповідних проектів ВС з боку держави відновне судочинство може стати лише бутафорією.

Заслугує на увагу думка про можливість використання коштів створеного в майбутньому в Україні Фонду допомоги потерпілим від злочинів в Україні (далі – фонд) для фінансування *програм та проектів* проведення конференцій/зустрічей відновного судочинства. Функціонування фонду із статусом юридичної особи, повинно за-

безпечуватися обраними на конкурсній основі посадовими особами фонду – досвідченими юристами. Зобов'язання фонду, окрім іншого, повинні передбачати оголошення конкурсів проектів серед громадських організацій на втілення програм відновного судочинства в різних регіонах держави.

Сам же фонд міг би в основній своїй частині фінансуватися з державного бюджету – окремою статтею видатків, а також за рахунок: 1) певного відсотку від сум сплачених штрафів, призначених судами в порядку кримінального та адміністративного провадження; 2) певного відсотку від конфіскованих доходів (майна, коштів) 3) сум застав як запобіжних заходів, звернених в дохід держави; 4) благодійних внесків фізичних і юридичних осіб. Всі ці питання могли б стати предметом врегулювання окремого Закону «Про Фонд потерпілого в Україні».

Окремо варто зосередитися на питанні моделей ВС. Перелік моделей ВС – Посередництва «жертва-злочинець», Сімейні конференції, Кругові засудження та Ради з виправлення – не є вичерпним і відображає лише основні форми відновного судочинства, які мають багато спільного. Деякі з них – Кругові засудження та Ради з виправлення – функціонують лише в окремих регіонах відповідних держав, максимально пристосовані до менталітету і звичаїв етнічних груп чи народів, що проживають на відповідній території. Тому раціонально запозичувати принципи проведення тих чи інших конференцій ВС та деякі елементи процесу, однак копіювання моделей навряд чи дасть бажаний ефект.

При запровадженні певних форм відновного судочинства в Україні варто враховувати традиції владнання конфліктів (в широкому розумінні), що діяли і діють до сьогодні в Україні. Тут спадають на думку різні типи колективного вирішення спорів у трудових колективах – товаришськими судами, або вирішення проблемних і конфліктних питань у школах – через шкільні батьківські збори. В той же час, відсутність подібних форм в минулому в Україні не повинні спиняти нас перед запозиченням нових під приводом ніби-то не відповідності українським правовим традиціям.

Показовим є інститут батьківських зборів у школах. Для демонстрації оберемо приклад з конфліктом у школі між однокласниками. Ініціатором та однією із сторін конфлікту був агресивний хлопець 14-ти років, що заподіяв легкі тілесні ушкодження однокласнику,

який нещодавно перевівся у цей клас (ці події відбувалися в одній із середніх шкіл міста Львова). Першим заходом, який обрали провести в цьому випадку, були батьківські збори з обов'язковою явкою дитини-кривдника та її батьків. За ініціативою матері дитини, що постраждала, на батьківські збори запросили дільничного інспектора. Метою проведення заходу було обговорення незадовільної поведінки кривдника, її негативний вплив на однокласників та навчальний процес взагалі. Батьки постраждалої дитини бажали вибачення від кривдника, однак відшкодування не вимагали.

Спробуємо проаналізувати спільні риси батьківських зборів, що проводилися в цьому випадку, з розширеними конференціями ВС.

Таблиця 5

Спільні риси конференцій ВС та батьківських зборів у школах

№	Характерні риси конференцій ВС	Характерні риси батьківських зборів у школах
1.	Безпосередня участь правопорушника і жертви.	Безпосередня участь кривдника (якщо це дитина, що навчається в школі) і, можливо – не обов'язково – тих, кого образив кривдник (інші діти, що разом з ним навчаються).
2.	Участь інших осіб як на боці кривдника (батьки, близькі родичі), так і на боці жертви.	Обов'язкова участь інших осіб, як на боці кривдника (батьки, близькі родичі, опікуни), так і на боці тих, кого скривдили (батьки, близькі родичі, або й вихователі, вчителі).

<p>3.</p>	<p>Наявність посередників, медіаторів, які здійснюють відновне провадження та ведуть зустрічі ВС.</p>	<p>Наявність учителів, вихователів, які беруть на себе роль посередників, хоча посередництво у даному випадку не є чисто нейтральним. Також посередниками в цих випадках можуть бути батьки інших дітей, не задіяних у конфлікті, які висловлюють свою точку зору з приводу випадку.</p>
<p>4.</p>	<p>Остаточна мета:</p> <ul style="list-style-type: none"> - психологічне та матеріальне відновлення жертві злочину, - усвідомлення вини злочинцем з метою його виправлення, - відновлення гармонії та ін. 	<p>Остаточна мета:</p> <ul style="list-style-type: none"> - усвідомлення кривдником своєї вини, - вибачення кривдника та щира обіцянка не повторювати вчиненого, - зміна поведінки (ймовірно через застосування заходів впливу батьками таких як позбавлення певних благ, що мають значення для дитини, певна форма відпрацювання і т. ін.). - можливе відшкодування збитків батьками (в силу субсидіарних зобов'язань).

Як видно з наведеної таблиці, батьківські збори та конференції ВС мають багато спільного, а саме: щодо кола суб'єктів, які беруть в них участь, їхньої ролі та мети здійснюваних заходів. Суттєвою відмінністю можна вважати обов'язковість участі у конференції дитини-кривдника та її батьків (родичів).

Узагальнивши висновки, виявляється виправданим запропонувати функціонування *2-вимірної моделі відновного судочинства* в Україні. Вона передбачатиме форму:

- «Посередництва потерпілий-правопорушник»;
- «Шкільних батьківських зборів».

Перший тип моделі ВС застосовуватиметься щодо повнолітніх правопорушників у кримінальних справах про насильницькі злочини, у тому числі проти статевої свободи, та злочини проти власності. Другий – щодо неповнолітніх правопорушників у кримінальних справах про злочини тієї ж категорії. У зв'язку із введенням 12-річної загальної середньої освіти буде можливість застосовувати інститут «Шкільних батьківських зборів» як форму ВС щодо всіх правопорушників, які не досягли повноліття, оскільки програма навчання триває в середньому до досягнення дітьми повноліття. Перший тип моделі базуватиметься на принципах здійснення медіаційних проваджень «потерпілий-правопорушник», другий – на основі принципів проведення батьківських зборів у школах.

Важливо зазначити, що інститут батьківських зборів застосовуватиметься не лише щодо осіб, які навчаються в школі, а й щодо тих, хто здобуває професійну освіту в училищах, ліцеях, коледжах тощо і на момент вчинення злочину не досягли повноліття. У випадках навчання або виховання дітей в дитячих будинках, інститут батьківських зборів дієвим бути не може. В цьому разі доцільніше проводити відповідні посередництва, проте з участю вихователів будинку, де перебуває дитина.

Першим кроком на шляху до становлення ВС в Україні повинні бути відповідні доповнення до законодавства з регулюванням відповідних процедур. Друге, важливо, щоб це були системні зміни, тому доповнення законодавства повинно супроводжуватися інституційними змінами. Третє, і не менш важливо, повинен бути належно підготовлений персонал, кадри, з якими мають проводитись відповідні тренінги та курси для підвищення їх кваліфікації. І четверте, всі ці заходи мають бути підкріплені фінансово.

Висновки

Узагальнюючи основні результати дослідження та підсумовуючи викладені у цьому порівняльному дослідженні підходи щодо можливостей побудови відповідної системи захисту прав та законних інтересів потерпілих в Україні, доходимо таких висновків.

1. Оскільки історично роль жертви злочину у кримінальному судочинстві англо-американської правової системи була ключовою, нівелювання її значення в процесі до рівня свідка, що відбулося у ХХ ст., не лише у названій системі, як суспільною думкою, так і правовою доктриною та практикою визнано невинуватим. Тому з метою подолання дистанціювання з органами кримінальної юстиції та налагодження широкої співпраці з ними, втілення принципу гуманізму та поваги до людини юридична спільнота і широка громадськість вважає доцільним підвищувати значимість жертви злочину і посилювати захист її прав та законних інтересів.

2. Повноцінний захист прав та інтересів жертв злочину можливий лише за допомогою функціонування комплексу юридичних механізмів і багаторівневості системи заходів, де один «страхує» іншого.

Диверсифікація механізмів у Великобританії і США, де захист надають в судовому порядку (через судові органи), в позасудовому порядку державними органами (через державні фонди компенсації потерпілим завданої злочином шкоди) та в порядку надання послуг громадськими організаціями (через спеціалізовані громадські організації), діяльність яких підтримує держава, є гарантією досягнення мети – максимально повного та ефективного захисту не лише прав жертв злочину, передбачених у законодавстві, а й їх легітимних інтересів.

3. Державна влада у названих країнах є у фарватері руху на захист жертв злочину та реформування системи кримінального судочинства в бік його гуманізації. Забезпечення відновлення жертвам злочинів порушених прав і законних інтересів, розширення їх пра-

вового статусу, пошук альтернатив покаранню і засудженню стали елементами державної стратегії та політики в галузі кримінального судочинства. Тож більш гуманне ставлення як до потерпілих від злочину шляхом надання їм ширшого кола прав для захисту їхніх інтересів, так і до обвинувачених може бути одним із шляхів цивілізаційного розвитку і для української держави.

4. Інститут компенсації, реституції історично був і залишається одним із головних способів захисту прав та інтересів жертви злочину у кримінальному судочинстві Великобританії та США. Компенсація тут є однією з цілей і способів поновлення прав та задоволення легітимних інтересів жертви. У нескладних кримінальних справах судовий розгляд закінчується винесенням судового наказу про компенсацію (реституцію/репарацію); компенсація шкоди є однією з умов, яка дозволяє не порушувати кримінальну справу проти правопорушника; компенсація завданої злочином шкоди державою є гарантованим правом жертв насильницьких і статевих злочинів; компенсація шкоди є метою мирової угоди, що її укладають в підсумку проведених конференцій відновного судочинства.

5. Визнаючи цінність та важливість для потерпілого інституту компенсації завданої злочином шкоди, Україні також необхідно розширити правові засоби захисту права потерпілого на компенсацію за рахунок інституту державної компенсації завданої злочином шкоди. Зокрема, засадами здійснення державної компенсації, які забезпечать ефективне функціонування цього інституту, серед інших повинні бути: 1) пріоритетність відшкодування фізичної (а не матеріальної) шкоди, заподіяної злочином; 2) позапроцесуальний характер цього інституту – винесення його за рамки діяльності органів кримінального судочинства (прокуратури, суду); 3) покладення обов'язків щодо державної компенсації потерпілим від злочину на спеціалізований орган – Фонд допомоги потерпілим від злочинів в Україні; 4) компенсація моральної шкоди на основі встановленого тарифу.

6. Оскільки шкода, яку завдано злочином, має різносторонній характер – окрім майнової та фізичної шкоди, це, як правило, психологічний стрес, нервовий шок, інші наслідки короткотривалого (пост-травматичний стресовий розлад) та довготривалого характеру (страх, депресія, зруйновані відносини з близькими і рідними тощо), захист потерпілих не повинен обмежуватися виплатою компенсації в грошовому еквіваленті. Державна політика повинна заохочувати

створення та фінансово підтримувати функціонування громадських організацій та благодійних фондів, метою яких є надання необхідних послуг потерпілим на безплатній основі: психологічних і юридичних консультацій, практичних порад і допомоги. Для надання таких послуг, а також для офіційного інформування потерпілого про хід і результати розслідування та розгляду кримінальної справи, можуть створюватися спеціальні посади у правоохоронних органах та судах. Альтернативно ці обов'язки можна покласти на відповідних посадових осіб зазначених органів та консультативні служби відповідних недержавних формувань.

7. Відновне судочинство, як засвідчив досвід досліджуваних держав, володіє великими перспективами як щодо задоволення інтересів потерпілих від злочину, так і щодо виправлення та реінтеграції правопорушників.

Основна особливість ВС – це розмежування процесу ВС і практики його здійснення. Це суттєво відрізняє його від кримінального судочинства, де процес розглядається як практична діяльність. З одного боку ВС це процес, «в якому небайдужі до злочину особи шляхом колективних зустрічей вирішують, яким чином вчинити з наслідками злочину та роблять висновки на майбутнє» (Т. Маршал). З іншого боку, функціонування і розвиток ВС завжди були невід'ємно пов'язані з реалізацією відповідних програм, схем ВС (програми Примирення жертви і злочинця, Медіацій «жертва-злочинець», Кругового засудження, Конференцій для неповнолітніх злочинців тощо), більшість з яких проводяться спеціалізованими громадськими організаціями із залученням посадових осіб державних органів (поліції, суддів).

В результаті аналізу питань про зміст ВС, пропонуємо наступне визначення поняття ВС: це діяльність усіх осіб, залучених до процесу ВС, в тому числі сторін (жертви, злочинця, їхніх сімей), в процесі якої вони, шляхом проведення колективних зустрічей, обговорюють злочин, його наслідки та приймають спільне рішення про відшкодування шкоди жертві та громаді, а також заходи щодо виправлення особи злочинця.

Принципами ВС є:

- 1) добровільність участі;
- 2) участь жертви і правопорушника;
- 3) переговорність процесу;
- 4) гнучкість у підборі учасників;
- 5) нейтральність і професійність посередників;
- 6) конфіденційність пере-

говорів; 7) обов'язковість угоди для сторін; 8) здійснення державою контролю за виконанням угоди.

Необхідними умовами проведення конференцій відновного судочинства насамперед є:

- 1) визнання своєї вини правопорушником;
- 2) участь у зустрічах і конференціях ВС обох сторін: жертви і правопорушника;
- 3) вчинення правопорушником злочину невеликої тяжкості вперше, вчинення ненавмисних злочинів середньої тяжкості або неповнолітність особи правопорушника.

Узагальнення результатів досліджень у галузі соціології права показують, що потреби/інтереси жертв злочину включають: менш офіційний процес; більше інформації про процес та результат процесу у «їхній» справі; ввічливе і шанобливе ставлення; усунення матеріальної шкоди; відновлення психологічного балансу та вибачення; ширша участь у розгляді і вирішенні справи.

Проведений в роботі аналіз форм ВС, їх оцінка теоретиками і практиками-правниками здебільшого досліджуваних держав дало можливість зробити висновок, що участь жертви у ВС є однією з центральних засад даного типу судочинства, а її роль для здійснення завдань і цілей ВС – вирішальною.

8. Перспективи ВС в Україні є, воно має початкові форми реалізації, але необхідно суттєво розширити умови його здійснення. Даному інституту варто надати позапроцесуальний характер, залучивши до нього членів громади та створивши умови з боку держави для більш широкого застосування конференцій/зустрічей ВС.

На даному етапі розвитку громадянського суспільства і держави важливо провести в Україні повну апробацію на практиці усіх моделей ВС, враховуючи при цьому традиції владнання правових конфліктів в Україні. Для держави важливо фінансово підтримувати реалізацію проектів ВС, заохочувати проведення зустрічей та конференцій ВС щодо злочинів невеликої та середньої тяжкості, не обмежуючись лише справами приватного звинувачення. Доцільно імплементувати у практику здійснення ВС шкільні батьківські збори як одну з моделей ВС для неповнолітніх правопорушників в Україні.

9. Права потерпілого щодо інформації можна розглядати у двох аспектах. Перший – це право потерпілого на отримання інформації про власні права, другий – право на захист інформації, що проявля-

ється у праві на конфіденційність. Важливість даних немайнових прав важко переоцінити: їх наявність має безпосередній вплив на рівень реалізації прав потерпілими та особистої безпеки і безпеки їх сімей, на можливість свідомо обирати той чи інший спосіб реалізації своїх прав.

З цих міркувань необхідно передбачити в законодавстві України низку механізмів з метою забезпечення поінформованості потерпілих від злочину та захисту їх особистої інформації впродовж всього кримінального процесу. До моделей механізмів захисту конфіденційної інформації про потерпілого необхідно включити: присвоєння йому псевдоніму; проведення закритих судових розглядів; винесення судових рішень про обмеження доступу до конфіденційної інформації про потерпілого; передбачити обов'язок вручення одразу після вчинення злочину кожному потерпілому пам'ятки, у якій би була інформація про процесуальні та матеріальні права потерпілих від злочину згідно із законодавством України.

10. Оскільки захист прав та легітимних інтересів потерпілих від злочину неможливий без закріплення їх на законодавчому рівні, то необхідно удосконалити чинне законодавство України, яке б більш повно врегульовувало правовий статус потерпілих від злочину та надавало їм гарантований рівень захисту державою. Розробка та впровадження відповідних юридичних механізмів захисту потерпілих було б органічним доповненням загального демократичного руху в напрямку захисту прав і свобод людини в Україні.

На цьому етапі відправною точкою могла б бути ратифікація парламентом та імплементація у національне законодавство відповідних міжнародних документів, схвалених Радою Європи та Генеральною Асамблеєю ООН, що стаять на захист жертв злочину, зокрема, Європейської конвенції з відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів та Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою.

Наступним етапом необхідно запровадити новий кримінально-процесуальний закон (кодекс), який би розширив правовий статус потерпілого від злочину, наділивши його правами: на інформацію про хід і результати розслідування та розгляду кримінальної справи; на подання заяви про наслідки злочину і врахування її при визначенні характеру і розміру завданої злочином шкоди та тяжкості злочину; на прийняття вибачення від обвинуваченого за свої непра-

вмірні вчинки; на примирення з обвинуваченим та на укладення угоди внаслідок проведених зустрічей з правопорушником; на вжиття заходів щодо захисту конфіденційних даних про себе і членів своєї сім'ї. Для підвищення ефективності цих прав варто було б закріпити за посадовими особами (слідчим, прокурором, суддею і ін.) та посадовцями інших державних органів кореспондуючі правам потерпілих обов'язки.

Вивчення і врахування іноземного досвіду правотворчої і правозастосовної практики, в тому числі у сфері захисту прав та інтересів потерпілих від злочину, є необхідною умовою розвитку вітчизняної правової науки, вдосконалення законодавства для виконання головного обов'язку держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України).

Автори висловлюють сподівання, що теоретичні й практичні висновки та наукові рекомендації, сформульовані в результаті цього дослідження, будуть корисними для подальшого вивчення проблеми захисту прав та інтересів потерпілих, проведення порівняльних українсько-британських та українсько-американських правових досліджень, а також для вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Список використаних джерел

1. Ролз Д. Теорія справедливості. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів» від 02.07.2004, № 13, п. 25; Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004, № 5, п. 21. // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. – К.: Видавничий дім «Скіф», 2005. – 472 с.
3. Лист Генерального прокурора України прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, військовим прокурорам регіонів і Військово-Морських Сил України, ректору Національної академії прокуратури України «Щодо використання процедур примирення у кримінальному провадженні та розширення альтернативи кримінальному переслідуванню», від 1 серпня 2008 року № 09/1-233вих-08-236окв. // «Вісник прокуратури», № 8 (86) серпень 2008. – С. 3–8.
4. Англо-український словник. У 2 т. – близько 120 000 слів. – Склав М.І. Валла. – Київ: Освіта, 1996. – Т.2. – 712 с.
5. Iowa Code, Title XVI. Доступно з <http://www2.legis.state.ia.us/LACODE> – Відвідано 10.06.2005.
6. Pennsylvania Statute, PS 71. Доступно з <http://members.aol.com/RulesPA/Crim.html> – Відвідано 10.06.2005.
7. Maine Statutes Annotated, Title 5. Доступно з <http://janus.state.me.us/legis/statutes> – Відвідано 10.06.2005.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. редактор В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
9. Кримінально-процесуальний кодекс України. Затверджений Законом від 28.12.1960. Відомості Верховної Ради. – 1961. – № 2. – Ст. 15, з подальшими змінами і доповненнями.
10. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», від 28.11.2006. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2006. – № 50. – Ст. 504.
11. Закон України «Про жертви нацистських переслідувань», від 23.03.2000. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2000. – № 24. – Ст. 182.
12. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», від 17.04.1991. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1991. – № 22. – Ст. 262.

13. Постанова Верховної Ради України «Про встановлення у м. Нью-Йорку меморіальної дошки із зазначенням прізвищ громадян України, які стали жертвами трагедії 11 вересня 2001 року» від 11.09.2002, № 120-IV. Голос України від 14.09.2002. – № 168.
14. Hagan J. *Victims Before the Law: The Organizational Domination of Criminal Law.* – Toronto: Butterworths, 1983. – 571 c.
15. Braithwaite J. *Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts.* // *Crime and Justice: A Review of Research*, vol. 25, Chicago: University of Chicago Press, 1999.
16. Walklate S. *Victimology: The Victim and the Criminal Justice Process.* London: Unwin Hyman, 1989. – 239 c.
17. Mawby R., Gill M. *Crime Victims: Needs, Services and the Voluntary Sector.* – London: Tavistock, 1987. – 383 c.
18. Harding J. *Victims and Offenders*, NCVO Occasional Paper Two. – London: Bedford Square Press, 1982. – 304 c.
19. Weitekamp E. *The History of Restorative Justice* // *Leuven International Conference, Restorative Justice for Juveniles – potentialities, risks and problems for research*, 12–14 May. – Leuven, 1997. – С. 62–76.
20. Schafer S. *The Victim and His Criminal: A Study in Functional Responsibility.* – New York: Random House, 1968. – 190 c.
21. Hibbert C. *The Roots of Evil: A Social History of Crime and Punishment.* – Harmondsworth: Penguin, 1966. – 423 c.
22. Pollock Sir F., Maitland F. *The History of the English Criminal Law Before the Time of Edward I.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1898. – 338 c.
23. Blackstone, Sir William. *The Sovereignty of Law*, edited by Gareth Jones from 7th edition. – London: Macmillan, 1973. – 201 c.
24. Maitland F. *Justice and Police.* London: Macmillan, 1885. – 146 c.
25. Merriam-Webster's Dictionary of Law ©1996. Merriam-Webster, Incorporated. Доступно з <http://dictionary.lp.findlaw.com> – Відвідано 09.12.2003.
26. William F. McDonald. *Towards a Bicentennial Revolution in Criminal Justice: The Return of the Victim.* // *Belooof D. E. Victims in Criminal Procedure.* Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 c.
27. Beccaria C. *An Essay on Crimes And Punishments. With a Commentary.* – London: F. Newscay, St. Paul's Church-Yard, 2006. – 179 c.
28. Schapland J. *Victims and the Criminal Justice System.* // *From Crime Policy to Victim Policy: Reorienting the Justice System*, edited by E. Fattah. – London: Macmillan, 1986. – 534 c.
29. Radzinowicz L., Hood R. *A History of English Criminal Law and its Administration from 1750. Volume 5: The Emergence of Penal Policy in Victorian and Edwardian England.* Oxford: Clarendon Press. 1986. – 590 c.
30. Burns J.H. *The Collected Works of Jeremy Bentham.* London: Althone. 1970. – 443 c.
31. Hudson J., Galaway B. *Considering the Victim: Readings in Restitution and Victim Compensation.* – Springfield, Ill.: Charles C. Thomas, 1975. – 218 c.

32. Wolfgang M. Making the Criminal Justice System Accountable. // *Crime and Delinquency*. – 1972. – January. – С. 15–22.
33. Zedner L. Victims. // *The Oxford Handbook of Criminology*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – С. 419–456.
34. Gottfredson G. The Experience of Violent and Serious Victimization // Weiner N. and Wolfgang M. *Pathways to Criminal Violence*. – Newbury Park: Sage Publications, 1989. – 410 с.
35. Lurigio A.J. Are All Victims Alike? The Adverse, Generalized, and Differential Impact of Crime // *Crime and Delinquency*. – 1987. – № 33. – С. 452–467.
36. London Rape Crisis Centre. *Sexual Violence: The Reality For Women*. – London: LRCC, 1984.
37. Rock P. *Helping Victims of Crime: The Home Office and the Rise of Victim Support in England and Wales*. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 284 с.
38. Reeves H., Mulley K. The New Status of Victims in the UK: Opportunities and Threats // Crawford A., Goodey J. *Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice*. – Aldershot: Ashgate Dartmouth, 2000. – 318 с.
39. *Victim Support. The Rights of Victims of Crime*. – London: Victim Support, 1995. – 52 с.
40. *A Review of the Victim's Charter*. London: Home Office Communication Directorate, 2001. – 19 с.
41. Goldstein A. Defining the Role of the Victim in Criminal Prosecution. // *Mississippi Law Journal*. – 1982. – #52/1. – С. 49–58.
42. Heriot G. An Essay on the Civil Criminal Distinction With Special Reference to Punitive Damages. *The Journal of Contemporary Legal Issues*, #43, 1996. – 49–50. // Beloof D. E. *Victims in Criminal Procedure*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
43. *Criminal Victimization in the United States*. United States Department of Justice, 1994. – 83 с.
44. Lerner M. The Desire for Justice and Reactions to Victims. // Macaullay J., Berkowitz L. *Altruism and Helping Behavior*, 1970.
45. Elias R. The Politics of Victimization: Victims Victimology and Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 1986. – С. 173–177.
46. Fletcher G. P. With Justice for Some: Protecting Victims' Rights in Criminal Trials, 1995. // Beloof D. E. *Victims in Criminal Procedure*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
47. Schulhofer J. Stephen. The Trouble with Trials; the Trouble with US. *105 Yale Legal Journal* 825, 1995 // Beloof D. E. *Victims in Criminal Procedure*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
48. Bard M., Sangrey D. *The Crime Victims Book*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 346 с.
49. Greenberg S. M., Ruback R. B. After the Crime, Victim Decision Making, 1992 // Beloof D. E. *Victims in Criminal Procedure*. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
50. Voigt L., Thornton W., Barrile L., Seaman J. *Criminology and Justice*. New-York: McGraw-Hill Inc., 1994. – 276 с.

51. Gittler J. Expanding the Role of Victim, 11 Pepperdine Law Review. – #117, 145-149 (Symposium, Aug. 1984) // Beloof D. E. Victims in Criminal Procedure. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
52. Strang H. Repair or Revenge. Victims and Restorative Justice. – Oxford: Clarendon Press, 2002. – 287 с.
53. The European Convention on Human Rights. ROME: Council of Europe, 4 November 1950. Five Protocols: PARIS 20 March 1952; STRASBOURG 6 May 1963; STRASBOURG 6 May 1963; STRASBOURG 16 September 1963; STRASBOURG 20 January 1966. Доступно з <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ListeTraites.asp?CM=8&CL=ENG> – Відвідано 10.09.2004.
54. Human Rights Act, 1998. Доступно з www.opsi.gov.uk/acts/acts1998/80042-d.htm – Відвідано 10.09.2004.
55. Miers D. State Compensation for Criminal Injuries. – London: Blackstone Press Limited, 1997. – 319 с.
56. Powers of Criminal Courts (Sentencing) Act 2000. // Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
57. Parliamentary Debates, House of Commons. – London, House of Commons, 1976. vol. 929, Columns. – С. 835-836.
58. Corker D., Young D. Abuse of Process and Fairness in Criminal Procedure. – London: Butterworths, 2000. – 248 с.
59. Elias R. The Politics of Victimization // Beloof D. E. Victims in Criminal Procedure. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
60. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью, 29 листопада 1985 р. Доступно з <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c> – Відвідано 21.07.2005.
61. Европейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів. ETS N 116. Страсбург, 24 листопада 1983 року. Доступно з <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=c> – Відвідано 21.07.2005.
62. Newbauer D. Ideology and Society. London: General Learning Press, 1975. – 38 с.
63. Karmen A. Towards the Institutionalization of a New Kind of Justice Professional: the Victim Advocate. // Criminal Justice: Annual Editions. – 1996/1997. – С. 75-81.
64. Ashworth A. The Criminal Process. Oxford: Oxford University Press, 1998. – 326 с.
65. New Jersey Permanent Statutes, Title 2A Administration of Civil and Criminal Justice. Доступно з <http://lis.nileg.state.nj.us> – Відвідано 21.02.2003.
66. Erez E. Integrating a Victim Perspective in a Criminal Justice through Victim Impact Statements. // Crawford A., Goodey J. (eds.), Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice. Aldershot: Ashgate, 2000. – С. 87-108. – 318 с.

67. Sanders A. Victim Impact Statements: Don't Work, Can't Work. // *Criminal Law Review*. London: Sweet & Maxwell, 2001. – С. 201–224.
68. Cavadino M., Dignan J. Reparation, Retribution and Rights. // *International Review of Victimology*. – 1997. – #4. – С. 233–249.
69. Dignan J., Cavadino M. Towards a Framework for Conceptualising and Evaluating Models of Criminal Justice from a Victim's Perspective. // *International Review of Victimology*. – 1996. – Volume 4. – С. 153–182.
70. Beloff D. E. Victims in Criminal Procedure. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
71. Sanders A. Victim Participation in an Exclusionary Criminal Justice System // Hoyle C., Young R. *New Visions of Crime Victims*. Oxford: Hart Publishing, 2002. – 357 с.
72. Pettit P., Braithwaite J. Republicanism in Sentencing: Recognition, Recompense and Reassurance. // Hirsch V., Ashworth A. *Principled Sentencing*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 3-d ed. – С. 317–330.
73. Reeves H., Mulley K. The New Status of Victims in the UK: Opportunities and Threats. // Crawford A., Goodey J. *Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice*. – Aldershot: Ashgate. – С. 125–145. – 318 с.
74. The Victim's Charter. A Statement of Service Standards for Victims of Crime. Home Office, Department for Constitutional Affairs. Доступно з <http://www.homeoffice.gov.uk> // Відвідано 01.05.2006.
75. Attorney General, Lord Chancellor, Home Secretary. A Review of the Victim's Charter. – London: Home Office Communication Directorate, 2001. – 19.
76. Crime and Disorder Act, 1998. Доступно з <http://www.opsi.gov.uk/acts.htm> – Відвідано 17.09.2005.
77. Crime Victims' Bill of Rights Act, 1993. Доступно з <http://thomas.loc.gov/home/c103query.html> – Відвідано 10.05.2003.
78. Нор В., Федорчук Н. Особливості правового статусу потерпілої від злочину особи за законодавством США. Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Випуск 39. – С. 465–476.
79. Нор В. Публічність і диспозитивність у кримінальному процесі України: суть, пріоритети, взаємодія, сфера дії. Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції Львівського національного університету ім. І. Франка. 13–14 лютого 2003. Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 533–536.
80. California Penal Code. Доступно з <http://caselaw.lp.findlaw.com/cacodes/pen.html> – Відвідано 10.05.2003.
81. Chapter 968, Victim Services. Доступно з <http://www.cga.state.cg.us/2001/pub/> – Відвідано 10.05.2003.
82. Christie N. Conflicts as Property. // *British Journal of Criminology*. – 1977. – #17(1). – С. 1–15.
83. Barnett R. Restitution: A New Paradigm of Criminal Justice. // Galaway B., Hudson J. *Perspectives on Crime Victims*. St. Louis, Mississippi: C.V. Mosby Company, 1981. – 249 с.
84. Федорчук Н. Способи захисту та поновлення прав потерпілих від злочину за законодавством і прецедентним правом Великої Британії // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 145–148.

85. Inwood (1975) 60 Cr App R 70. // Draycott A.T., Carr A.P., Starmer K. Stone's Justices' Manual. – Volume I. – London: Lexis-Nexis UK, 2003. – 1792 с.
86. Powers of Criminal Court (Sentencing) Act 2000. Доступно з <http://www.opsi.gov.uk/acts.htm> – Відвідано 17.09.2005.
87. Magistrates Bench Handbook. 2-d edition, Revised reprint. Winchester: Waterside Press, 2003. – 625 с.
88. Wasik M. Emmins on Sentencing, 4-th edition. Oxford: Oxford University Press, 2001. – 284 с.
89. Ashworth A. Sentencing and Criminal Justice, 3-d edition. London: Blackstone Press Limited, 2000. – 219 с.
90. Bond v Chief Constable of Kent (1983). // Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
91. Fatal Accidents Act, 1976. // Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
92. Horsham Justices, ex parte Richards (1985) 7 Cr App R (S) 158. // Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
93. R v Ellis (1993) 158 JP 386. // Draycott A.T., Carr A.P., Starmer K. Stone's Justices' Manual. – Volume I. – London: Lexis-Nexis UK, 2003. – 1792 с.
94. R v Ford (1977) Crim LR 114. // Draycott A.T., Carr A.P., Starmer K. Stone's Justices' Manual. – Volume I. – London: Lexis-Nexis UK, 2003. – 1792 с.
95. R v Phillips (1989) Crim LR 160. // Draycott A.T., Carr A.P., Starmer K. Stone's Justices' Manual. – Volume I. – London: Lexis-Nexis UK, 2003. – 1792 с.
96. Draycott A.T., Carr A.P., Starmer K. Stone's Justices' Manual. – Volume I. – London: Lexis-Nexis UK, 2003. – 1792 с.
97. Criminal Justice Act, 1991. Доступно з <http://www.opsi.gov.uk/acts.htm> – Відвідано 17.09.2005.
98. Harvey B., Marston J. Cases and Commentary on Tort. 4-th edition. Oxford: Oxford University Press, 2000. – 456 с.
99. Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
100. Карабан В.І. Англійсько-український юридичний словник. Вінниця: Нова Книга, 2004. – 1088 с.
101. Theft Act 1968. // P. Hungerford-Welch. Criminal Litigation and Sentencing. London: Butterworths, 1999. – 366 с.
102. Brewer D. Magistrates' Courts Criminal Practice. London: Jordan Press, 2003. – 685 с.
103. Police (Property) Act (1897). // Murphy P., Stockdale E. Blackstone's Criminal Practice. Oxford: Oxford University Press, 2003. – 2750 с.
104. Criminal Appeal Act 1968. London: Butterworths UK Statutes. Copyright 2003, Butterworths Tolley UK. A Division of Reed Elsevier, Inc., 2004.
105. United States Code. Chapter 42, National Health and Welfare. Доступно з <http://uscode.house.gov/usc.htm> – Відвідано 28.12.2003.

106. Miers D., Maguire M., Goldie S., Sharpe K., Hale C., Netten A., Uglow S., Doolin K., Hallam A., Enterkin J., Newburn T. An Exploratory Evaluation of Restorative Justice Schemes. London: Home Office, Policing and Reducing Crime Unit, Research, Development and Statistics Directorate. – 194. Доступно з <http://www.homeoffice.gov.uk/rds> – Відвідано 14.12.2006.
107. Strang H., Braithwaite J. Restorative Justice: Philosophy to Practice. Oxford: Oxford University Press, 2000. – 192 с.
108. Messmer H., Otto H. U. Restorative Justice on Trial. London: Sweet & Maxwell, 1992. – 148 с.
109. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2001. – N 25–26. – Ст. 131. Із наступними змінами і доповненнями.
110. Markesinis B., Deakin S., Johnston A. Markesinis And Deakin Tort Law. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 968 с.
111. Федорчук Н. Конфіденційність інформації про жертву злочину в кримінальному судочинстві США. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 40. – Львів, 2004. – С. 378–386.
112. Legal Dictionary Merriam-Webster's Dictionary of Law. Merriam-Webster, Incorporated, 1996. Доступно з <http://dictionary.lp.findlaw.com> – Відвідано 23.05.2003.
113. New York State Consolidated Laws. Criminal Procedure. Доступно з <http://caselaw.lp.findlaw.com/nycodes/index.html> – Відвідано 23.05.2003.
114. United States Code. Title 42, Chapter 112. Доступно з <http://www.uscode.house.gov> – Відвідано 23.05.2003.
115. General Statutes of Maryland. Criminal Procedure. Доступно з <http://aok.lib.umbc.edu> – Відвідано 23.05.2003.
116. Statutes of Florida. Chapter 960. Доступно з <http://www.flsenate.gov/Statutes/index.cfm> – Відвідано 25.05.2003.
117. Marcus P., McMahon T. Limiting Disclosure of Rape Victims' Identities. // 64 S. California Law Review. – 1991. – #1019. – С. 64–68.
118. Statutes of Florida. Title 43. Chapter 741 Marriage; Domestic Violence // Доступно з <http://www.flsenate.gov/Statutes/index.cfm> – Відвідано 23.05.2003.
119. Alabama State Legislation. Доступно з <http://www.legislature.state.al.us> – Відвідано 23.05.2003.
120. General Statutes of Texas. Criminal Procedure. Chapter 57 Confidentiality of Identifying Information of Sex Offense Victims. Доступно з <http://www.capitol.state.tx.us/statutes/statutes.html> – Відвідано 23.05.2003.
121. General Laws of Massachusetts, Chapter 258B. Доступно з <http://www.ago.state.ma.us> – Відвідано 23.05.2003.
122. Globe Newspaper Co. vs. Superior Court for the County of Norfolk. 457 U.S. 596, 1981 // Beloof D. E. Victims in Criminal Procedure. Durham, North Carolina: Carolina Academic Press, 1998. – 729 с.
123. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII з наступними змінами і доповненнями. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.

124. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, із наступними змінами і доповненнями. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141.
125. Закон «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», із наступними змінами і доповненнями. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1994. – № 11. – Ст. 51.
126. Mead M. Crime Victims Rights in America. An Historical Overview. National Center for Victims of Crime, 2004. Доступно з <http://www.ojp.usdoj.gov/ovc/ncvrv/1999/histr.htm> – Відвідано 09.08.2003.
127. Miers D. The Responsibilities and the Rights of Victims of Crime. // Modern Law Review. – 1992. – Volume 56. – С. 479–492.
128. Skogan W. Contacts Between Police and Public, Home Office, Research Study 134. London: Her Majesty's Stationary Office, 1995. – 44 с.
129. California Government Code. Доступно з <http://caselaw.lp.findlaw.com/cacodes/gov.html> Відвідано 09.08.2003.
130. Cane P. Atiyah's Accidents, Compensation and the Law, 1993, pp. 415–420 // Markesinis B., Deakin S., Johnston A. Markesinis And Deakin Tort Law. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 968 с.
131. Ginsburg W.L. Victims' Rights. The Complete Guide to Crime Victim Compensation. Clearwater, Florida: Sphinx Publishing, 1994. – 163 с.
132. Criminal Injuries Compensation Act 1995. Доступно з <http://www.opsi.gov.uk/acts.htm> – Відвідано 17.09.2005.
133. The Criminal Injuries Compensation Scheme. Home Office, 12 December 1995. // Miers D. State Compensation for Criminal. – London: Blackstone Press Limited, 1997. – 319 с.
134. Criminal Injuries Compensation Board 1993: 29-th Report, Accounts for the year ended 31 March 1993, Cm 2421, London: Her Majesty's Stationary Office, 1993.
135. Criminal Injuries Compensation Board 1991: 27-th Report, Accounts for the year ended 31 March 1991, Cm 1782, London: Her Majesty's Stationary Office, 1991.
136. R v Criminal Injuries Compensation Board, ex parte Ince [1973], 1 WLR 1334. // Miers D. State Compensation for Criminal Injuries. – London: Blackstone Press Limited, 1997. – 319 с.
137. Criminal Injuries Compensation Board 1995: 31-st Report, Accounts for the year ended 31 March 1995, Cm 3169, London: Her Majesty's Stationary Office, 1996.
138. The New Scheme's Guide to Applicants for Compensation in Fatal Cases. Appendix 5 // Miers D. State Compensation for Criminal Injuries. – London: Blackstone Press Limited, 1997. – 319 с.
139. Criminal Injuries Compensation Board 1990: 26-th Report, Accounts for the year ended 31 March 1990, Cm 1365, London: Her Majesty's Stationary Office, 1990.
140. R v Criminal Injuries Compensation Board, ex parte Cook, 1996, 1 WLR 1037. // Miers D. State Compensation for Criminal Injuries. – London: Blackstone Press Limited, 1997. – 319 с.

141. R v Criminal Injuries Compensation Board, ex parte Comerford. CIBB, 1981. // Criminal Injuries Compensation Board 1981: 17-th Report, Accounts for the year ended 31 March 1981, Cmnd 8401. London: Her Majesty's Stationary Office, 1981.
142. Home Office, Compensating Victims of Violent Crime: Changes to the Criminal Injuries Compensation Scheme, Cm 2434. London: Her Majesty's Stationary Office, 1993.
143. House of Lords Debates. Volume 566, 19 July 1995. London: House of Lords, 1995.
144. House of Lords Debates. Volume 566, 16 October 1995. London: House of Lords, 1995.
145. Нор В.Т. Удосконалення системи правових гарантій захисту майнових прав та інтересів потерпілих від злочину // Проблеми формування інститутів правової держави. Збірник наукових праць. – Львів, 1990. – С. 64–68.
146. Нор В.Т. Совершенствование государственной системы помощи потерпевшим от преступлений // Актуальные проблемы формирования советского правового государства. – Харьков, 1990. – С. 262–263.
147. Нор В.Т. Вплив принципу публічності на відшкодування матеріальної шкоди, завданої злочинцем. // На шляху до правової держави. – Львів, 1991. – Вип. 1. – С. 110–112.
148. Постанова Верховної Ради України «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю» 26 січня 1993 року № 2931-ХІІ. Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1993. – № 11. – Ст. 87.
149. Указ Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів» від 28 грудня 2004 року № 1560/2004. Офіційний вісник України від 14.01.2005 – 2004 р., № 52. – Том 1. – С. 184. – Ст. 3435.
150. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08 квітня 2008 року, № 311/2008. Доступно з <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2F2008> – Відвідано 04.08.2008.
151. Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект. Прийнятий за основу 15.12.2005. Реєстр. № : 0952 від 25.05.2006, Автори: Мойсик В.Р., Бандурка О.М., Вернидубов І.В., Гавриш С.Б., Маркуш М.А. Доступно з http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27404 – Відвідано 15.06.2006.
152. Проект Кримінального процесуального кодексу Підготовлено робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права Схвалений Комітетом з утвердження верховенства права Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права 21 травня 2007 року.
153. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, № № 40–44, Ст. 356. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 980–IV від 19.06.2003, № 1255–IV від 18.11.2003, № 1713–IV від 12.05.2004.

154. Проект Закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину». Реєстр. номер: 6283. Автори: В. Сіренко, В. Онопенко, М. Онищук. Доступно з http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_p/webproc6_current?id=&pid069=83 – Відвідано 01.02.2006.
155. Нор В. Удосконалення процесуального статусу потерпілого від злочину та системи гарантій захисту його прав і законних інтересів. Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Випуск 36. – С. 524–532.
156. Кучинська О. Законодавчо захистити права потерпілих. // Право України. – 1996. – № 7. – С. 53–54, 57.
157. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у I півріччі 2005 р. Дані судової статистики Верховного суду України. Доступно з <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/EFBE07EA5BCB611DC2256C96004AE920?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=EFBE07EA5BCB611DC2256C96004AE920&Count=500&> – Відвідано 09.02.2006.
158. Маляренко В., Войтюк І. Відновлювальне правосуддя: можливості запровадження в Україні. // Бюлетень Міністерства юстиції України № 8 (34), 2004. – С. 34–63.
159. Marshall T. Out of Court: More or Less Justice. // Matthews R. (ed.) Informed Justice? London: Sage Press, 1988. – С. 25–50.
160. Zehr H., Mika H. Fundamental Concepts of Restorative Justice. // Contemporary Justice Review. – 1998. – #1:1. – С. 47–55.
161. Hoyle C., Young R. New Visions of Crime Victims. Oxford: Hart Publishing, 2002. – 256 с.
162. Fry M. Justice for Victims. // Journal of Public Law. – 1959. – #8. – С. 191–194.
163. Taraschi S. Peacemaking Criminology and Aboriginal Justice Initiatives as a Revitalization of Justice. // Contemporary Justice Review. – 1998. – #1:1. – С. 103–121.
164. Новий Завіт з коментарем. Львів: Спільне українсько-американське видавниче підприємство «Стрім», 1994. – 669 с.
165. Braithwaite J. Restorative Justice and Responsive Regulation. Oxford: Oxford University Press, 2002. – 314 с.
166. Findlay M. Decolonising Restoration and Justice: Restoration in Transitional Cultures. // Howard Journal of Criminal Justice. – 2000. – #39:4. – С. 398–411.
167. McElrea F. Justice in the Community: the New Zealand Experience. // Burnside J., Baker N. (eds). Relational Justice: repairing the Breach. Winchester: Waterside Press, 1994. – С. 93–103.
168. Morris A., Gelsthorpe L. Something Old, Something Borrowed, Something Blue, but Something New? A Comment on the Prospects for Restorative Justice under the Crime and Disorder Act 1998. // Criminal Law Review. – 2000. – (Jan.). – С. 18–30.
169. Tauri J. Explaining Recent Innovations in New Zealand's Criminal Justice System: Empowering Maori or Biculturalising the State. // Australian and New Zealand Journal of Criminology. – 1999. – #32:2. – С. 153–167.

170. Pratt J. *Colonization, Power and Silence: a History of Indigenous Justice in New Zealand Society* // Galaway B., Hudson J. *Restorative Justice: International Perspectives*. Monsey NY: Criminal Justice Press, 1996. – 267 с.
171. Garland D. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
172. Jackson M. *The Maori and the Criminal Justice System*. – Volume 2. – Wellington NZ: Department of Justice, 1988.
173. Zion J. *The Use of Custom and Legal Tradition in the Modern Justice Setting*. // *Contemporary Justice Review*. – 1998. – #1:1. – С. 133–148.
174. Pollard C. *Victims and the Criminal Justice System: a New Vision*. // *Criminal Law Review*, Jan., #1/289, – С. 5–17.
175. Yazzie R., Zion J. *Navajo Restorative Justice: The Law of Equality and Justice*. // Galaway B., Hudson J. *Restorative Justice: International Perspectives*. Monsey NY: Criminal Justice Press, 1996. – 267 с.
176. Cayley D. *The Expanding Prison: The Crisis in Crime and Punishment and the Search for Alternatives*. Cleveland OH: Pilgrim Press, 1998. – 164 с.
177. Braithwaite J., Mugford S. *Conditions of Successful Reintegration Ceremonies: Dealing with Juvenile Offenders*. *British Journal of Criminology*, #34:2, 1994. – С. 139–171.
178. Davis G. *Making Amends. Mediation and Reparation in Criminal Justice*. London: Routledge, 1992. – 228 с.
179. Howard Z. *Changing Lenses: a New Focus for Criminal Justice*. Scottsdale, Penn.: Herald Press, 1990. – 84 с.
180. Johnstone G. *Restorative justice: Ideas, Values, Debates*. Devon: Willan Publishing, 2002. – 190 с.
181. Федорчук Н. Відновне судочинство як альтернатива кримінальному: огляд його у Великій Британії та інших країнах прецедентної системи права. Львів: Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Випуск 42. – 2001. – С. 360–365.
182. Braithwaite J. *Restorative Justice and a Better Future*. Dorothy J. Kilian Memorial Lectures: Dalhousie University, 1996. – 282 с.
183. Braithwaite J. *Shame and Modernity*. // *British Journal of Criminology*. – 1993. – #33:1. – С. 1–18.
184. Young R., Gould B. *Restorative Police Cautioning in Aylesbury – from Degrading to Reintegrative Shaming Ceremonies?* // *Criminal Law Review*. – 1999. – #2. – С. 126–138.
185. *United Nations, Draft Declaration on Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programmes in the Criminal Matters*. New York: UN, 1999.
186. Zedner L. *Criminal Justice*. Oxford: Oxford University Press, 2004. – 393 с.
187. McCold, P. *Restorative Justice and the Role of Community*. pp. 85–101 // Galaway B., Hudson J. *Restorative Justice: International Perspectives*. Monsey NY: Criminal Justice Press, 1996. – 267 с.
188. Hill R. *Evaluating the Effectiveness of Restorative Justice: Findings from the Thames Valley*. // *Vista Journal*. – Volume 7. #3. – 2003. – С. 227–231.

189. Ashworth A. *Sentencing and Criminal Justice*. Oxford: Oxford University Press, 1992. – 256 с.
190. Zedner L. *Reparation and Retribution: Are They Reconcilable?* // *Modern Law Review*, 1994. – #57. – С. 337–347.
191. Pranis K. *Circle Sentencing*, 2001. Доступно з <http://www.acfnews-source.org/cgi-bin/printer.cgi?208> – Відвідано 08.03.2004.
192. *Children, Young Persons, and Their Families Act 1989*. Доступно з <http://rangi.knowledge-basket.co.nz/gpacts/public/text/1989/an/024.html> – Відвідано 03.10.2005.
193. Strang H. *Restorative Justice Programs in Australia*. Canberra: Report to the Criminology Research Council, 2001. Доступно з <http://www.aic.gov.au/rjustice> – Відвідано 08.03.2004.
194. Marshall T. F. *Restorative Justice: An Overview*. London: Home Office, 1999. Доступно з <http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs/occ-resjus.pdf> – Відвідано 10.06.2006.
195. Bazemore G., Umbreit M. *Balanced and Restorative Justice: Program Summary: Balanced and Restorative Justice Project*. Washington D.C.: United States Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 1994. – 87 с.
196. Marshall T. F. *Victim-Offender Mediation*. // *Home Office Research Bulletin*. – 1991. – #30. – С. 9–15.
197. Hudson J., Morris A., Maxwell G., Galaway B. *Family Group Conferences: Perspectives on Policy and Practice*. Australia: Federation Press, 1996. – 248 с.
198. Braithwaite J., Biles D. *Victims and Offenders: The Australian Experience*. // Block R. (ed.) *Victimization and Fear of Crime: World Perspectives*. Washington D.C.: United States Department of Justice, 1984.
199. Zehr H. *Changing Lenses: A New Focus for Criminal Justice*. Scottsdale, Pa.: Herald Press, 1990. – 198 с.
200. Wright M. *Restoring Respect for Justice*. Winchester: Waterside Press, 1999. – 212 с.
201. Marshall T., Merry S. *Crime and Accountability: Victim-Offender Mediation in Practice*. London: Her Majesty Stationary Office, 1990. – 109 с.
202. Maxwell G., Morris A. *Family, Victims and Culture: Youth Justice in New Zealand*. Wellington: Victoria University of Wellington, 1993. – 184 с.
203. Umbreit M., Coates R., Kalanj B. *Victim Meets Offender: the Impact of Restorative Justice and Mediation*. Monsey NY: Criminal Justice Press, 1994. – 213 с.
204. *Presidents Task Force on Victims of Crime. Final Report*. Washington, DC: US Government Printing Office, 1982.
205. Scheingold S., Oslon T., Pershing J. *Sexual Violence, Victim Advocacy and Republican Criminology: Washington State's Community Protection Act*. // *Law and Society Review*. – 1994. – 28(4). – С. 729–763.
206. Erez E., Tontodonato P. *The Effects of Victim Participation in Sentencing on Sentencing Outcome*. // *Criminology*. – 1990. – #28. – С. 451–474.
207. Erez E. *Victim Impact Statements* // Grabosky P. *Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*. // *Australian Institute of Criminology*. – 1991. – #33. – С. 30–36.

208. Tyler T., Lind E. A Relational Model of Authority in Groups. // Zanna M. *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego, California: Academic Press. – vol. 25, 1992. – 419 с.
209. Dijk V. *Crime and Victim Surveys*. // *International Victimology: Selected Papers from the 8-th International Symposium, Adelaide*. – August 1994.
210. Schapland J. *Victims and Criminal Justice: Creating Responsible Criminal Justice Agencies*. // Crawford A., Goodey J. *Integrating a Victim Perspective within Criminal Justice*. – Aldershot: Ashgate Dartmouth, 2000. – 318 с.
211. Braithwaite J., Pettit P. *Not Just Deserts: a Republican Theory of Criminal Justice*. Oxford: Clarendon Press, 1990. – 229 с.
212. Murphy J., Hampton J. *Forgiveness and Mercy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 167 с.
213. Strang H. *Victim Participation in a Restorative Justice Process*. Oxford: Oxford University Press, 2001. – 186 с.
214. Bell J., Bruffell M., Cherry J., Glasgow E., Hughes A. *Guidelines for the Assessment of General Damages in Personal Injury Cases*. Oxford: Oxford University Press, 2002. – 63 с.
215. *Restorative Justice: the Government's Strategy. A Consultation Document on the Government's Strategy on Restorative Justice*. 22 July 2003. Доступно з <http://www.homeoffice.gov.uk> – Відвідано 19.05.2004.
216. Российское законодательство X – XX веков. В 9 томах / Под общ. редакцией Чистякова О.И. – Т. 1. – М., 1984.
217. Российское законодательство X – XX веков. В 9 томах / Под общ. редакцией Чистякова О.И. – Т. 2. – М., 1984.
218. Маляренко В. Про публічність і диспозитивність у кримінальному судочинстві України та їх значення. // *Право України*. – 2004. – № 5. – С. 3–14.
219. Хомінець В. Деякі проблеми відновного правосуддя. // *Тези доповідей і наукових повідомлень учасників наукової конференції молодих учених та здобувачів*. Харків. – 2006. – С. 251–253.
220. Зеленецький В.С., Лобойко Л.М., Сібільова Н.В., Шило О.Г. та ін. *Потерпільний: міждисциплінарне дослідження: Монографія*. – Харків: Кроссрууд, 2008. – 367 с.

Наукове видання

**ФЕДОРЧУК Назар Богданович
НОР Василь Тимофійович**

**ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ
В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
ТА КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ**

Монографія

Оригінал-макет виготовлено
Всеукраїнською асоціацією видавців «Правова єдність»

Підписано до друку 27.10.2008. Гарнітура SchoolBook. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Обл.-видав. арк. 9,14. Умов. друк. арк. 8,50.
Тираж 1000 пр. Замовлення № 31.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112. Тел.: (044) 223-15-25, 223-15-30.

E-mail: alerta@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002

Видавництво «КНТ»

04210, м. Київ, просп. Героїв Сталінграда, 8, корпус 8, оф. 1.
Тел./факс: (044) 581-21-38, 331-91-53. E-mail: knt2003@ukr.net
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 581 від 03.08.2001

Видавництво «Центр учбової літератури»

04176, м. Київ, вул. Електриків, 23.

Тел./факс: (044) 425-01-34, тел.: 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63,
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України).

E-mail: office@uabook.com, сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006

Віддруковано у ВАТ «Видавництво «Поділля»

29017, м. Хмельницький, пр. Миру, 59.

Свідоцтво ДК № 2036 від 16.12.2004

ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ

В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ
ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ
ТА КРИМІНАЛЬНОМУ
СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У монографії автори зупинилися на основних механізмах, як процесуальних, так і позапроцесуальних, захисту прав потерпілих від злочину у англо-американській правовій системі на прикладі Великобританії та США. Зокрема, проаналізовано види прав потерпілих та основні тенденції у розумінні ролі потерпілих у Великобританії та США. В роботі детально досліджено механізм судових наказів про відшкодування та проведено порівняння з чинними механізмами в Україні. Значна увага присвячена інституту державної компенсації завданої злочином шкоди, а також ролі потерпілого у відновному судочинстві. За підсумками розгляду цих питань розглянуто перспективи розвитку тих чи інших правових інститутів в Україні та запропоновано відповідні найоптимальніші механізми.

ISBN 978-966-373-530-6

9 789663 735306 >

 ПРАВОВА
ЄДНІСТЬ
КОЛОДІЯЧЕНКА
КОЛІСНИЧЕНКА
КОЛІСНИЧЕНКА